

ทรัพย์สินากร

กับจดหมาย^๑

วันที่ 25 มีนาคม 2547

ห้อง 407 เวลา 15.15-17.00 น.

ร่วมทางมานุษยวิทยารั้วที่ 3

สมุดจดหมายเหตุ ทำด้วยจดหมาย

24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การวิจัยและพัฒนาเพื่อแก้ปัญหาโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น
กรณีศึกษาชุมชนไม้เรียง อำเภอลำปาง จังหวัดนครศรีธรรมราช

กัลยาณี ปฎิมาพรเทพ

บทที่ ๑

ข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนไม้เรียง

ภาคใต้มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ประการหนึ่งที่แตกต่างจากภาคอื่น คือ เป็นภาคเปิดที่ห้อมล้อมด้วยคาบสมุทรยาวหลายร้อยกิโลเมตร ทำให้ติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกได้อย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด เมื่อเป็นชุมชนเปิดจึงปฏิสัมพันธ์กับชุมชนกลุ่มอื่น ชชาติอื่น และวัฒนธรรมอื่น เช่น ชาวจีนฮกเกี้ยน ชาวมลายูฯ ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ บูรณาการและผสมผสานกับวัฒนธรรมของชาติอื่น ๆ ได้อย่างกลมกลืน

นอกจากนี้ ภาคใต้ยังมีสภาพภูมิศาสตร์ที่กำหนดให้ผู้คนตั้งหลักแหล่งในพื้นที่ที่แตกต่างกัน จนสามารถแบ่งกลุ่มของชุมชนได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ ชุมชนริมฝั่งทะเลสองฝั่ง ชุมชนชาวนาในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ และชุมชน ซึ่งอาศัยอยู่ตามไหล่เขาและหุบเขาตอนกลางบนที่สูง ซึ่งชาวภาคใต้มีคำเฉพาะที่เรียกชุมชนเหล่านี้ว่า “ไ้อ์เกลอเขา ไ้อ์เกลอเล” ชุมชนทั้ง ๓ มีความสัมพันธ์กันอย่างเหนียวแน่น มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตหรือแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์และข่าวสารกันอยู่ตลอดเวลา น่าจะเป็นลักษณะชุมชนเครือข่ายมากกว่าที่จะเรียกว่าเป็นชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งมีกระจายอยู่ในภาคต่าง ๆ ของประเทศ จากการเป็นเครือข่ายที่เหนียวแน่น มีจุดแข็งในการไปมาหาสู่กันอยู่เสมอ ทำให้สังคมภาคใต้มีลักษณะเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้

ชุมชนไม้เรียง อำเภอลำปาง จังหวัดนครศรีธรรมราช มี ๕ หมู่บ้าน มีพื้นที่ประมาณ ๔๓ ตารางกิโลเมตร ประชากรประมาณ ๑,๕๐๐ ครอบครัว จำนวน ๖,๐๐๐ คน ตำบลไม้เรียงเป็น ๑ ใน ๑๐ ตำบล ของอำเภอลำปาง ซึ่งมีทั้งหมด ๘๒ หมู่บ้าน คนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ มีพื้นที่ทั้งหมด ๒๒,๒๒๐ ไร่ ตามหลักฐานทางราชการ ไม้เรียงตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ในปี พ.ศ. ๒๓๔๑ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ไม้เรียงมีพื้นที่ร้อยละ ๗.๖๗ ของอำเภอทั้งอำเภอ ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา ทำสวนยางพารา

ชุมชนไม้เรียงดินแดนที่เคยอุดมสมบูรณ์แห่งหนึ่งในภาคใต้มีเรื่องราวต่าง ๆ ที่น่าสนใจและน่าศึกษามากมายที่จะนำเสนอ เพื่อเป็นแบบอย่างให้ผู้สนใจได้รับทราบถึงปัญหาที่เกิดขึ้น รวมทั้งการแก้ปัญหาของผู้นำชุมชนคนสำคัญ คือ ครูประยงค์ ธรรมรงค์ มีความเสียสละ หากได้ศึกษาแล้ว คงต้องยอมรับในความปราชญ์เปรี๊ยะ สุขุมลุ่มลึก จนนำพาชุมชน ให้ผ่านพ้นวิกฤตได้อย่างไม่น่าเชื่อ หากท่านมีแนวคิดที่จะนำมาประยุกต์ในการแก้ปัญหาของชุมชนของตนเอง คงต้องไปศึกษาในพื้นที่ในพื้นที่ซึ่งผู้นำท่านนี้ไม่เคยปฏิเสธความช่วยเหลือใคร

ครูประยงค์ ธรรมรงค์ : ผู้นำชุมชนคนสำคัญ

ครูประยงค์ ธรรมรงค์ เป็นผู้นำและเป็นผู้ก่อตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง อำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช เพื่อเป็นยุทธศาสตร์ในการแก้ปัญหาให้กับชุมชนได้เล่าถึงชีวประวัติของตนเอง ความเป็นมาและการดำเนินงานของศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง เพื่อให้ทราบถึงที่มาของปัญหาและวิธีการแก้ปัญหา

ครูประยงค์ ธรรมรงค์ เกิดเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นชาวอำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช ในครอบครัวชาวนา เมื่อจบการศึกษาระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ก็ไม่สามารถต่อได้ เพราะปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ และแรงจูงใจจากขงพาราซึ่งขณะนั้น ได้ร่ำกาคี ซึ่งในขณะนั้นกระแส “กริดขางไมก็วันมีเงินร้อยพกกระเป๋” ต่อให้เรียนหนังสือสูงขนาดไหน ก็สู้การกริดขางไม่ได้ จากเหตุผลดังกล่าว จึงเป็นเครื่องช่วยตัดสินใจให้การเรียนของครูประยงค์สิ้นสุดลง

ชีวิตของครูประยงค์ผ่านงานยากมาพอสมควร ต่อมาราคายางเริ่มตกต่ำ จึงไปรับจ้างตัดไม้ ดูแลช้างลากไม้ ล่องแพซุงไปตามลำน้ำตาปี รับจ้างทำแร่ดิบที่ทะเลอันดามัน “งานที่ทำคือ อยู่กับหัวสับที่ดำน้ำนำลงไปในท้องทะเลเพื่อสับเอาทรายและแร่ขึ้นมาบนเรือขุด อยู่กลางทะเลเป็นปี อยู่ไปนาน ๆ เริ่มมองเห็นว่า หากนานเกินไปจะเป็นผลเสียต่อชีวิตของตนเอง ซึ่งไม่ได้ผลดีทั้งในเรื่องของฐานะและความปลอดภัยของชีวิต

ช่วงชีวิตการทำงานนี้ สอนให้ครูประยงค์ได้เรียนรู้ชีวิต ได้เรียนรู้ถึงการต่อสู้ที่ต้องแย่งชิงผลประโยชน์ เข้าใจลึกซึ้งถึงความสัมพันธ์ระหว่างคน ระบบ และการประกอบอาชีพเพื่อการอยู่รอด สิ่งที่พบเห็นนี้ได้หล่อหลอมจิตใจครูประยงค์ให้เข้มแข็ง อดทน และมีเมตตาพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่นทุกครั้งที่มีโอกาส อีกทั้งในชีวิตของครูประยงค์เคยได้รับทุนจากมูลนิธิหมู่บ้านไปดูงานสหกรณ์ที่ประเทศ จีน ฝรั่งเศส เยอรมัน จากประสบการณ์ ทำให้ชีวิตของครูประยงค์ได้หล่อหลอมให้เป็นผู้เฒ่าตามธรรมชาติ จนสามารถช่วยแก้ปัญหาชุมชนได้ จนถึงขั้นตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง กลายเป็นศูนย์การเรียนรู้ที่สำคัญของภาคใต้ และมีเวทีของสภาผู้นำชุมชนไม้เรียง ซึ่งเป็นเวทีที่ทำให้ผู้คนในชุมชนได้

แสดงศักยภาพความเป็นนักปกครอง นักแก้ปัญหา ที่มีผู้คนจากทั่วทุกภาคที่มีความรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของไม้เรียงที่ช่วยให้ชาวบ้านอยู่กันอย่างมีความสุข ได้เดินทางมาค้นหาความจริง

ในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา โดย ดร.รุ่ง แก้วแดง เลขาธิการสภาการศึกษาได้ให้มีการประกาศยกย่องเชิดชูเกียรติครูภูมิปัญญาไทยขึ้นจำนวน ๓ รุ่น ในโครงการส่งเสริมกิจกรรมการเรียนรู้ของครูภูมิปัญญาไทย โดยให้สอดคล้องตามแผนงานหลักต่าง ๆ ในนโยบายส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๒ เพื่อให้มีการนำองค์ความรู้เรื่องภูมิปัญญาไทย นำสู่การศึกษาทั้ง ๓ รูปแบบ

จากความสำเร็จของครูประยงค์ รมรงค์ ที่ได้นำความรู้ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน มาสร้างเป็นกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน การแก้ปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนที่ตนเองศึกษา ค้นคว้า ทดลองจนประสบความสำเร็จ แล้วนำไปเผยแพร่ ถ่ายทอดให้ผู้อื่นได้เรียนรู้ นำไปแก้ปัญหา และปฏิบัติงานประสบความสำเร็จ เป็นประโยชน์โดยรวมแก่สังคม จึงได้รับการประกาศยกย่องจากสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาเลือกเป็นครูภูมิปัญญาไทยรุ่นที่ ๑ ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน

ชุมชนไม้เรียง : ดินแดนแห่งการเรียนรู้

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกระจ่ายอำนาจการปกครองไปสู่หัวเมือง โดยแบ่งการปกครองออกเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และ จังหวัด ตำบลไม้เรียงในปัจจุบัน อยู่ในท้องที่บริเวณที่ราบเชิงเขาศูนย์ มีประชากรอยู่ไม่มาก เรียกว่าบ้านทุ่งคอกไม้ ต่อมาได้ยกฐานะเป็นตำบล เจ้าหน้าที่จากอำเภอฉวางได้เดินทางมาสำรวจพื้นที่ เมื่อหันหน้าไปทางเขาศูนย์มองเห็นทิวทัศน์ไม้เรียงลำดับกันเป็นแถวตั้งแต่ริมทุ่งไปจรดยอดเขา เป็นไม้ที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ คูแล้วเป็นระเบียบสวยงาม จึงตั้งชื่อว่า ตำบลไม้เรียงตั้งแต่นั้นมา

ชุมชนไม้เรียงนับเป็นชุมชนหนึ่งที่มีความยากจนพอสมควร ปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ที่มีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ (พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙) เป็นต้นมา ทำให้รูปแบบความสัมพันธ์ที่ติดยึดในชุมชนเปลี่ยนแปลงมากและถูกทำลายลงมา ในช่วง ๔๐ กว่าปีที่ผ่านมา ปัญหาปัจจัยภายใน เช่น การแยกครอบครัวของลูกหลานชาวไม้เรียง มีการเคลื่อนตัวของชุมชนภายนอก เพราะการคมนาคมก้าวหน้า คือมีการตัดทางรถไฟสายใต้ อีกทั้งการเกิดวาทภัยเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๐๕ ทำให้เรือกสวนไร่นาทั้งหมดของชาวเกษตรกร ไม้เรียงรวมทั้งป่าไม้ ธรรมชาติบนเขาศูนย์เสียหายมาก คำนวณค่าเสียหายในหน้าแล้งเกิดปัญหาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในชุมชนไม้เรียง ทำให้มีปัจจัยภายนอกเข้ามามีอิทธิพลกำหนดการตัดสินใจเลือกวิถีการผลิตและวิถีชีวิต ไม้เรียงได้ก้าวเข้าสู่ระบบเกษตรกรรมพืชเดี่ยวตั้งแต่นั้นมา แต่ยังคงมียางพาราเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญที่กำหนดชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งทำ

ให้ชีวิตผูกพันกับราคาขางมาตลอด เช่น การกรีดน้ำยางต้องขึ้นกับดินฟ้าอากาศ ราคาขางขึ้นอยู่ กับกลไกของตลาดโลก ทำให้อชีพการทำสวนยางไม่มีความมั่นคง ชาวบ้านมีฐานะยากจน ไม่สามารถส่งเสียให้ลูกเรียนต่อสูง ๆ ได้ ทำให้เกิดปัญหาพื้นฐานที่สำคัญของเยาวชน ได้แก่ ปัญหาความยากจน ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญให้เยาวชนขาดโอกาสทางการศึกษา ปัญหาไม่มีที่ดิน ทำกิน รัฐบาลพยายามแก้ปัญหาโดยการแทรกแซงราคา แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ ครู ประยงค์จึงเข้าช่วยเหลือโดยจัดทำแผนแม่บทการพัฒนาขางพาราฉบับประชาชน แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาได้มากนัก เพราะ ไม่มีความมั่นคง รัฐบาลกำหนดเป็นนโยบาย และการเมือง ก็ไม่นิ่งพอที่จะทำให้การพัฒนาเกิดการต่อเนื่อง รวมทั้งการถูกกำหนดจากตลาดโลก ครู ประยงค์จึงไม่อยากให้ชาวบ้านฝากความหวังให้กับขางพาราอย่างเดียว

การสูญเสียภูมิปัญญาท้องถิ่น

หากเราศึกษาประวัติศาสตร์จะพบว่า ชุมชนเกษตรกรรมไทยมีมาแต่โบราณ มีการอยู่ร่วมกันและทำการเกษตรโดยอาศัยประโยชน์จากธรรมชาติ และพึ่งอาศัยซึ่งกันและ กัน โดยคำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ปัจจุบันมีการ ผลิตที่เกินความพอดี ที่ทรัพยากรรองรับได้ เพื่อนำไปสร้างเป็นตัวเงิน ก่อให้เกิดความเสียหาย แก่ชุมชน ยิ่งใช้เทคโนโลยีที่มีอานุภาพในการทำลายสูง ยิ่งก่อให้เกิดความหายนะแก่ มนุษยชาติมาก เกิดการสูญเสียภูมิปัญญาดั้งเดิม ดินน้ำลำธารถูกทำลาย สารเคมีตกค้างในดิน ผัก ผลไม้ ที่ดินเสื่อมโทรม ผู้คนหมดทางหากิน ต้องขายแรงงานในเมือง เกิดการละทิ้งถิ่นฐาน ทำให้เกิดปัญหาสังคมตามมา วิถีชีวิตที่ดิงามเปลี่ยนไป ผู้คนเห็นแก่ตนเอง เปลี่ยนการพึ่งพา ระบบชุมชนไปสู่การพึ่งพองค์กรภายนอกและองค์กรรัฐ เป็นจุดอ่อนให้สิ่งที่ไม่ดีจากภายนอกเข้ามา

คณะกรรมการดำเนินงานศึกษาและจัดทำนโยบายส่งเสริมภูมิปัญญาไทยใน การจัดการศึกษาของสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา ได้สรุปว่า การดำเนินงานของผู้ทรง ภูมิปัญญาและองค์กรชุมชน เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากปัญหาผลกระทบจากการพัฒนาที่ ชุมชนเผชิญอยู่ โดยภาพรวมเหตุแห่งปัญหาโดยย่อเกิดจาก

๑. การสูญเสียภูมิปัญญาท้องถิ่น อันเป็นผลมาจากอิทธิพลของภูมิปัญญา ระดับชาติ เนื่องจากการเริ่มมีแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ ๑ ซึ่งเน้นให้ประชาชน ใช้เงินเป็นศูนย์กลางการพัฒนา ซึ่งไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคม ทำให้ผู้คนในชุม ชนหลงผิด ไม่สามารถรักษาวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่ดีงามไว้ได้ เพราะใช้เงินเป็นตัวตั้ง

๒. การสูญเสียภูมิปัญญาท้องถิ่น นำไปสู่การสูญเสียความเป็นชุมชน เป็นการ สูญเสียทุกสิ่งทุกอย่างของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม การเชื่อ

พึ่งเคารพผู้ใหญ่ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน กลายเป็น
ต้องพึ่งพารัฐ

๓. การสูญเสียภูมิปัญญาท้องถิ่น นำไปสู่การสูญเสียทรัพยากรอันเป็นพื้นฐาน
การผลิต การที่ชุมชนหันมามองเงินเป็นตัวตั้ง จึงต้องมีการทำลายทรัพยากรธรรมชาติซึ่งมีอยู่
อย่างจำกัด เพื่อนำไปแปรเป็นตัวเงิน และมีความต้องการไม่มีที่สิ้นสุด มีการทำลายไปเรื่อย ๆ
จนกว่าทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่จะหมดไป ดังเช่นป่าไม้ในเมืองไทย ลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว
จนเกินความสมดุลของธรรมชาติ

จากสาเหตุแห่งปัญหาทั้ง ๓ ข้อดังกล่าว เป็นภาวะที่ชุมชนไม่เรียงและชุมชน
อื่น ๆ กำลังประสบ จึงเป็นที่มาของการเกิดผู้นำชุมชน หรือผู้ทรงภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ไม่
สามารถทนดูความหายนะของชุมชนได้ จึงต้องนำชุมชนลุกขึ้นมาต่อสู้ ดังเช่นที่ครูประยงค์
กำลังทำอยู่ ดังคำกล่าวที่ว่า สถานการณ์ย่อมสร้างวีรบุรุษ

ปัญหาภาคใต้จึงเป็นหน่วยหนึ่งของปัญหาโลก ที่เกิดจากพิษภัยของเศรษฐกิจ
ระบบทุน ความเจริญทางเทคโนโลยีที่มีทั้งคุณอนันต์ หากเชื่อมโยงการใช้ทรัพยากร ผล
ประโยชน์มักตกแก่ผู้มีอำนาจหรือนายทุน เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ยากจน ไม่มีปัญญาจะไป
หาเงินมาสร้างเทคโนโลยี เพื่อสร้างความสุขแก่ตนเอง และโทษมหันต์ ซึ่งโทษหรือพิษภัยมัก
ตกอยู่กับชาวบ้าน และมีผลต่อสภาพแวดล้อมและคุณภาพชีวิตของมนุษย์ ระบบโลกาภิวัตน์ที่
เป็นผลทำให้เกิดระบบทุนไร้พรมแดน ปัญหาสังคมบริโภค ที่มีความต้องการเกินปัจจัย ๔
การทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อนำมาผลิตสินค้าในการสนองความต้องการที่ไม่สิ้นสุด
ของมนุษย์ ดังนั้น โครงสร้างเศรษฐกิจที่เป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนหรือเศรษฐกิจในอุดมคติ ควร
เป็นเศรษฐกิจที่บูรณาการคน สังคม สิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน หรือที่นักวิชาการบางท่านเรียกว่า
เศรษฐกิจหรือเศรษฐศาสตร์สีเขียว ซึ่งเป็นลักษณะทุนชุมชนที่ไม่กระจุกตัวอยู่ที่นายทุน
แต่กระจายทุนไปในหมู่บ้าน ให้ทุกคนมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของ ไม่ผลิตสินค้าเกินความพอดี ใช้
เทคโนโลยีพื้นบ้านที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม

ปัญหาของไม้เรียง ต้องแก้ด้วยคนของไม้เรียง

จากสาเหตุของปัญหาดังกล่าว และจากอาชีพการทำเกษตรที่ไม่มีความแน่นอน
ในเรื่องรายได้ ที่เกิดจากความไม่แน่นอนของดินฟ้าอากาศ จากการล้มลุกคลุกคลานเนื่องจาก
ภาวะภัยเมื่อปี ๒๕๐๕ ทำให้ชุมชนฟื้นตัวยาก ปัญหาเดิมที่มีอยู่แล้ว ก็ยิ่งทับถมให้ปัญหาลึก
ขึ้น ความยากจนของพ่อแม่ ทำให้เยาวชนขาดโอกาสทางการศึกษา เมื่อขาดโอกาสทางการ
ศึกษา ก็ทำให้ขาดความรู้ในเรื่องของการทำมาหากิน การบริหารจัดการ การรักษาสภาพแวด
ล้อม อีกทั้งทำให้ขาดสถานที่และอุปกรณ์ที่ใช้ในการเรียนรู้เรื่องของอาชีพทั้งทางด้านทฤษฎี
และด้านปฏิบัติ และทำให้ชุมชนขาดการมีส่วนร่วม เข้าลักษณะต่างคนต่างอยู่ ทำให้ชาว
เกษตรกรสวนยางขาดโอกาสในเรื่องข้อมูลข่าวสาร ตกเป็นเหยื่อของพ่อค้าคนกลาง ทำให้มี

หนี้สินมาก บางรายถึงกับต้องขายสวนไปเลยก็มี เป็นคำบอกเล่าของครูประยงค์ รมรงค์ ประธานสภาผู้นำชุมชนไม้เรียง ผู้ซึ่งรับรู้ถึงความเดือดร้อนของชาวบ้านด้วยความปวดร้าว และเวทนา ถือว่าปัญหาของชุมชนเป็นปัญหาของตนเอง ด้วยความมีน้ำใจคิดอยากจะช่วยเหลือผู้อื่น ที่จะหาทางช่วยเหลือชาวบ้านเพื่อให้พ้นจากวงจรอุบาทว์ในเรื่องของความยากจน และจากการที่ตกอยู่ในสภาวะการณ์ที่เสื่อมถอย ทั้งด้านทรัพยากรและการพัฒนาตนเอง

บทที่ ๒

ผู้ริเริ่มแก้ปัญหาชุมชนไม้เรียง

ครูประยงค์กับชาวบ้านจึงร่วมกันวิเคราะห์ถึงต้นเหตุของปัญหา โดยคิดถึงปัญหาที่เกิดจากยางพาราก่อน เพราะวงจรชีวิตการทำมาหากินของชาวดูได้ ผูกพันกับการทำสวนยางมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๔๕ มาเป็นเวลาร่วมร้อยกว่าปีแล้ว แต่ชาวบ้านก็ยังยากจนอยู่ การแก้ปัญหาทำให้พอมองเห็นแนวทางขึ้นต้น เช่น ต้องปรับปรุงยางแผ่นทั้งปริมาณและคุณภาพ การรวมกลุ่มต่อรองราคาพ่อค้าคนกลาง ควรรู้ข้อมูลข่าวสารเชิงลึก มีการลงแขกในการทำสวนยาง มีความเข้าใจซึ่งกันและกัน ขยายความคิดและระดมทุนด้วยกัน ควรจดทะเบียนเป็นกลุ่มเกษตรกรการทำสวนยางไม้เรียง มีขั้นตอนการผลิต การแปรรูป และการขาย ที่จะนำมาแก้ปัญหาพ่อค้าคนกลางได้ มีพลังชาวบ้านหรือการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายยางพารา นครศรีธรรมราช ก่อตั้งกองทุนหมุนเวียนเครือข่ายเพื่อสนับสนุนธุรกิจของทุกกลุ่ม ก่อตั้งตลาดกลางร่วม ต่อมามีการทำโครงการหรือแผนงาน แผนแม่บทพัฒนายางพารา นำเสนอต่อรัฐบาลในการให้เข้าไปดำเนินการปฏิรูปการพัฒนายางพาราเสียใหม่ เพื่อให้ชาวสวนยางพาราเป็นผู้กำหนดด้วยตนเองได้ การมีระบบบัญชีที่เป็นมาตรฐาน ควรมีการฝึกอบรมหรือการศึกษาดูงานตามสถานที่ต่าง ๆ

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง : ศูนย์การเรียนรู้ชุมชน การแก้ปัญหาที่ถูกจุด

กิจกรรมการวิเคราะห์ปัญหาของยางพาราที่เกิดจากการวิเคราะห์ร่วมกันของครูประยงค์และชาวบ้าน ซึ่งได้นำมาเป็นแนวปฏิบัติ แต่ก็ได้ผลไม่มากนัก เนื่องจากปัญหาอุปสรรคบางประการในระดับประเทศและในระดับโลก จนในปี พ.ศ. ๒๕๒๖ ชาวบ้านจำนวน ๓๗ หลังคาเรือนลงขันร่วมทุนจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท ก่อตั้งโรงงานแปรรูปยางพาราขนาดเล็ก เป็นโรงเรียนแห่งการเรียนรู้ของชาวบ้าน เป็นการร่วมลงทุนทางด้านยางพาราด้วยกันอีกครั้ง แทนที่จะต่างคนต่างทำ และกำหนดราคาเอง ทำให้ถูกกดราคาจากพ่อค้าคนกลางได้ จนกระทั่งปี ๒๕๓๐ กลายเป็นโรงงานยางที่เหมาะสมของท้องถิ่น ทำให้เป็นยางพาราที่มีคุณภาพดีที่สุดในเอเชีย แต่ก็ยังแก้ปัญหาได้ไม่มากนัก เพราะพ่อค้าคนกลางก็ยังมีอิทธิพลใน

การผลักดันให้เป็นนโยบายรัฐที่เอื้อประโยชน์ต่อตนเอง มากกว่าความเดือดร้อนของชาวไร่
เรียงที่ยังทวีคูณขึ้น และวิเคราะห์ออกมาแล้วพบว่า ชาวไร่เรียงขาดการบริหารจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกต้อง จึงต้องให้มีการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อให้สามารถจัดการ
ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุด แต่ครูประยงค์ก็ยังหาทางออกโดยทำตัวอย่างวนเกษตรหรือ
เกษตรผสมผสาน ลงมือปลูกต้นไม้ที่กินได้ และเลี้ยงปลาในบ่อซีเมนต์ ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้
เมื่อครั้งไปดูงานที่อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ และส่งเสริมให้ชาวบ้านเลี้ยงวัวในสวน
ยาง ซึ่งก็ไม่ใช่งานหนัก แต่เป็นอาชีพเสริมหลังคัดยาง

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ครูประยงค์กับชุมชนจึงร่วมกันก่อตั้งศูนย์ศึกษาและ
พัฒนาชุมชนไร่เรียง เป็นศูนย์เรียนรู้ให้ชาวไร่เรียง ศูนย์เรียนรู้ของครูประยงค์และชาวไร่เรียง
ดังกล่าวหมายถึงสถานที่ที่มีองค์ความรู้ มีผู้รู้ มีการจัดการให้เกิดการเรียนรู้ มีผู้ต้องการเรียนรู้
คือ เรียนในสิ่งที่ต้องการจะรู้ รู้ในสิ่งที่ต้องการจะทำ และทำในสิ่งที่รู้แล้ว ทำการสรุป
วิเคราะห์ ปรับปรุง แก้ไขข้อบกพร่อง พัฒนาความรู้ให้เป็นองค์ความรู้ใหม่ที่สามารถถ่ายทอด
ให้ผู้อื่นนำไปใช้จริง ซึ่งก่อนที่จะมีการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ดังกล่าว ครูประยงค์และชาวไร่เรียง
ได้วิเคราะห์ถึงสาเหตุที่ทำให้ชุมชนประสบวิกฤตและหาทางแก้ไขเบื้องต้นดังนี้

๑. ด้านการเรียนรู้ของชุมชน จากการวิเคราะห์ถึงต้นเหตุของปัญหาพบว่า
ปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนเกิดจากคนขาดความรู้ ทำให้ขาดความสามารถในการจัดการชีวิตของ
ตนเองและของชุมชนมากกว่าขาดเงินและทรัพยากร จึงทำให้รู้ว่าต้องมีการเรียนรู้ในสิ่งที่
ต้องการรู้ รู้ในสิ่งที่จะทำ ทำในสิ่งที่รู้

๒. ด้านการพัฒนาอาชีพ วิธีการทำมาหากิน ไม่ควรฝากไว้กับเรื่องใดเรื่อง
หนึ่ง ต้องมีทั้งอาชีพหลัก อาชีพรอง และอาชีพเสริม เพื่อลดความเสี่ยง หากเป็นเกษตรกร ก็
ต้องเป็นเกษตรกรยั่งยืน พึ่งตนเองได้ตามแนวพระราชดำริในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง

๓. ด้านสุขภาพ สุขภาพกายและสุขภาพใจเป็นของคู่กัน หากร่างกายแข็งแรง
ก็จะมีจิตใจในการทำงานที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น หากทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม
เป็นพิษ ก็จะมีผลต่อสุขภาพของคนได้ จึงต้องมีการผลิตอาหารปลอดภัย เพื่อนำมาบริโภค

เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชาวไร่เรียงในการนำความรู้มาแก้ปัญหา
ในท้องถิ่น ซึ่งต่อมาได้ใช้เวลา ๑ ปี ในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจจากยางพาราได้ สิ่งที่จุด
ประกายความคิด คือ รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน ปี ๒๕๔๐ ที่เน้นอำนาจการพัฒนาท้องถิ่น
โดยคนท้องถิ่นเอง โดยเริ่มจากเวทีชาวบ้าน พอกลุ่มคนมากขึ้น ก็กลายเป็นศูนย์ศึกษาและ
พัฒนาชุมชนไร่เรียง เพราะเห็นด้วยกับแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพึ่งตนเอง ของพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ โดยได้ทำการศึกษาชุมชนในทุกด้าน ทั้ง
ด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม การศึกษา สุขภาพ ซึ่งได้ค้นพบปัญหา สาเหตุ ข้อยกจำกัด จุด

หลักสูตรการศึกษาของศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม่เรียง

๑. หลักสูตรสามัญของกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ การเรียนวิชาสามัญพื้นฐาน ซึ่งการศึกษานอกโรงเรียนได้ดำเนินการอยู่ เพื่อสนับสนุนให้คนในชุมชนได้เรียนวิชาสามัญอย่างน้อยจบระดับมัธยมศึกษาตอนต้นให้มากที่สุด เพราะวิชาสามัญมีความจำเป็นที่จะต้องนำมาใช้ในชีวิตประจำวันของสังคมยุคใหม่มาก

๒. ให้เรียนรู้ในสิ่งที่เขาต้องการจะรู้ โดยจะมีการแบ่งกลุ่มเรียนรู้ออกเป็นกลุ่มย่อย ตามสาขาอาชีพที่ตนต้องการเรียนรู้ พร้อมกับการปฏิบัติจริงในพื้นที่ของตนเอง ด้วยการเน้นผลงานที่ปฏิบัติมาเป็นหลักประกันความสำเร็จในกิจกรรมนั้น อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักสูตรวิชาเลือก ที่ทางศูนย์ฯ กำหนดขึ้น ในชุมชนมีหลายสาขาอาชีพ จะต้องแบ่งการเรียนรู้ออกเป็นกลุ่มย่อย ตามความต้องการในสิ่งที่เขาเลือกแล้ว จัดหาความรู้และสถานที่ศึกษาให้ตรงกับความต้องการ พร้อมกับการปฏิบัติจริงในพื้นที่ของตนเอง เน้นผลงานที่ปฏิบัติเป็นหลักประกันความสำเร็จ ไม่นับประกาศนียบัตรที่เป็นกระดาษ เป็นหลักสูตรที่ศูนย์ฯ กำหนดขึ้นเพื่อพัฒนาความสามารถทางด้านเกษตรและเสริมสร้างเศรษฐกิจ ของชุมชน เพื่อใช้อบรมเกษตรกรหรือผู้สนใจทั่วไป เพื่อให้เกษตรกรมีความสามารถในอาชีพหลัก สร้างอาชีพรอง มีอาชีพเสริม ได้แก่ การเกษตรแบบผสมผสาน วนเกษตร เกษตรปลอดสารเคมี เป็นต้น แต่ทุกแผนจะเน้นการทำแบบครบวงจรทั้ง ๓ ขั้นตอน คือมีแผนงานการผลิต การแปรรูป และการค้าขาย มีจำนวนทั้งหมด ๘ หลักสูตร ซึ่งมีกิจกรรมกลุ่ม ๘ กิจกรรม กระจายอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ที่เหมาะสมทั้งสถานที่ บุคลากร และทรัพยากร หลักสูตรดังกล่าวผู้ที่ผ่านการอบรมเป็นผู้นำชุมชนของสภาผู้นำชุมชนไม้เรียง ก็ต้องเรียนรู้เช่นกัน ซึ่งมีรายละเอียดของหลักสูตรและการดำเนินการดังต่อไปนี้

๑. หลักสูตรการปลูกพืชผักปลอดสารพิษ กลุ่มเกษตรกร

เพื่อสิ่งแวดล้อมที่ ๒

๒. หลักสตรการเพาะเลี้ยงปลาน้ำจืด กลุ่มเลี้ยงปลาหมูที่ ๒

๓. หลักสูตรการเพาะเลี้ยงไก่พื้นเมือง กลุ่มเลี้ยงไก่พื้นเมือง หมู่ที่ ๑

๔. หลักสูตรการเพาะเลี้ยงเห็ดด้วยขี้เลื่อย กลุ่มเพาะเห็ด หมู่ที่ ๕

๕. หลักสูตรการเพาะเลี้ยงสุกร กลุ่มเลี้ยงสุกร หมู่ที่ ๒

๖. หลักสูตรการผลิตอาหารสัตว์ กลุ่มสหกรณ์อาหารสัตว์ หมู่ที่ ๕

๗. หลักสูตรการแปรรูปข้าว กลุ่มทำนาข้าว หมู่ที่ ๖

๘. หลักสูตรหมอฟันบ้าน (แพทย์แผนไทย)กลุ่มสมุนไพรเพื่อสุขภาพ หมู่ที่ ๘

อาชีพทั้ง ๘ หลักสูตรนี้ เป็นการเรียนรู้โดยเน้นการปฏิบัติจริง เป็นหลักประกันความสำเร็จ ไม่เน้นประกาศนียบัตรซึ่งเป็นกระดาษ เป็นโรงเรียนที่ศูนย์กำหนดขึ้นจากความต้องการของชุมชน โดยมีวิธีการที่ตั้งอยู่บนฐานของการเรียนรู้ว่า จะทำอะไรต้องเรียนรู้ก่อนจึงจะทำ และทำในสิ่งที่รู้แล้ว ผลการลงมือในการกระทำในแต่ละครั้ง ต้องสรุปวิเคราะห์ จึงจะได้องค์ความรู้ใหม่ที่เป็นความรู้จริง สามารถนำมาพัฒนาดน พัฒนาชุมชน จนถึงขั้นพัฒนาสังคมได้

๓. ให้การเรียนรู้ในสิ่งที่ควรจะรู้ เป็นหลักสูตรวิชาบังคับที่เน้นการพัฒนา ได้แก่

๓.๑ เศรษฐกิจจะต้องเป็นระบบเศรษฐกิจตั้งแต่ระดับครัวเรือน ชุมชน จังหวัด ประเทศ และระดับโลก

๓.๒ สังคม ควรมีการเรียนรู้และเข้าใจในการอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างปกติสุข

๓.๓ การเมือง ควรจะต้องรู้จักความหมายของการเมือง ความจำเป็นและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิต และความเป็นอยู่ของชุมชน ตลอดจนรวมถึงสิทธิและหน้าที่ของแต่ละบุคคลที่พึงจะได้รับกระทำเป็นอย่างดี

๓.๔ กฎหมาย สมาชิกภายในชุมชนจะต้องเรียนรู้กฎหมายที่จำเป็นซึ่งเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน เพื่อป้องกันการถูกเอารัดเอาเปรียบจากผู้อื่นและสังคม

๓.๕ ระบบสหกรณ์ สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาในการประกอบอาชีพของสมาชิกได้ดีในทุกอาชีพ

๓.๖ การบริหารจัดการ เพื่อนำมาใช้บริหารจัดการ โดยเริ่มจากครอบครัว ด้วยการจัดทำแผนงานประกอบอาชีพและการทำงาน

เนื่องจากความวิตกกังวลของครูประยงค์ที่เป็นห่วงว่า เยาวชนของไม้เรียงจำนวนหนึ่งที่ไม่มีความสนใจในการศึกษาต่อระดับปริญญาตรี ในอนาคตจะประสบปัญหาการทำมาหากิน เพราะที่ดินทำกินไม่พอ จึงได้ริเริ่มโครงการวิจัยในหัวข้อ เกษตรกรจะใช้ที่ดินทำกินเพียง ๓ ไร่ ทำอาชีพเลี้ยงครอบครัวได้อย่างไร เพื่อให้ผลที่ออกมาสามารถนำไปใช้กำหนดนโยบาย หรือยุทธศาสตร์ในการพัฒนาคนทางด้านการเกษตรในอนาคต ซึ่งมีแนวโน้มว่า จำนวนเกษตรกรจะมากขึ้น ในขณะที่จำนวนที่ดินมีน้อยลง ซึ่งครูประยงค์มีจุดมุ่งหมายของโครงการดังกล่าว คือ

๑. เยาวชนที่เรียนจบชั้นประถมศึกษาตอนต้น ที่ไม่มีโอกาสเรียนต่อได้กลับมาเรียนต่อในระดับปริญาตรี ควบคู่ไปกับการทำเกษตรในที่ดินของตนเอง

๒. เป็นการสร้างผลงานวิจัยโดยให้เยาวชนเป็นแกนนำหลัก เพื่อสร้างต้นแบบของหลักสูตรท้องถิ่นที่เกิดจากชีวิตจริง ทำให้เยาวชนได้มีโอกาสทั้งในเรื่องของการศึกษาต่อและอาชีพ ทั้งนี้ต้องได้รับความร่วมมือจากเยาวชนที่อาสาเข้าร่วมโครงการ ผู้ปกครองที่ต้องมอบที่ดินให้บุตรหลานใช้ในการทำวิจัย องค์กรชุมชน คือ ศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียงที่ต้องเป็นพี่เลี้ยงที่ให้คำปรึกษาและประสานโครงการ รวมทั้งสถาบันการศึกษาที่ให้การสนับสนุนทางวิชาการและการเทียบโอนหน่วยกิต พร้อมทั้งให้ใบปริญญาบัตรรับรองผลการศึกษา เช่น มหาวิทยาลัยรามคำแหง

๓. แนวทางการศึกษาที่ชุมชนต้องการประกอบด้วย

๓.๑ ด้านความเป็นคน และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

๓.๒ ด้านอาชีพผสมผสาน โดยเน้นการทำเกษตรเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งรูปแบบจะยืดหยุ่นตามพื้นที่และความต้องการของแต่ละครอบครัว

๓.๓ ด้านสุขภาพ

๓.๔ ด้านอุตสาหกรรมที่เป็นวิสาหกิจ

เป้าหมายแรกที่ตั้งไว้ คือ เด็กที่เข้าโครงการ จะต้องใช้ประโยชน์บนที่ดิน ๓ ไร่ให้เกิดประโยชน์มากที่สุดโดยต้องคิดไปถึงเรื่องของการเพิ่มมูลค่าของผลผลิตด้วย ไม่ใช่แค่ได้ผลผลิตออกมาแล้วขายได้ทันที เพื่อให้มีรายได้อย่างต่ำเดือนละ ๑๕,๐๐๐ บาท ซึ่งจะสามารถเลี้ยงครอบครัวได้อย่างสบาย แกนนำของชุมชนไม้เรียงกล่าวว่า การตั้งเป้าหมายว่าสามารถทำรายได้ถึง ๑๕,๐๐๐ บาทต่อเดือนนั้น เกิดจากประสบการณ์ที่เคยไปดูงานในประเทศญี่ปุ่นซึ่งเกษตรกรที่นั่นใช้เนื้อที่เพียง ๑,๐๐๐ ตารางเมตร ก็สามารถทำการเกษตรเลี้ยงครอบครัวได้ โดยใช้หลักการจัดงานวิชาการทางด้านภูมิปัญญา บูรณาการเข้ากับเทคโนโลยีที่เหมาะสม โครงการดังกล่าวได้เริ่มเมื่อปี ๒๕๔๕ โดยพิจารณาหลักสูตรร่วมกับมหาวิทยาลัยรามคำแหง เพื่อใช้ระบบอินเตอร์เน็ต ค่าใช้จ่ายในการเรียนการสอนทางไกลมหาวิทยาลัยรามคำแหงเป็นผู้รับผิดชอบ ค่าใช้จ่ายในพื้นที่ ผู้ปกครองของผู้เรียนเป็นผู้รับผิดชอบ

กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนไม้เรียง จึงเป็นการเรียนรู้เรื่องตนเองตั้งแต่อดีตหรือความเป็นมาของชุมชน ปัญหาที่เปลี่ยนแปลงตามเหตุการณ์กระแสโลกตลอดเวลา อาชีพผลกระทบที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกชุมชน สิ่งที่เป็นความสำเร็จสูงสุดของกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน คือ สามารถนำข้อมูลมาวิเคราะห์ชุมชน เพื่อกำหนดอนาคตและความมุ่งหวังที่จะให้ชุมชนเป็นอยู่อย่างไร โดยไม่ต้องให้คนอื่นมาคิดแทน

หัวใจสำคัญของการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ขั้นพื้นฐานของศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง คือ

๑. ทุกกิจกรรมเน้นการพัฒนาคนให้มีความสัมพันธ์กันอย่างต่อเนื่อง มีการประสานความร่วมมือกัน ฟังพาอาศัยกัน

๒. ทุกกิจกรรมเน้นการเรียนรู้ ให้ทุกคนรู้จักคิด รู้จักวางแผน ก่อนที่จะลงทุนทำอะไร ต้องรู้และเข้าใจอย่างชัดเจน ก่อนที่จะลงมือทำ

๓. ทุกกิจกรรมเน้นการมองตลาดใกล้ตัวก่อน จากการสัมพันธ์กัน ร่วมมือกัน เป็นเครือข่ายกัน ซื่อซายแลกเปลี่ยนกัน จนกลายเป็นธุรกิจ จะเกิดความมั่นคงยั่งยืนได้ในอนาคต

๔. ทุกกิจกรรมเน้นการผลิตสิ่งที่จำเป็น ตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนเป็นหลัก

ชุมชนไม้เรียง หากมองในแง่ปรากฏการณ์การเมือง อาจเรียกได้ว่า เป็น civil Social หรือประชาสังคม เป็นการให้อำนาจคนทุกคนร่วมกันคิด เพื่อกำหนดนโยบายที่สอดคล้องกับปัญหาและสนองความต้องการและการสร้างศักยภาพของท้องถิ่น เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ดร.สิปปนนท์ เกตุทัต กล่าวว่า งานที่มาจากข้างล่างสู่ข้างบน เป็นงานขายความคิดและจุดประกาย เป็นงานที่สำคัญของผู้นำชาวบ้าน

เพื่อให้กระบวนการเรียนรู้ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียงควบคุมคุณภาพ โดยร่วมกับภาคีต่าง ๆ ในการแบ่งการบริหารจัดการออกเป็น ๕ กลุ่ม

๑. ด้านการศึกษา ได้มีการประสานงานกับการศึกษานอกโรงเรียน ในการควบคุมกิจกรรมการเรียนรู้ของไม้เรียง เพื่อนำความรู้มาประยุกต์ใช้ในชุมชน

๒. ด้านเกษตรกรรมแบบยั่งยืนและสิ่งแวดล้อม มีการประสานงานกับศูนย์เทคโนโลยีทางการเกษตร ให้ทำเกษตรแบบปลอดภัย และรักษาสิ่งแวดล้อมเพื่อสร้างคุณภาพชีวิต

๓. ด้านสาธารณสุข มีการก่อตั้งชมรมแพทย์แผนไทย โดยประสานงานกับศูนย์สาธารณสุขของชุมชน

๔. ด้านธุรกิจและอุตสาหกรรมชุมชน โดยจัดกระบวนการเรียนรู้เรื่องการแปรรูปผลผลิตและการจัดการการตลาด

๕. ด้านกองทุนชุมชน มีการก่อตั้งธนาคารหมู่บ้านของชุมชนไม้เรียง เป็นธนาคารกลาง

ทั้ง ๕ กลุ่ม จะมีการประชุมกันทุกเดือน เพื่อวิเคราะห์ข้อมูลออกมาให้ชุมชนนำไปปฏิบัติให้เป็นจริงอยู่เสมอ

บทที่ ๓

ผลกระทบต่อชุมชน

ผลพวงจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของครูประจำชั้นและคณะที่ได้ให้แก่ชาวบ้าน ทำให้เกิดเครื่องมือแก้ความจนและแก้ปัญหาให้ชุมชนได้มาก คือ

● แผนแม่บทชุมชน

แผนแม่บทชุมชนเป็นเครื่องมือที่จะทำให้คนมาเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อให้รู้จักตนเอง รู้จักชุมชนของตนเอง รู้จักโลกภายนอก ผลกระทบจากโลกภายนอก การวางแผนครอบครัว การวางแผนชีวิต การวางแผนชุมชน เพื่อสร้างแนวทางการพึ่งตนเอง สร้างกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิตแก่ชุมชน วางระบบการบริหารทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และนำแผนสู่การปฏิบัติ

การจัดทำแผนแม่บทชุมชน จากการได้รับกระบวนการเรียนรู้ ทำให้ชาวบ้านสามารถนำความรู้มาทำแผนแม่บทชุมชนได้ โดยเริ่มจากการจัดตั้งประชาคมตำบลโดยมีการกำหนดนโยบาย วางแผนแม่บทชุมชนระดับหมู่บ้านของแต่ละหมู่บ้านอย่างชัดเจน อันเป็นที่มาของโครงสร้างสภาผู้นำ และเป็นต้นแบบของการทำแผนแม่บทในประเทศ โดยครูประจำชั้นให้คัดเลือกผู้นำหมู่บ้านจำนวน ๘ หมู่บ้าน ๆ ละ ๕ คน รวมเป็น ๔๐ คน โดยให้บุคคลเหล่านี้มีการพัฒนาตนเอง ให้เข้ารับการฝึกอบรมในหลักสูตรต่าง ๆ ได้แก่

๑. ความรู้ด้านการจัดการองค์กรและพัฒนาเครือข่าย
๒. ด้านการเงินและบัญชี
๓. ด้านเกษตรกรรมยั่งยืนและสิ่งแวดล้อม
๔. ด้านธุรกิจอุตสาหกรรมชุมชน กองทุนและสวัสดิการชุมชน
๕. การจัดการเรียนรู้ของชุมชน

ผู้นำหมู่บ้านทั้ง ๔๐ คน ต้องเป็นตัวแทนในการปัญหาวิเคราะห์ โดยมีเครื่องมือคือ แบบสอบถามข้อมูลพื้นฐานของครอบครัวเกี่ยวกับค่าใช้จ่าย ทรัพยากร อำนาจของข้อมูลก็จะทำให้เห็นปัญหาต่าง ๆ ชัดเจนและมากมายกว่าที่คิดที่มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันหมดที่จะต้องมีการวางแผนในการแก้ปัญหาให้เป็นระบบ รวมทั้งต้องสามารถป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้ด้วย โดยการนำแผนลงสู่การปฏิบัติ กลายเป็นแผนระดับตำบล ที่ควรนำเสนอองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่ออนุมัติให้นำมาดำเนินการ เพื่อให้ตำบลก้าวเข้าสู่ความเป็นชุมชนที่เข้มแข็งได้อย่างดี

ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เริ่มมีหลักสูตรของศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม่เรียง เพื่อให้ผู้เรียนผ่านกระบวนการเรียนรู้ เพื่อให้มีความสามารถในการแก้ปัญหาได้ จนสามารถวาง

แผนแม่บทชุมชนและเริ่มวิเคราะห์ปัญหา จนถึงปี ๒๕๔๐ จึงได้กำหนดยุทธศาสตร์เพื่อแก้ปัญหา คือ การตั้งศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม่เรียง โดยมีวิสัยทัศน์ไปอีก ๑๐ ปีข้างหน้า

- วิสาหกิจชุมชน

วิสาหกิจชุมชนมักเป็นระบบงานที่ไม่เป็นมาตรฐานเหมือนกับระบบบริษัท แต่ต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจกัน ผู้นำต้องมีความสามารถสูงในการวางแผน ควบคุมงาน ประเมินผลงาน การทำงานกับกลุ่มจึงต้องมีลักษณะที่เกิดจากแรงเสริมภายในของมนุษย์ เป็นการเกิดจากใจ ที่มาจากความนับถือผู้นำ และเพื่อความอยู่รอดของตนเองและสังคม โดยมีการลงโทษทางสังคม (Social Sanction) เป็นกฎควบคุมระเบียบทางสังคม

การทำวิสาหกิจชุมชน จึงเป็นหนทางหนึ่งของการปลดแอกชุมชนออกจากความเป็นทาสของการครอบงำทางเศรษฐกิจ สังคมภายนอก ทำให้เกิดเสรีภาพทางเศรษฐกิจพึ่งตนเองได้ ส่วนที่เหลือนำมาพัฒนาชุมชนทางด้านสาธารณประโยชน์ โดยไม่ต้องรอความช่วยเหลือจากรัฐ ที่สำคัญคือ การปลดแอกจากพ่อค้าคนกลาง ซึ่งเป็นแอกใหญ่ที่กดทับให้คนยากจนจมปลักอยู่ในความทุกข์ยาก การทำวิสาหกิจชุมชน จะทำให้คนพึ่งตนเองได้ เป็นหนทางแห่งการสร้างความสำเร็จให้แก่ชุมชนอย่างมั่นคง ปลอดภัยจากภาวะดอกเบี้ยที่เป็นตัวจักรสำคัญที่ทำให้ชุมชนล้มละลาย

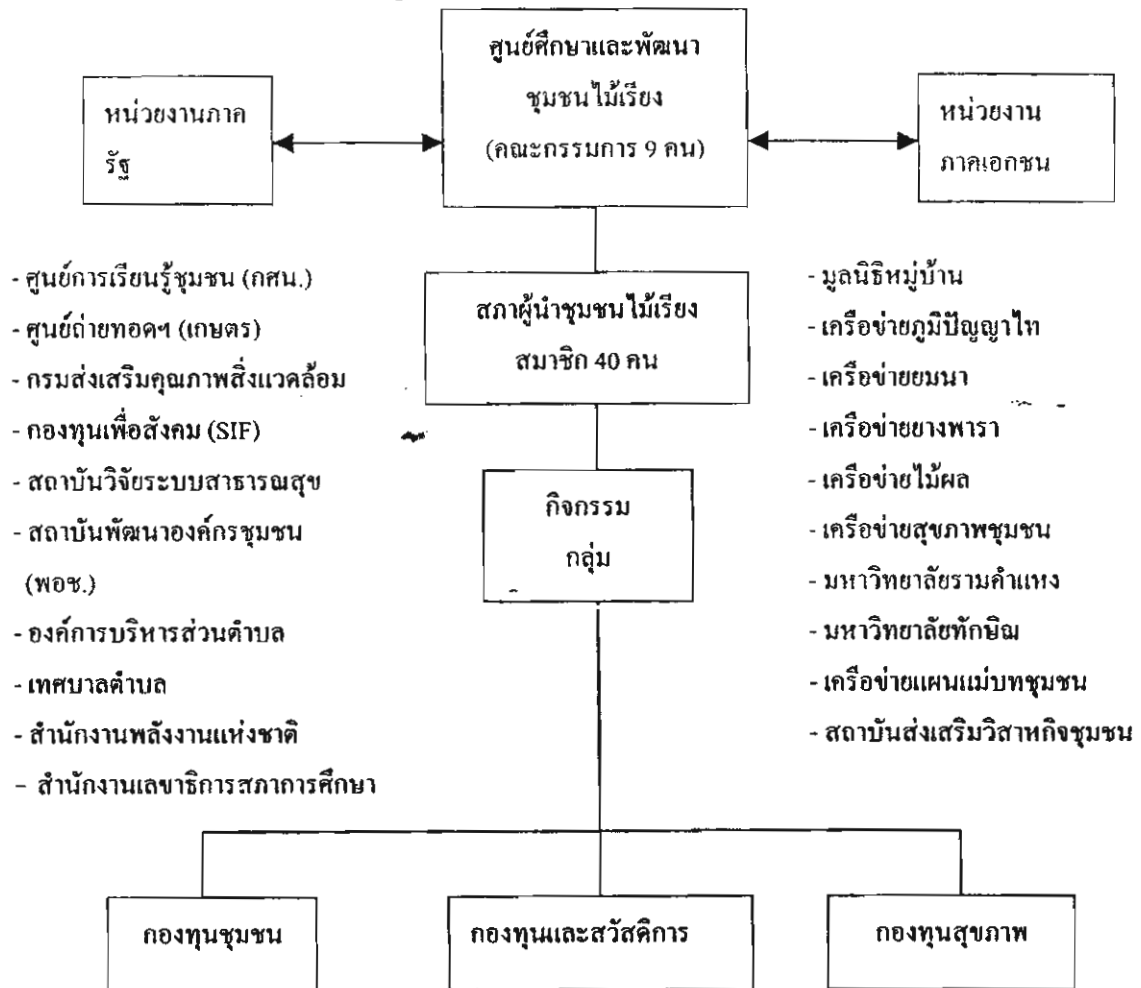
ครูประยงค์กล่าวว่า นโยบายของรัฐไม่ค่อยแน่นอน สนับสนุนให้ทำโน่นทำนี่ พอชาวบ้านลงมือทำ ก็เปลี่ยนไปอีกทางหนึ่งแล้ว ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบปัญหาดังกล่าวมาก ชาวบ้านไม่ได้เป็นผู้คิดวางแผน คนอื่นคิดให้ ดำเนินการไปไต่ยังไปไม่ถึงไหน ก็เปลี่ยนแปลงอีก ชาวบ้านก็คิดต่อไม่ทัน คนที่มีประสบการณ์มาก่อน ก็เตรียมรับมือล่วงหน้าได้ แก้ปัญหาได้ทัน แต่ชาวบ้านจำนวนมากปรับตัวตามสถานการณ์ไม่ทัน จากปัญหาที่กล่าวมา เป็นความพยายามของครูประยงค์ที่ร่วมกันสร้างวงจรทุนชุมชน เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและยกระดับความเป็นอยู่ของชาวบ้าน ยกกระดับเป็นวิสาหกิจชุมชน ซึ่งรัฐควรนำมาปรับประยุกต์ให้เป็นยุทธศาสตร์ระดับชาติ เพราะเกิดจากสภาพความเป็นจริงของชุมชน และอยู่บนพื้นฐานของเศรษฐกิจพอเพียง ที่มีเรื่องของจิตใจและความร่วมมือของคนมาเป็นตัวกำหนดสำคัญในการทำงาน

ดังนั้น ครูประยงค์และคณะจึงเริ่มจากหลักสูตรวิชาเลือก ๘ หลักสูตรที่เกิดจากการทำแผนแม่บทชุมชน ๘ อาชีพ เป็นฐานของวิสาหกิจชุมชน เป็นหลักสูตรที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน สุขภาพ อาหาร การผลิตของใช้ในครัวเรือน ซึ่งครั้งแรกมีการผลิตไว้ใช้ในครัวเรือน และแลกเปลี่ยนกัน ที่เหลือจึงขาย ค่อยมาพัฒนาธุรกิจเป็นวิสาหกิจชุมชน โดยเริ่มด้วยวิสาหกิจยาง และตามด้วยผลิตภัณฑ์อื่น ๆ โดยได้พัฒนาเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ในศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชน มีแผนแม่บทชุมชนเป็นแนวทางในการสร้างองค์กรชุมชน ซึ่งมีสภาผู้

นำชุมชนซึ่งมีผู้นำอยู่ ๔๐ คน ร่วมบริหารจัดการ พร้อมกับขยายเครือข่ายองค์กรชุมชนออกไป ทั้งภาครัฐและเอกชน สินค้าบางอย่างสามารถส่งไปขายต่างประเทศ เช่น ขนมันจีนอบแห้ง ซึ่งขณะนี้มีการจัดการวิสาหกิจชุมชนเป็น ๘ ชุมชน ๘ ผลิตภัณฑ์

กระบวนการจัดทำวิสาหกิจชุมชน ครูประยงค์ได้ประยุกต์แนวคิดจากการศึกษาดูงานจากต่างประเทศ ซึ่งได้ความคิดจากนักวิชาการฝรั่งว่า การเกิดหรือเติบโตในธุรกิจขนาดเล็กย่อม จะเป็นของชุมชนหรือส่วนตัว ต้องมีความคิดและวิธีจัดการที่ถูกต้อง จึงจะไปรอด หากทำให้แก่ชุมชน ระดับความรู้และการศึกษาของคนในชุมชน จิตสำนึกแบบประชาธิปไตย บรรยากาศของสังคมการเมืองของประเทศ มีส่วนทำให้สำเร็จหรือล้มเหลว เพราะฉะนั้นทางเลือกต่าง ๆ ในการจัดวิสาหกิจชุมชน ไม่ใช่ทางเลือกที่พัฒนาให้กิจการใหญ่โตยิ่งขึ้น แต่ควรเป็นทางเลือกที่ชุมชนสามารถดำเนินการได้ตามกำลัง และพัฒนาเครือข่ายให้รวมตัวกันได้ นอกจากนี้ จากประสบการณ์ ประกอบกับแรงหนุนจากกลุ่มออมทรัพย์ทั้ง ๒๐๐ กลุ่มในจังหวัดนครศรีธรรมราชเชื่อมั่นว่า หากมีการร่วมมือกันทั้ง ๓ เครือข่ายใหญ่ในจังหวัดนครศรีธรรมราชแล้ว จะสามารถตัดปัญหาพ่อค้าคนกลางในเรื่องของการค้าขายได้ และยังมี ความเชื่อมั่นในตัวผู้นำชุมชนคือครูประยงค์ ที่จะนำพานาวาลำนี้ให้ผ่านพ้นคลื่นลมให้ถึงฝั่งได้ นับว่าเป็นแผนการพัฒนาชุมชนในเชิงรุกของชาวไม้เรียง

โครงสร้างศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง

• การสร้างเครือข่าย

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง มีการรวมกลุ่มตามฐานอาชีพต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกัน คือ เครือข่ายชนนา เพื่อให้มีผลผลิตจากชุมชนมาทำวิสาหกิจชุมชนร่วมกัน เป็นเครือข่ายสัมพันธ์กับการสร้างแนวทางพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นการทวนกระแสของทฤษฎีที่ว่า การรวมกลุ่มกันบุคคลควรมาจากอาชีพเดียวกัน มีวิถีชีวิตที่มีวัฒนธรรมเดียวกัน แต่เครือข่ายของชุมชนไม้เรียงกลับมีฐานของทรัพยากรการผลิตที่ไม่เหมือนกัน เพราะมุ่งไปที่เรื่องของปากท้องดังนี้

๑. เครือข่ายยางพารา (ข หมายถึงยาง) ในจังหวัดนครศรีธรรมราชที่ดำเนินการอยู่แล้ว ๑๐ ตำบล มีโรงงานแปรรูปยาง ๑๑ โรง เป็นยางแผ่นและยางรมควัน จุดประสานสำคัญอยู่ที่ตำบลไม้เรียง

ครูประยงค์ และเครือข่ายยางรวมทั้งชุมชน ได้ช่วยกันวางแผนแม่บทยางพาราแบบประชาชนขึ้นซึ่งต่อมาได้กลายเป็นประเด็นทางการเมือง ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่เคยมีแผนแม่บทในการกำกับทิศทางและวิธีทำงานของรัฐ จนเกิดปัญหาแย้งชิงบทบาทของหน่วยงานรัฐ

ต่าง ๆ ตามนคยบายการเปลี่ยนแปลงพรรคการเมืองที่มีบุคลากรและนโยบายตามยุคตามสมัย รวมทั้งคณะกรรมการนโยบายยางพาราระดับชาติ - ก็ไม่มีบทบาทที่ชัดเจนในการพัฒนา ยางพาราไทย และไม่มีองค์ความรู้เพียงพอ แต่อย่างไรก็ตาม แผนแม่บทการพัฒนา ยางพารา ฉบับประชาชนของไม้เรียง ได้มีการจัดทำ ประชาพิจารณ์ ใน ๖ จังหวัดใหญ่ในภาคใต้และ ภาคตะวันออก มีเกษตรกรเข้าร่วมประมาณ ๑,๐๐๐ คน รัฐไม่ยอมรับแผนแม่บทของชาวบ้าน โดยอ้างว่ามีแผนยุทธศาสตร์ยางของรัฐอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านสามารถเผยแพร่แนวคิดดังกล่าว ออกไปถึง ๒๗ จังหวัดที่มีการปลูกยางพารา นับเป็นพลังการเรียนรู้ด้วยตนเองที่ยิ่งใหญ่ของ ชาวบ้าน ทำให้ได้รับการยอมรับจากชาวบ้าน และได้ผ่านการเรียนรู้และการปฏิบัติมาด้วยกัน ต่อมาจากการไปดูงานด้านสหกรณ์ที่ต่างประเทศแถวยุโรป ๒ เดือน ในปี ๒๕๖๕ ครู ประยงค์ได้ใช้แนวคิดในการนำวิธีการของระบบสหกรณ์มาประยุกต์การบริหารจัดการผล ผลิตทางการเกษตร ตั้งแต่ขั้นตอนการรวบรวมผลผลิตเกษตร การแปรรูป การค้าขาย ให้อยู่ใน ระบบสหกรณ์และขยายให้ครอบคลุมพื้นที่ให้มาก เพื่อสร้างพลังต่อรองกับพ่อค้าคนกลางซึ่ง ควรเป็นผู้มีบทบาทในการพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อการส่งออกมากกว่าการกำหนดราคาสินค้า

จากการดูงานด้านการค้าขายสินค้าเกษตรกรรมของประเทศในยุโรป ทำให้ครู ประยงค์พบว่า เกษตรกรฝรั่งอยู่รอดได้เพราะคัดพ่อค้าคนกลางออกไปหมด ทำให้ครบวงจร ทั้งในเรื่องของการผลิต การแปรรูป และการจำหน่าย ที่ผ่านมากเกษตรกรไทยทำเป็นอย่างเดียว คือ การผลิต แต่ทำการค้าขายไม่เป็น ไม่คิดถึงเรื่องต้นทุน จึงขาดทุนกันมาตลอด ถ้าเกษตรกร ไทยทำอีกสองขั้น คือ การแปรรูปและการขาย ก็จะไปรอด เกษตรกรมักมีปัญหาการส่งออก เกือบทุกเรื่อง เพราะรัฐไม่ได้สนับสนุนหรือให้ความรู้ด้านการจัดการ แต่ส่งเสริมแต่การผลิต เพียงอย่างเดียว

จากกระบวนการเรียนรู้ การศึกษาดูงาน การผ่านการฝึกอบรม คนในชุมชนไม้ เรียง ได้ร่วมกันจัดทำหนังสือคู่มือเกษตรกรชาวสวนยางครบวงจร เพื่อเผยแพร่ให้กลุ่มอื่น ๆ นำไปใช้ประโยชน์ ในหนังสือเล่มดังกล่าว ได้กล่าวถึงโครงสร้างตลาดโลก โครงสร้างตลาด ยางพาราไทย สูตรการผลิตยางสิ่งแห้ง ระบบโรงงานอุตสาหกรรมเกี่ยวกับยางพาราทั้งหมด การจัดการทางด้านธุรกิจขนาดเล็กในชนบท และการทำเกษตรผสมผสานในสวนยางพารา

๒. เครือข่ายไม้ผล (ม หมายถึงไม้ผล) ในจังหวัดนครศรีธรรมราชที่ดำเนินการ อยู่แล้ว ๘ อำเภอ มีห้องเย็นจำนวน ๒ แห่ง จุดประสานสำคัญอยู่อำเภอคีรีวงและอำเภอลาน สกา

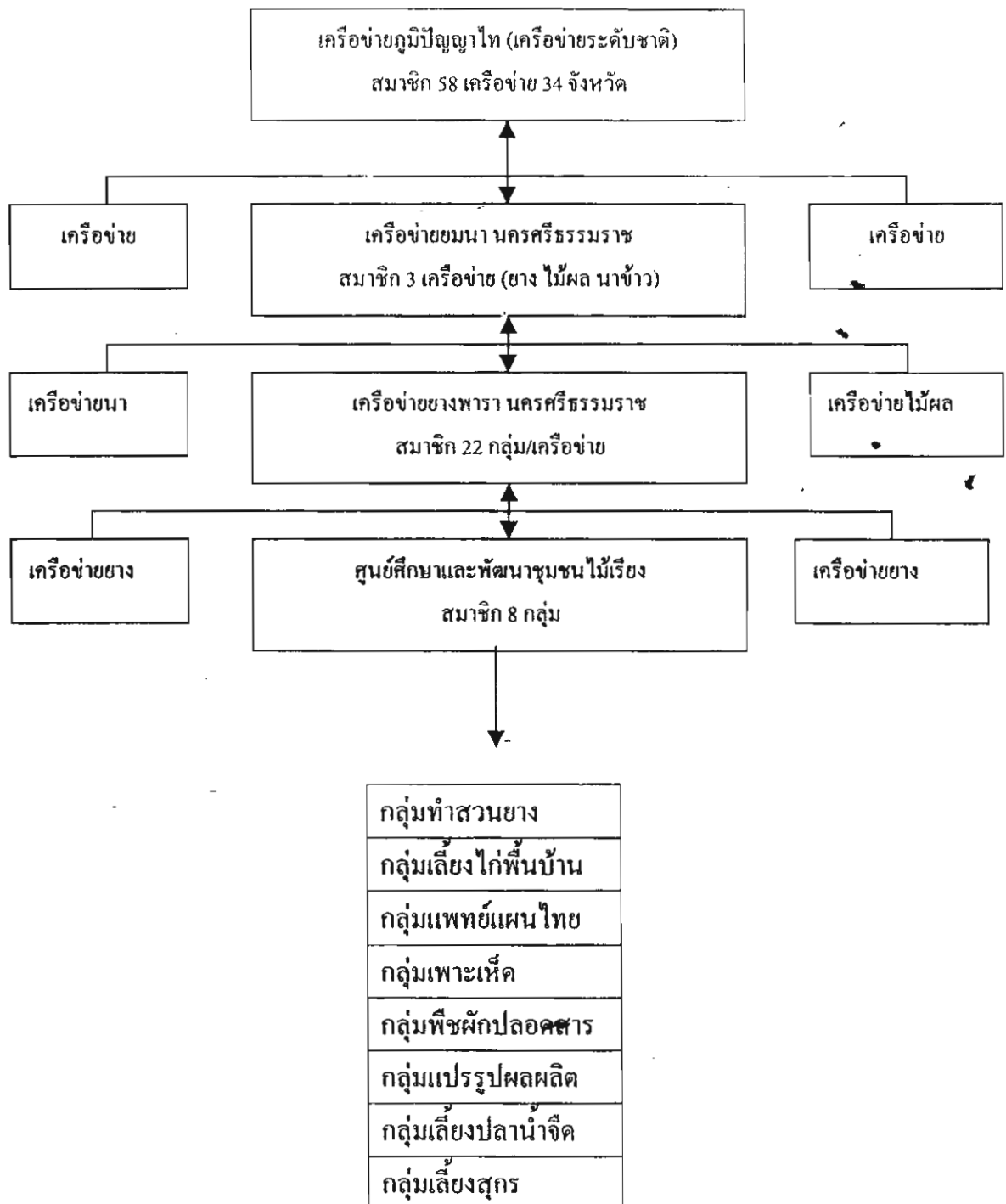
๓. เครือข่ายนา (นา หมายถึงที่นา) ในลุ่มแม่น้ำปากพนัง ๔ อำเภอ ซึ่งมีอยู่ ประมาณ ๖ กลุ่ม มีโรงสี ๔ โรง เป็นโรงสีขนาดกลาง (๒๔ เกวียน) และขนาดใหญ่ (๖๔ เกวียน) จุดประสานสำคัญอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำปากพนัง อำเภอปากพนัง

ตัวอย่างผลผลิตของการผลิตแกะของเครือข่ายนา เช่น การทำโครงการโรงงานทำแปงขนมจีน ซึ่งค้นพบความจริง ๒ เรื่อง คือ ชาวที่ปลูกในลุ่มน้ำปากพนังมีคุณภาพต่ำ ประกอบกับผู้บริโภคขนมจีนในจังหวัดนครศรีธรรมราชแต่ละวันเท่ากับบริโภคขนมจีนในภาคอีสานทั้งหมด ครูประยงค์จึงจัดทำโรงงานแปงทำขนมจีนในปี ๒๕๓๕ โดยพาชาวบ้านไปดูงานที่จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดฉะเชิงเทรา และกรุงเทพมหานคร ก่อนที่จะมาเปิดโรงงานแปงขนมจีน โดยมีชุมชนร่วมถือหุ้น ทำให้สามารถผลิตแปงขนมจีนได้วันละ ๗-๘ ตัน ส่งไปขายใน ๗ จังหวัดภาคใต้ ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านดีขึ้น นับว่า ชาวบ้านได้เรียนรู้การดำเนินงานแผนใหม่โดยผสมผสานความรู้ภูมิปัญญาดั้งเดิม นำมาประกอบเป็นผลงานที่ได้รับประโยชน์จากผลผลิตจากการทำนาและจากตลาดของตนเอง

ทั้ง ๓ เครือข่ายได้รับการขนานนามว่า “เครือข่ายมมนา” เป็นเครือข่ายระดับจังหวัด ซึ่ง ๔ ฐานอาชีพหลักของไม้เรียง คือ การทำสวนยาง การทำสวนไม้ผล การทำนาข้าว การทำการประมง และได้ดำเนินการในรูปของวิสาหกิจชุมชน เครือข่ายยางพารานครศรีธรรมราช เป็นบทบาทที่เริ่มต้นที่ผลักดันให้ไม้เรียงบริหารจัดการท้องถิ่นของตนเอง เกิดประสานสัมพันธ์กับเครือข่ายนาและไม้ผล ที่เชื่อมต่อกับมิติของชีวิตจากอดีตจนถึงปัจจุบัน พื้นฟูความสัมพันธ์และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ได้ร่วมกันสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน การพึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน - ทั้งในเรื่องของธุรกิจและอุตสาหกรรมชุมชน เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง เป็นธุรกิจที่ไม่ใช่ต่างคนต่างทำ ต่างคนต่างรวย ต่างคนต่างจน แต่เป็นกำลังสำคัญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ในชุมชนในการนำเข้าสู่การศึกษาทั้ง ๓ รูปแบบ และเป็นวัฒนธรรมประเพณีของการอยู่ร่วมกันของคนภาคใต้ที่เรียกว่า ซอมือ หรือลงแขก หรือแชร์แรงงาน ซึ่งมีทั้งผู้ที่อยู่ตามเชิงเขา เช่น การทำสวนยาง หรือการทำไม้ผล หรือผู้ที่ทำการประมงอยู่ตามริมทะเล

การเรียนรู้เป็นยุทธศาสตร์ในการทำงานที่สำคัญที่สุดของการบริหารเครือข่าย ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ถึงอิทธิพลหรืออำนาจของข้อมูล จึงเริ่มเดินสายดูงานในภาคใต้และภาคตะวันออกของประเทศ เพื่อเก็บเกี่ยวความรู้ต่าง ๆ และปรับประยุกต์ประสบการณ์ที่ได้มาบริหารเครือข่าย ครูประยงค์และคณะได้ใช้ประโยชน์จากเครือข่ายในการบริหารชุมชนมาตลอด

เครือข่ายของศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม่เรียง

บทที่ ๔

ข้อค้นพบ

- การยอมรับจากคนรุ่นใหม่

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนภาคใต้ จะเป็นการเรียนรู้มาตั้งแต่อดีต พัฒนา มาเป็นวัฒนธรรมการเรียนรู้และปลูกฝังให้คนรุ่นต่อ ๆ มาจนปัจจุบัน สังคมภาคใต้ จึงเป็น สังคมแห่งการเรียนรู้ในโลกสมัยใหม่

ปัญหาพื้นฐานที่สำคัญของชุมชนไม้เรียงที่สำคัญและจะมีผลต่ออนาคตมาก คือ ปัญหาเยาวชนขาดโอกาสทางการศึกษา เนื่องจากปัญหาเศรษฐกิจ การไม่มีที่ทำกิน เพราะ ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย แต่ยังไม่ได้รับความช่วยเหลือจากผู้ใด

ครูประยงค์แม้จะจบระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ แต่ก็เห็นความสำคัญของการเรียนรู้ตลอดชีวิต และตนเองได้ผ่านการเรียนรู้ชีวิตจริงมาตลอด ซึ่งเป็นการเรียนรู้ร่วมกับ ชุมชน โดยเนื้อหาเกษตรกรชาวสวนยางและสมาคมชาวสวนยาง ๒๒ จังหวัด กว่าหนึ่งล้าน ครอบครัวยุโรปทั่วประเทศ ซึ่งในความเป็นจริง ครูประยงค์ได้จัดให้มีการเรียนรู้ก่อนรัฐธรรมนูญ ฉบับประชาชนปี ๒๕๔๐ จะประกาศใช้ รวมทั้งก่อนที่พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๔๒จะประกาศใช้ แม้การจัดการศึกษาของครูประยงค์จะเป็นการจัดการ ศึกษาแบบระบบและการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย แต่ก็เป็นการจัดการศึกษาที่สอดคล้องกับ ชีวิตจริง มีความทันสมัย และไม่เน้นวุฒิบัตร ที่สำคัญคือ สามารถแก้ปัญหาชีวิตได้

• คนในชุมชนไม้เรียง เกือบทุกระดับอายุพบปัญหาชีวิต ปัญหาสำหรับคนรุ่นใหม่คือ ปัญหาไม่มีที่เรียนและปัญหาการคองงาน ซึ่งเป็นความทุกข์ของพ่อแม่ด้วย ครูประยงค์ ได้มาช่วยแนวทางที่เต็มไปด้วยขวากหนามให้เดิน มีเวทีชาวบ้าน เพื่อนำปัญหามาร่วมกันแก้ไข เมื่อวิเคราะห์และหาทางออกได้แล้ว ก็นำข้อมูลจัดเก็บไว้ในศูนย์ข้อมูลชุมชน เพื่อเป็น เครื่องมือในการบริหารงาน ทำให้คนรุ่นต่อมาเรียนรู้ว่า การสัมพันธ์กับโลกภายนอกมากเกินไป ทำให้ชุมชนเสียเปรียบ หากกลับลำไม่ทัน ชีวิตก็จะยิ่งเดินทางผิด จนยากจะแก้ไข ครู ประยงค์จึงใช้ประสบการณ์อันยาวนาน ความเสียสละ การลองผิดลองถูกบนพื้นฐานวิทยาศาสตร์ ความเป็นผู้นำ โดยคิดว่าทุกคนในชุมชนคือลูกหลาน ดึงให้กลับมาในชุมชนของตนเอง จัดตั้งองค์กรรวมคน และพัฒนาให้เป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ ในกรณีของเด็กจบการศึกษา ขึ้นต้น ไม่มีที่เรียนต่อ ก็ให้มาฝึกอาชีพในหมู่บ้าน ให้เรียนรู้ภูมิปัญญาต่าง ๆ ในชุมชน และให้ เรียนหลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนไปด้วย ทำให้เด็กมีโอกาสเพิ่มพูนความรู้และสร้างชีวิต ใหม่ให้แก่ตนเอง สำหรับผู้ใหญ่ในชุมชน ครูประยงค์ก็ให้เรียนวิชาชีพของการศึกษานอกโรงเรียน นอกจากนั้น ยังจัดหลักสูตรวิชาชีพ ๘ หลักสูตร เพื่อเป็นฐานของการสร้างวิสาหกิจชุมชน

ชนหรือการเรียนรู้ในสิ่งที่นำมาใช้ในวิถีชีวิตประจำวัน เพื่อเป็นการพัฒนาตนเอง สมาชิกคนใดที่มีความคิดก้าวหน้าและมีคุณธรรม จะถูกแต่งตั้งให้เป็นผู้นำองค์กร โดยไม่ได้ถือเรื่องวัยวุฒิเป็นอุปสรรค เป็นการสร้างคนรุ่นใหม่ บนพื้นฐานที่มีความเข้าใจดีกับคนรุ่นเก่า คนทั้งสองรุ่นต่างใช้จุดอ่อนจุดแข็งในตนเอง ช่วยเติมเต็มจุดแข็งให้แกกันและกัน

การถ่ายทอดของครูประยงค์ ไม่ได้เน้นเฉพาะเรื่องของเทคนิค วิธีการเท่านั้น เพราะทุกคนเรียนรู้กันได้ แต่สิ่งสำคัญอยู่ที่กำลังใจที่คิดจะสู้ จึงต้องมีวิธีการที่คนภาคใต้เรียกว่า ขอน คือการให้กำลังใจและปลุกเร้าให้รู้สึกได้ว่า ทุกคนมีความสามารถทำได้ เพียงแต่ไม่มีโอกาสทำ ให้ทุกคนสร้างโอกาสนี้ขึ้นมา เป็นการเรียนรู้และการพัฒนา

แม้กระทั่งนักเรียนทั้งในระดับประถมและระดับมัธยมศึกษาในชุมชน ยังได้รับอานิสงส์จากความรู้ในชุมชนสู่สถานศึกษา เพราะครูประยงค์รู้ว่า ในอนาคตอันใกล้นี้ เขาชนส่วนหนึ่งอาจไม่ได้ศึกษาค่อ แม้กระทั่งในโรงเรียน ก็ไม่ได้สอนประสบการณ์ชีวิตที่จะให้ดำรงชีพได้อย่างดี พ่อแม่ก็ไม่มีที่ดินให้ลูกทำกิน และเขาวชนก็ไม่สามารถไปประกอบอาชีพอื่นได้ ทำให้เกิดปัญหาอย่างอื่นตามมา แม้คนที่เรียนจบปริญญาตรี ก็ไม่มีงานรองรับ และก็ไม่สามารถช่วยพ่อแม่ทำงานได้

นอกจากนี้ ศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียงยังได้ร่วมมือกับมหาวิทยาลัยรามคำแหง จัดให้มีการเรียนระบบทางไกลผ่านดาวเทียม เทคโนโลยีสารสนเทศ อินเทอร์เน็ต ความเร็วสูงผ่านดาวเทียม ถ่ายทอดความรู้มายังศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง โดยทางมหาวิทยาลัยรามคำแหงได้ร่วมมือกับศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง องค์การบริหารส่วนตำบลไม้เรียง เทศบาลตำบลไม้เรียง ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียน จังหวัดนครศรีธรรมราช มูลนิธิหมู่บ้าน ในการกำหนดหลักสูตรที่เหมาะสมกับท้องถิ่น สถาบันองค์กรพัฒนาชุมชน (พอช) สนับสนุนอุปกรณ์บางส่วน เริ่มเปิดรับสมัครนักเรียนรุ่นแรกในวันที่ ๒๕-๒๘ มิถุนายน ๒๕๔๖ จำนวน ๕๐ คน และเริ่มเรียนภาค ๑ พ.ศ. ๒๕๔๖ โดยผู้เรียนสามารถโอนหน่วยกิตเข้าสู่ชั้นอุดมศึกษาได้ การเรียนรู้เริ่มต้นด้วย ๓ หลักสูตร

- หลักสูตรผู้นำท้องถิ่น
- หลักสูตรนักบริหารท้องถิ่น
- หลักสูตรนักการเมืองท้องถิ่น
- ภาควิชาสหวิทยาการการพัฒนาท้องถิ่น

การจัดตั้งองค์กรชุมชน เป็นการลดแรงปะทะทางความคิดระหว่างคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ โดยนำมาผมนึกกำลังกันแก้ปัญหา ผู้นำ ๔๐ คนที่มาจาก ๘ ตำบล ก็เป็นองค์กรชุมชนที่สำคัญที่มาเรียนรู้ร่วมกัน และยังแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชาวบ้านอีกด้วย องค์กรชุมชนในไม้เรียง ได้แก่ กองทุนชุมชน กองทุนสวัสดิการ กองทุนสุขภาพ ทุกคนรู้ปัญหาที่แท้จริงและแก้ไปมาได้

ครูประยงค์เป็นผู้นำในการสร้างศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ที่ได้สรุปประสบการณ์ การบูรณาความรู้ทั้งเก่าและใหม่ นำมาเป็นชุดความรู้ที่ถ่ายทอดให้สมาชิก โดยนำความรู้จาก ๒ แหล่ง คือ สถานศึกษาและชุมชน นำมาถ่ายทอดในแหล่งใหม่ ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งเรียนรู้ที่ ๓ คือศูนย์ศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง ขณะนี้ ครูประยงค์ได้มีมาตรการด้านนโยบายในการประสานร่วมมือกับองค์กรภายนอก เป็นการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ เพื่อผลักดันให้เกิดการปฏิรูปการเรียนรู้ในชุมชน การพัฒนาศูนย์ข้อมูลการเรียนรู้ในชุมชน เพื่อทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่

ครูประยงค์มักกล่าวเสมอว่า จากปัญหาหนึ่งไปสู่อีกปัญหาหนึ่ง ต้องแก้ไข ต้องเสียรู้ไม่รู้จบ ต้องไม่เบื่อกับที่จะแก้ปัญหา และที่สำคัญ ผู้นำจะต้องมองการณ์ไกล คิดล่วงหน้าว่าจะเกิดปัญหาอะไร จะเตรียมรับมือกับปัญหาอย่างไร

เพราะฉะนั้น กล่าวได้ว่า ครูประยงค์เป็นผู้มีบารมีในตนเองที่ทำให้คนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ยอมรับ เพราะความประพฤติดี ประพฤติชอบ มีความเสียสละ เป็นแบบอย่างให้แก่ผู้อื่น รวมทั้งมีความกล้าหาญที่จะแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เต็มไปด้วยการต่อสู้ด้วยความรอบคอบ และอดทน มีความคิดและการถ่ายทอดที่ชัดเจนจากชีวิตจริง ซึ่งจะช่วยให้ผู้เป็นตัวอย่างก่อนเสมอ เพื่อช่วยเหลือผู้อื่นทั้งชีวิต การช่วยเหลือของครูประยงค์เป็นการสร้างอนาคตให้กับบุคคลที่พบกับความทุกข์

• ภูมิปัญญาที่ครูประยงค์นำมาแก้ปัญหาชุมชน

ครูประยงค์ได้ใช้ภูมิปัญญาทั้งเก่าและใหม่ผนวกเข้าด้วยกัน มาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชุมชน ภูมิปัญญาเก่าของครูประยงค์มีพื้นฐานมาจากการดำรงชีวิตและการปฏิบัติได้แก่ การสั่งสมประสบการณ์ชีวิต อาชีพของบรรพบุรุษและของตนเอง จนได้รับการขนานนามว่า คนล่องซุงแห่งลุ่มน้ำดาปี และคนดำแร่แห่งทะเลอันดามัน การเคยอยู่ท่ามกลางการทำสงครามแย่งทรัพยากร ทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ของคนกับระบบที่ซับซ้อน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้ทรงภูมิปัญญาทั้งในและต่างประเทศ วิถีชีวิตและประเพณีที่ถูกซึมซับมาตั้งแต่เกิด การเรียนรู้โลกของข้อมูลข่าวสาร ทั้งหมดเป็นการเรียนรู้ของครูประยงค์ที่กลายเป็นภูมิปัญญาที่เป็นองค์รวมที่นำมาประยุกต์เข้ากับการเรียนรู้ที่มีระบบคุณค่าทางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ที่มีภูมิปัญญาท้องถิ่นนำมาประสานกับภูมิปัญญาใหม่ ได้แก่ การจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ชุมชน การทำแผนแม่บทชุมชน การทำวิสาหกิจชุมชน การจัดองค์กรเครือข่าย ทั้งหมดนำมาผสมผสานกันกลายเป็นภูมิปัญญาสากลที่ทำให้ชุมชนอยู่รอด ที่ทำให้เป็นที่สนใจ จนมีผู้มาศึกษาดูงานและนำไปปฏิบัติ ซึ่งบางเรื่องก็เป็นเรื่องที่ทวนกระแสหลัก แต่นับว่าภูมิปัญญาของครูประยงค์เป็นการรวมเอาความดี ความจริง ความงามมาบูรณาการกันเป็นองค์

การจัดหลักสูตร ๓ หลักสูตร การเรียนวิชาสามัญพื้นฐานของการศึกษานอกโรงเรียน เพื่อให้มีความรู้ขั้นต้นระดับมัธยมศึกษาปีที่ ๓ การเรียนรู้อาชีพ หรือการเรียนรู้ในสิ่งที่ต้องนำมาใช้ในวิถีชีวิต เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการพัฒนา

ผู้นำชุมชนรุ่นใหม่ในวัยกลางคน หรือวัยทำงาน จำนวน ๔๐ คนนั้น ได้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่องการเรียนรู้ของชุมชน เกษตรกรรมและสิ่งแวดล้อมในชุมชน สุขภาพของชุมชน อุตสาหกรรม กองทุนชุมชน แผนโครงสร้างพื้นฐานของชุมชน

การสร้างอาชีพจาก ๘ หลักสูตร การจัดทำโครงการเยาวชนกับความเข้มแข็งของชุมชนโดยจัดแบ่งเป็นรุ่น ๆ เพื่อให้เด็กเรียนคลายเครือข่ายจากกิจกรรมการเรียนในโรงเรียน นำมาฝึกอาชีพใน ๘ กิจกรรมดังกล่าว เพื่อให้ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ สร้างอาชีพตั้งแต่เยาว์วัย ฝึกความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม

การเปลี่ยนความคิดของคนในชุมชนที่ทำแล้วต้องรวย เป็นอุปสรรคต่อการทำเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งมุ่งเน้นให้ทำให้องค์กรชุมชนเข้มแข็ง เพื่อเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาของชุมชนเรื่องทุน โดยการจัดทำวิสาหกิจชุมชน

• ยุทธศาสตร์การพัฒนา

ยุทธศาสตร์ด้านการพัฒนาที่ทำให้วิสัยทัศน์ของชุมชนไม่เรียงเป็นไปตามที่ได้คาดหมายไว้มี ๕ ด้าน ดังนี้ คือ

๑. ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ ตามที่คณะกรรมการในศูนย์ศึกษาได้รวบรวมปัญหาต่าง ๆ วิเคราะห์ และกำหนดแผนพัฒนาชุมชนขึ้นเป็นแผนที่ ๑ ซึ่งเน้นหนักในการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (๒๕๔๐-๒๕๔๔) แม้ว่าจะจบหลักสูตรแล้ว ก็ควรต้องมีการเรียนรู้ที่ต่อเนื่องตลอดชีวิต เนื่องจากโลกมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

๒. ยุทธศาสตร์การพึ่งตนเอง จากการทำแผนแม่บทชุมชน ทำให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับสิ่งที่ชุมชนต้องอุปโภคบริโภค ในการพึ่งพาสินค้าจากภายนอก จึงเกิดการเรียนรู้หลักสูตรวิชาเลือก ๘ หลักสูตร เพื่อนำมาผลิตมาผลิตมาสร้างผลิตภัณฑ์ และพัฒนาเป็นวิสาหกิจชุมชน เพื่อให้ชุมชนพึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยกัน

๓. ยุทธศาสตร์การบริหารทรัพยากร เป็นการบริหารจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อนำมาพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อการบริโภคในชุมชน ได้แก่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในเบื้องต้น (ตามแผนที่ ๑) การบริหาร ผลผลิตที่ปลอดสารพิษเพื่อการบริโภคและการจำหน่าย หรือการสร้างรายได้ การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติเพื่อชีวิตที่ดีและเพื่อคนรุ่นต่อไป การบริหารจัดการทรัพยากรทุน ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนทางสังคม ทุนความรู้ภูมิปัญญาของชุมชน การบริหารทรัพยากรดังกล่าวให้ตั้งอยู่บนแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙

๔. ยุทธศาสตร์การดูแลสุขภาพและการพัฒนาจิตใจ เพื่อให้คนในชุมชนมีคุณภาพ สามารถนำกำลังกายและกำลังใจมาพัฒนาบ้านเมืองได้ เป็นการจัดการคนให้มีคุณภาพ เพราะคนเป็นองค์ประกอบหลักขององค์กร ซึ่งจะนำพาองค์กรไปสู่จุดมุ่งหมายปลายทางที่ต้องการ

๕. ยุทธศาสตร์การสร้างความเข้มแข็งให้องค์กร จากการดำเนินกิจกรรมในแผนงานที่ ๑ ทั้ง ๘ กลุ่ม ทำให้คนรวมตัวกันทำกิจกรรมร่วมกัน พร้อมทั้งแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ทำให้คนสามารถเติมเต็มศักยภาพและประสบการณ์ซึ่งกันและกัน แต่ละกลุ่มก็มีแผนงานการทำงาน ที่ทำให้งานเป็นระบบและเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายต่าง ๆ องค์กรที่ดีจะเป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ หรืออื่น ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ชุมชนไม้เรียงเป็นชุมชนตัวอย่างที่มียุทธศาสตร์การปกครองตนเองอย่างเป็นรูปธรรม สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญฉบับประชาชนปี พุทธศักราช ๒๕๔๐ ซึ่งวางรากฐานแห่งการอยู่ร่วมกันของชุมชน ที่ตรวจสอบกันเองได้ มีผู้สนใจทั้งจากภายในชุมชนและภายนอกชุมชนเดินทางมาดูงานอย่างไม่ขาดสาย เพื่อนำแผนและยุทธศาสตร์ไปปรับใช้ในชุมชนของตนเอง ซึ่งมีทั้งที่สำเร็จและไม่สำเร็จ ส่วนที่สำเร็จ อาจจะเป็นเพราะบุคลิกภาพของผู้นำ บุคลิกของคนในชุมชน ทรัพยากรในท้องถิ่น วิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณีรวมทั้งความเชื่อของคนในชุมชน หรือสมาชิกในชุมชนที่ไม่มั่นใจในทางเลือกดังกล่าว

กระบวนการเรียนรู้ของไม้เรียง เป็นการค้นหาตนเองของคนในชุมชน เป็นเวลา ๑๐ กว่าปี ซึ่งผลสุดท้ายได้เปลี่ยนวิธีคิดในการแก้ปัญหาโดยมีแผนแม่บทชุมชนเป็นเครื่องมือที่ทำให้แก้ปัญหายังเป็นระบบ การรับแผนจากภายนอก แม้จะเป็นแผนภาครัฐ จะไม่ได้ผลเท่ากับแผนของชุมชน เพราะทุกคนรู้ปัญหาของตนเอง รวมทั้งรู้สถานะแวดล้อมในบริบทของชุมชน ทำให้เชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ ได้ดีกว่าบุคคลภายนอก

บรรณานุกรม

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. ธรรมนูญปัญญภาคใต้รุ่นที่ ๑

กทม : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว ๒๕๔๔.

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. กระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดภูมิปัญญาไทย
(เอกสารอัดสำเนา).

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการ
ศึกษา

กทม.: โรงพิมพ์คีต. ๒๕๔๒

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. บทสรุปการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง
การดำเนินงานศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาไทย (เอกสารอัดสำเนา).

ชื่อเรื่อง พลวัตของความรู้ท้องถิ่นกับทางเลือกในการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูง
กรณี ศึกษาชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่

Dynamic of Local Knowledge and Alternative Management of Resources
on the Highlands: A Case Study of Hmong Mae Sa Mai Community in
Mae Rim District, Chiang Mai Province.

ชื่อผู้เขียน นายอะภัย วาณิชประดิษฐ์
Mr. Apai Wanishpradist

สถานที่ทำงาน ผู้ช่วยวิจัยของ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่
50200 โทร. (053) 942560, 09-4358809 Email: g4324910@cm.edu

Research Assistant of Social Research Institution Chiang Mai University,
Chiang Mai Province 50200 Tel. (053) 942560, 09-4358809
Email: g4324910@cm.edu

1. บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ศึกษาการอ้างสิทธิชุมชนของชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ในฐานะเป็นชุมชนชายขอบ ภายใต้บริบทของการแย่งชิงทรัพยากร ซึ่งถูกกีดกันสิทธิเข้าถึงทรัพยากรอย่าง บิบบัน เมื่อรัฐได้ประกาศพื้นที่ต่างๆ ทับซ้อนกันถึงสี่ระลอก อีกทั้งยังถูกกล่าวหาว่าเป็นต้นเหตุของปัญหา ทรัพยากรจนกลายเป็นมายาคติทางชาติพันธุ์ ซึ่งลดทอนความชอบธรรมในการต่อรองสิทธิชุมชนในพื้นที่ ออนุรักษของรัฐ โดยผู้วิจัยต้องการวิเคราะห์ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรและทำความเข้าใจความรู้ ท้องถิ่นว่ามียุทธวิธีในการปฏิบัติการเพื่อต่อรองอำนาจอย่างไร ภายใต้เงื่อนไขใด โดยใช้ฐานคิด คือ ความรู้ ท้องถิ่น สิทธิในทรัพยากร และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ จากผลการศึกษาพบว่าชุมชนมีการสร้างความรู้ใหม่ และใช้อำนาจใน 3 ประการ คือ

* บทความนี้มาจากบางส่วนของวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การพัฒนาสังคม) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สิงหาคม 2546 ซึ่งเป็นของผู้เขียนเอง เรื่อง พลวัตของความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการของการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรบนพื้นที่สูง: กรณีศึกษาชุมชนม้ง บ้านแม่สาใหม่ อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อนำเสนอในการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 3 เรื่อง ทบทวนภูมิปัญญา ทำลาย ความรู้ ระหว่างวันที่ 24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

1) ชุมชนได้ผลิตคุณค่าใหม่ให้กับความรู้ท้องถิ่นผ่านกระบวนการปฏิบัติการเพื่ออ้างสิทธิชุมชน ซึ่งได้เสริมศักยภาพสถาบันชุมชนให้สามารถปรับเปลี่ยนการบังคับใช้ไปตามสภาวการณ์ใหม่ๆ ได้ โดยความรู้ใหม่ได้มาจากการผสมผสานระหว่างการอนุรักษ์เชิงพัฒนาของกลุ่มคนหนุ่มกับการอนุรักษ์เชิงวัฒนธรรมของกลุ่มคนแก่ ที่วางอยู่บนเงื่อนไขภูมิทัศน์วัฒนธรรมท้องถิ่นร่วมกัน ดังการนิยามคุณค่าใหม่ให้กับอุดมการณ์ความเชื่อถือ-ติ (Thwv-Tim) เพื่อจัดการป่าชุมชนดงแข็ง (Ntoo Xeeb) และการผลิตองค์ความรู้ใหม่ของพิธี เฝย เหยง-เป้า เหยง (Fev Yeem-Paoj Yeem) เพื่อกันไฟป่า รวมทั้งการปรับเป็นระบบวนเกษตรบนพื้นที่สูง

2) ชุมชนได้นำเสนอการจัดการเชิงซ้อนที่วางอยู่บนหลักการพื้นฐานของจารีตประเพณี ในลักษณะระดับของสิทธิและประเภทระบบกรรมสิทธิ์ต่างๆ สามารถทับซ้อนกันได้ โดยมีสถาบันชุมชนท้องถิ่นในฐานะเป็นองค์กรและสถาบันบังคับใช้กฎเกณฑ์ที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมจัดการของผู้ได้เสียทุกฝ่าย เพื่อความเป็นธรรมและยั่งยืน ดังการจัดการป่าดงแข็งได้เปิดโอกาสให้เจ้าของสวน ภาคเอกชน และรัฐมีส่วนร่วมจัดการผ่านกิจกรรมต่างๆ แม้โดยนิตินัยแล้วป่าดงแข็งจะเป็นพื้นที่อนุรักษ์ของรัฐก็ตาม อีกทั้งสิทธิการจัดการยังสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามเงื่อนไขของชุดระบบนิเวศบนพื้นที่สูงอย่างเป็นพลวัต ดังระบบชลประทานราษฎรที่มีการจัดการน้ำที่หลากหลายกลุ่ม ซึ่งได้รับสิทธิจัดการภายในกลุ่มโดยชอบธรรมจากชุมชน

3) เงื่อนไขของการเกิดองค์ความรู้ใหม่ นอกจากชุมชนต้องมีภูมิปัญญาที่หลากหลายในลักษณะเสริมซึ่งกันและกันแล้ว ความรู้ที่สร้างขึ้นยังเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของอัตลักษณ์ร่วมทางชาติพันธุ์ด้วย ฉะนั้นจึงเป็นองค์ความรู้ที่ผ่านการตรวจสอบให้มีศักยภาพในการปฏิบัติการอยู่เสมอ นั่นคือความรู้ท้องถิ่นพร้อมที่จะถูกนิยามให้มีคุณค่าใหม่ผ่านการกระบวนการเรียนรู้เชิงต่อรองอย่างเป็นพลวัต ดังชุมชนม้งแม่สะ (Hmoob Mej Xam)¹ ได้ใช้ประโยชน์จากการมีอัตลักษณ์ของกลุ่มคนม้งในเมืองและม้งบนพื้นที่สูงที่มี อัตลักษณ์คาบเกี่ยวและลึกล้ำกัน โดยเรียนรู้ร่วมกันเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคมด้วยการแปลงอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในรูปชุมชนอนุรักษ์ร่วมเคลื่อนไหวทางสังคมและต่อรองโครงการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเพื่อเสริมสร้างความชอบธรรมในการอ้างสิทธิชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ของรัฐ

Abstract

¹ ผู้เขียนใช้คำว่า “ม้งแม่สะ” (Hmoob Mej Xam) ในฐานะเป็นหน่วยทางสังคมของชุมชนท้องถิ่น เช่นเดียวกับชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ แต่การเขียนให้ต่างดังกล่าวเพื่อคงไว้ซึ่งสำเนียงเรียกความเป็นชุมชนในทัศนะของชาวบ้านเท่านั้น อีกทั้งยังเห็นว่ารूपเสียงของคำ “ม้ง” หรือ “Hmong” นั้นยังไม่ถูกต้อง ตรงตามเสียงของเจ้าของชาติพันธุ์เรียกตัวเอง แม้รัฐจะได้เปลี่ยนคำ “ม้ง” เป็น “ม้ง” หรือ ซึ่งอาจเรียกว่า “ม้ง” (ระเบียบสำนักทะเบียนกลางว่าด้วยการพิจารณาลงรายการสถานะบุคคลในทะเบียนราษฎรให้แก่บุคคลบนพื้นที่สูง พ.ศ.2543) เพื่อให้ถูกต้องตามรูปเสียง ผู้เขียนเห็นว่าควรใช้คำว่า “ม้ง” เพื่อเน้นการออกเสียง แม้จะมีหลักการผันวรรณยุกต์ภาษาไทยก็ตาม

This research article studies the claiming of community rights of Hmong Mae Sa Mai Community in Mae Rim District, Chiang Mai Province, who are marginalized under the conflict of resource rights situation. Their resource access rights are oppressive when the government has publicly announced the five state spaces that promulgate an area, and the Hmong are blame as the cause of resource problems that had become the myth of ethnicity, which reduces the legitimacy of negotiation for their community rights in national park. I will analyze the conflict of natural resource management, and attempt to understand the strategy of local knowledge, how they practice their power of negotiation, and what are the condition relations? By using the conceptual framework of local knowledge, property rights, and identity, the results of the study reconstructs the knowledge, and power using the following three approaches:

1) Community have created new value of local knowledge in the practice process for claiming community rights, which empowers the potential of community institution, enabling them to adaptive into certain circumstances. Therefore, reconstructive knowledge from the hybridization between the conservative development of the junior group, and the cultural conservationist of the senior group, which has conceptualized their condition of local cultural landscape. Such as redefining the value and belief Thwv-Tim for Ntoo Xeeb community forest management, and the construction of local knowledge with the Fev Yeem ritual to prevent the spread of fire in the community forest, and the adaptation of the cultivation in the forest.

2) Community has presented the complexity management, based on the fundamental customary rights at different levels, including property rights. The local community has organized and instituted to enforced the rules, enforced the importance of co-management of all stakeholders for equity, and sustainability. Such as Ntoo Xeeb forest, management has given opportunity to the farmers, private sectors, and state to participate in managing the many activities. In addition, the management rights are dynamic in adapting the condition of highland ecological system, for example, the local people have the legitimate rights in managing the water system in the community. Although, the local considers it Ntoo Xeeb forest, in jury rights it is the National Park area.

3) The condition of knowledgeable reconstruction diversifies the local wisdom in reinforcing new knowledge to be part of the shear ethnic identity. The local knowledge has been accountable for such potential practices; in essence, the local knowledge is able to redefine new values in the dynamic negotiation process. Therefore, Hmoob Mej Xam is able to utilize the

group identity as to interlock the urban Hmong and highland Hmong, by the hybrid knowledge for social space creation. They have been transforming the symbolic power of conservationist community to join the social movement, and eco-tourism industry for legitimatising the claim of community rights in the national park.

3. คำนำ

บทความวิจัยนี้เป็นการศึกษาทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา โดยการเก็บข้อมูลทั้งในรูปแบบปริมาณและคุณภาพ ซึ่งผู้เขียนได้ใช้ฐานคิดในการวิเคราะห์ คือ ความรู้ท้องถิ่น สิทธิในทรัพยากร และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ สำหรับการเข้าถึงข้อมูล เนื่องจากผู้เขียนเป็นนักวิจัยท้องถิ่น โดยเฉพาะเป็นคนที่ถูกศึกษาเช่นเดียวกัน ทำให้ผู้เขียนสามารถได้ข้อมูลมาจากหลายแหล่ง คือ เอกสาร การสังเกตการณ์ทั้งมีและไม่มีส่วนร่วม แบบสอบถามแบบปลายเปิด การสนทนากลุ่มตัวอย่างในสัดส่วนที่ต่างกันตั้งแต่ 25 % ถึง 75 % ของกลุ่มประชากรตามข้อมูลแต่ละประเภท การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ และการสนทนากลุ่ม

เป็นที่ทราบกันดีว่าการศึกษาวิจัยถึงการจัดการทรัพยากรในสังคมไทยนั้น มีทั้งความขัดแย้งทั้งในเชิงปฏิบัติและเชิงวิธีคิด ซึ่งทำให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรที่มีการอ้างความชอบธรรมที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น โดยสามารถจำแนกแนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรเป็น 4 แนวทาง คือการศึกษาแบบอรรถประโยชน์ การศึกษาแบบนิเวศวัฒนธรรม การศึกษาเชิงสถาบัน และการศึกษาเชิงความสัมพันธ์ของอำนาจหรือนิเวศการเมือง (อานันท์ 2543ก: 1-23 และ 2544ข: 207) โดยแต่ละแนวทางการศึกษามีแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมที่แตกต่างกันอยู่เบื้องหลังด้วย ซึ่งส่งผลต่อขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม เพื่อเรียกร้องสิทธิชุมชนในทิศทางที่ต่างกัน ด้วยเหตุนี้การเมืองเรื่องสิ่งแวดล้อมนิยมในสังคมไทยจึงมี 3 แนวคิด คือ เทคโนโลยีนิยม (Technologism) ธรรมชาตินิยม (Ecologism) และนิเวศสังคมนิยม (Eco-socialism) (เนตรดาว, 2543: 33 - 40 , 2544 : 27 - 30 และ Hirsch, 1997 : 29)

สำหรับการศึกษานี้ได้ใช้แนวทางการศึกษานิเวศการเมืองหรือนิเวศสังคมนิยมที่มองว่าปัญหาการจัดการทรัพยากรมีต้นเหตุมาจากประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสังคมมากขึ้น เช่น ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมของกลุ่มชนชั้นทางสังคมในการเข้าถึงทรัพยากร ความสัมพันธ์ทางการผลิตของคนกลุ่มต่างๆ ขณะเดียวกันความเสื่อมโทรมก็ส่งผลกระทบต่อทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง อย่างไม่เสมอภาคกันในกลุ่มคนต่างชั้นกัน ทำให้การะมักติดกับคนด้อยโอกาสในสังคม แต่ชนชั้นนำทั้งหลายกลับสามารถใช้ทรัพยากรเชิงอำนาจ และอิทธิพลทางการเงินที่เอาตัวรอดไปได้ ฉะนั้นการมองทรัพยากรในฐานะทุนชีวิตและทุนทางสังคม ที่สร้างหลักประกันให้ชีวิตทั้งปัจจุบันและอนาคต โดยเฉพาะเป็นที่มาของสถาบันทางสังคม และภูมิปัญญาที่หลากหลาย โดยไม่ยึดเอาเพียงการปลูกจิตสำนึก ให้ความรู้ และเน้นคุณค่าในแง่อรรถประโยชน์ทางทุนเศรษฐกิจดังที่มักทำกันเท่านั้น นั่นคือผู้เขียนให้ความสนใจกับผู้ใช้ทรัพยากรโดยตรง

และความสัมพันธ์ทางสังคมของคนเหล่านั้น พยายามวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงจากระดับจุลภาคขึ้นถึงระดับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองมหภาค รวมทั้งให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ (ชูศักดิ์ 2543: 247-251, 254) เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ความขัดแย้งในการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรที่ทำให้ระบบกรรมสิทธิ์ทับซ้อนกัน โดยเฉพาะกระบวนการสร้างความชอบธรรมในการใช้ความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการ เพื่ออ้างสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่น

ที่ผ่านมาการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมต่อประเด็นนี้ แม้จะมีมาเกือบสองทศวรรษแล้ว และรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 จะกำหนดให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิชุมชนในการต่อรองอำนาจเพื่อมีส่วนร่วมจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นแล้วก็ตาม แต่ดูเหมือนว่านับวันปัญหายิ่งยืดเยื้อ อันเนื่องจากการใช้อำนาจที่สลับซับซ้อนยิ่งขึ้น ซึ่งกลายเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างและความขัดแย้งเชิงวิธีคิด ดังที่คณะอนุกรรมการการแก้ไขปัญหของสหพันธ์เกษตรกรภาคเหนือ พบว่าในปี พ.ศ. 2544 มีชุมชนที่ประสบปัญหา พื้นที่ป่าไม้ของรัฐประเภทต่างๆ ซ้อนทับ รวมทั้งกรณีพิพาทที่ดินของรัฐด้วย เป็นจำนวนทั้งสิ้น 411 หมู่บ้าน 43,544 ครัวเรือน ดังนั้นจึงไม่แปลกที่เกิดการชุมนุมเรียกร้องความเป็นธรรมในระยทศวรรษมานี้ ถึขึ้น เช่น การชุมนุมคัดค้านแผนแม่บทเพื่อการพัฒนาชุมชน สิ่งแวดล้อมและการควบคุมพืชเสพติดบนที่สูง ตั้งแต่ปี 2545-2549 หน้าศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ แม้ในทางปฏิบัติรัฐยังคงไม่ฟังเสียงประชาชนแต่อย่างใด ซึ่งนับวันได้ส่งผลกระทบกับสิทธิทางวัฒนธรรมในฐานะศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชาวไทยม้งในสถานการณ์ที่ถูกเผชิญกับปัญหาทางสังคมอย่างปิดล้อมในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเศรษฐกิจปลูกพืชพาณิชย์ที่ต้องพึ่งกลไกตลาด ปัญหาสังคมวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงจนกระทบอัตลักษณ์ความเป็นชาติพันธุ์ม้ง และปัญหาการถูกสร้างภาพตัวแทนทางการเมืองเพื่อ ช่วชิงความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งอรัญญา (2544: 141-143, 176-178) และประสิทธิ์ (2546: 23-55) ได้เห็นว่าภาษาลักษณะของกลุ่มชาติพันธุ์ม้งที่ปรากฏต่อสาธารณชนในสังคมไทย เป็นภาพตัวแทนทางการเมืองในฐานะมายาคติที่ถูกสร้างขึ้นโดยคนภายนอก โดยเฉพาะภายลักษณะเชิงลบที่อธิบายให้เห็นว่าเป็นคนที่ก่อแต่ปัญหาให้กับประเทศชาติ บ่อนทำลายความมั่นคงของชาติ และเป็นพวกที่ไม่มีการพัฒนา ซึ่งกระบวนการต่างๆ ดังกล่าวถูกตอกย้ำในบริบทที่แตกต่างกันเพื่อความชอบธรรมในการบังคับใช้กฎหมายของรัฐในการพัฒนาและอนุรักษ์ ซึ่งในที่สุดได้ผลักดันให้ชาวไทยม้งกลายเป็นคนชายขอบไปโดยปริยาย

ในการศึกษานี้ได้ยืนยันผลกระทบของมายาคติดังกล่าวว่ามีผลกระทบต่อการอ้างสิทธิของชุมชนม้งแม่สะ โดยชุมชนได้อาศัยแรงกดดันนี้สร้างพลังให้กับชุมชนมีการปฏิบัติการผ่านทุนทางวัฒนธรรมเพื่ออ้างสิทธิชุมชนได้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ ชุมชนม้งแม่สะถูกสังคมภายนอกมองอย่างตีคลุมเหมือนภาพลักษณ์โดยทั่วไปว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติที่สืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ในอดีตทับซ้อนกัน นับแต่การเป็นถูกรัฐกำหนดให้เป็นพื้นที่ล่อแหลมต่อการแทรกแซงของลัทธิคอมมิวนิสต์ ทั้งๆ ที่ปรากฏว่าเป็น

พื้นที่ที่มีความสงบจนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเยี่ยมในปี พ.ศ. 2512-2513 จนเป็นที่มาของโรงเรียนเจ้าพ่อหลวงอุปถัมภ์ 7 และระบบชลประทานกับโรงสีข้าวไฟฟ้าพลังน้ำที่สร้างในปี พ.ศ. 2522 (ยกเลิกแล้ว) โดยเฉพาะที่มาของความคิดในการจัดตั้งมูลนิธิโครงการหลวงในปัจจุบัน ถูกกล่าวหาว่ายังเป็นผู้ปลุกปั่น และบุกรุกทำลายป่าต้นน้ำ ทั้งๆ ที่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นระบบการเกษตรเชิงอนุรักษ์ ด้วยการปลูกไม้ผลลิ้นจี่เกือบทั้งหมดแล้ว และได้ออกไปหารายได้นอกภาคการเกษตรจำนวนมาก จนทำให้โครงการวิจัยการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าในชุมชนได้รับรางวัลมากมาย แต่ชุมชนยังคงถูกเหมารวมว่าทำอะไรเลือนลอยอยู่ อันเป็นสาเหตุของปัญหาขาดแคลนน้ำ และน้ำท่วมในที่ราบลุ่มโดยไม่ใช้เหตุ

ในทางตรงกันข้าม นอกจากที่ชุมชนม้งแม่สะได้จัดการทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว แต่รัฐยังคงไม่ให้สิทธิมีส่วนร่วมในการจัดการและการใช้แก่ชุมชนท้องถิ่นแล้ว รัฐยังได้แสวงหาผลประโยชน์จากวัฒนธรรมและการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยไม่ได้ให้สิทธิที่เป็นธรรมแก่ชุมชน ชำรายยังคงมองวัฒนธรรมของชุมชนเป็นเพียงสินค้าการท่องเที่ยวเพื่อสร้างรายได้เข้าประเทศเท่านั้น ฉะนั้นกระบวนการสร้างภาพตัวแทนทางการเมืองดังกล่าว ทำให้ชุมชนกลายเป็นคนขายขอบในสองทิศทาง คือ ประการแรกเกิดจากการถูกกีดกัน และถูกลดอำนาจ หรือถูกตีตราภาพเชิงลบ โดยถูกลดทอนทำให้เป็นกลุ่มคนที่แปลกแยกจากสังคมในลักษณะที่คนในสังคมไม่ยอมรับ และประการหลังถูกดึงเข้าร่วมกระบวนการพัฒนา จนกลับกลายเป็นขายขอบในทิศทางตรงกันข้ามกับประการแรก แต่กลับกลายเป็นการดึงให้พวกเขาถูกแปลกแยก (อานันท์, 2545: 2)

ดังนั้นกระบวนการกักขังอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ด้วยบริบททางประวัติศาสตร์ที่ทับซ้อนด้วยกัน ทำให้ปัจจุบันชุมชนอยู่ในสภาวะที่ถูก กีดกัน ลิดรอนสิทธิเข้าถึงทรัพยากร จนส่งผลกระทบต่อศักดิ์ศรีความเป็นคน และตัวตนทางชาติพันธุ์ม้ง ทำให้ชุมชนต้องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นอ้างสิทธิชุมชนด้วยการแสดงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพและเป็นธรรม ภายใต้สถานการณ์แย่งชิงทรัพยากร ในฐานะเป็นยุทธศาสตร์ของการสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับชุมชนขายขอบมีความชอบธรรมในการอ้างสิทธิ ฉะนั้นการทำความเข้าใจวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง จึงมีนัยสำคัญต่อการบัญญัติกฎหมาย กำหนดนโยบาย และรูปแบบการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูง โดยเฉพาะปัญหาของการจัดการความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรต่างๆ ในระดับลุ่มน้ำขนาดต่างๆ ที่มีวัฒนธรรมต่างกัน โดยเฉพาะการสร้างภูมิปัญญาที่ต้องยอมรับเงื่อนไขของความหลากหลายทางวัฒนธรรมอย่างเสมอภาคกัน

4. พื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนกับการเลือกพัฒนาที่แตกต่าง

จากผลของนโยบายและมาตรการทางกฎหมายเพื่อการอนุรักษ์ป่าไม้ของรัฐที่ผ่านมา ทำให้ปัจจุบันมีหมู่บ้านที่ตกอยู่ในลุ่มน้ำชั้น 1A ถึง 2,777 หมู่บ้านโดยมีปัญหาอุทยานแห่งชาติซ้อนทับจำนวน

114 หมู่บ้าน (สหพันธ์เกษตรกรภาคเหนือ 2544: 3-4) ซึ่งในจำนวนนี้รวมทั้งชุมชนม้งแม่สะด้วย โดยชุมชนอยู่ในเงื่อนไขของพื้นที่ดอยสุเทพ-ปุยมีความสูงระหว่าง 350-1,685 เมตรจากระดับน้ำทะเล ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศธรรมชาติ รวมทั้งเทคโนโลยีที่เพียบพร้อมด้วยระบบการคมนาคมและพลังไฟฟ้าที่อำนวยความสะดวก ทำให้มีกลุ่มคนต่างๆ เข้าไปยึดถือและครอบครองจำนวนมาก ดังที่ศุภมิตร (2537: 73) พบว่าปัจจัยที่มีอิทธิพลในการยึดถือและครอบครองที่ดินมากที่สุดคือมีแหล่งน้ำธรรมชาติที่ดี ซึ่งมีเฉพาะหน่วยงานของรัฐในพื้นที่ถึง 39 หน่วยงาน รวม 50,537 ไร่ 2 งาน 46.2 ตารางวา

ทั้งนี้มีการบวนการครอบครองให้เป็นพื้นที่ของรัฐเพื่อขยายอำนาจรัฐและควบคุมกิจกรรมของคนในพื้นที่ โดยเริ่มในปี พ.ศ. 2492 ด้วยการประกาศจำแนกให้เป็นเขตหวงห้ามที่ดิน โดยบัญญัติพระราชกฤษฎีกาประกาศเป็นเขตหวงห้ามที่ดินประมาณ 158 ตารางกิโลเมตร (98,750 ไร่) ตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการหวงห้ามที่ดินรกร้างว่างเปล่าอันเป็นสาธารณสมบัติของแผ่นดิน พ.ศ. 2478 ในช่วงนี้มีหน่วยงานของรัฐอีก 4 หน่วยงาน² ที่เข้าไปใช้พื้นที่รวม 34 ไร่ 3 งาน 90 ตารางวา (ศุภมิตร, 2537: 80) ส่วนวิถีชีวิตของชุมชนม้งแม่สะยังไม่ได้ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ปัจจุบัน ยกเว้นกลุ่มม้งเคลือตระกูลแซ่ต๋อ (Thoj) และกลุ่มม้งจ๊วตระกูลแซ่หาง (Haam) แซ่ว่าง (Vaaj) และแซ่ย่าง (Yaaj) บางส่วนที่อยู่หมู่บ้านดอยปุย และบ้านผานกกกในปัจจุบัน ที่ได้ตั้งกลุ่มบ้านเล็กๆ กระจากกระจายในป่าดอยสุเทพ-ปุย คือ บ้านป่าคา และบ้านปางข่าม

ในช่วงนี้ชุมชนยังคงบุกเบิกทำไร่ยังชีพแบบย้ายที่หมุนเวียนกัน หรือ “เต๊ะ ลือ เฮง” (Teb xwv yeem) ได้ตามปกติ เพื่อปลูกท้อ ข้าวไร่ ข้าวโพด และฝิ่น โดยเลือกพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะกับพืชแต่ละชนิด ซึ่งทำให้มีรอบเวลาหมุนเวียนสั้น-ยาวต่างกันด้วย โดยเฉพาะการได้รับใบอนุญาตเพื่อปลูกฝิ่นป้อนให้กับโรงสูบฝิ่นในตัวเมืองเชียงใหม่ และขายให้กับคาราวานฝิ่นของกองทหารจีนคณะชาติที่ถูกปราบปรามฝิ่นโดยราชการไทยจนทำให้หมู่บ้านป่าคาต้องแตกกระจายในปี พ.ศ. 2495 โดยชุมชนบ้านป่าคาได้ไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ไร่ของตนเองจนกลายเป็นหลายชุมชนหมู่บ้านในปัจจุบัน นับตั้งแต่นั้นมาชุมชนบน พื้นที่หวงห้ามที่ดินจึงได้ทยอยนำพื้นที่ปลูกฝิ่นไปปลูกท้อพันธุ์พื้นเมืองกันมากขึ้น ซึ่งเป็นปัจจัยดึงดูดให้กลุ่มตระกูลแซ่ซิ่ง และแซ่ย่างจากอำเภอแม่แจ่มเข้ามาบุกเบิกตั้งถิ่นฐานชุมชนหมู่บ้านแม่สาใหม่ในปี พ.ศ. 2507

ต่อมาปี พ.ศ. 2507 รัฐได้เปลี่ยนเขตหวงห้ามที่ดินเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย ตามพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 ผลของกฎหมายดังกล่าว ทำให้มีผู้ยื่นขอเข้าทำประโยชน์ที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าดอยสุเทพหลายราย ทำให้คณะรัฐมนตรีมีมติกำหนดให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติ (พิเศษ) เมื่อวันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2510 ซึ่งต่อมาปี พ.ศ. 2512 รัฐจัดโครงการเร่งรัดจัดที่ดินให้ราษฎรที่มีปัญหาที่ดินทำกิน เนื่องจากเป็นผู้ที่อยู่ในพื้นที่ประกาศทับซ้อน แต่ยังคงมีปัญหายึดถือจน

² 1. โรงเรียนเจ้าพ่อหลวงอุปถัมภ์ 1 (2502) 2. สถานีเครื่องส่งโทรทัศน์ช่อง 11 (2505) 3. สถานีวัดความสั่นสะเทือน (2505) และ 4. สถานีตรวจแผ่นดินไหว (2506)

นายกรัฐมนตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้มีคำสั่งเมื่อวันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2518 ให้ผู้บุกรุกทั้งหมดอยู่อาศัยทำกินต่อไปโดยมิให้ขยายพื้นที่ และให้เจ้าหน้าที่ปล่อยผู้ถูกจับกุมเสีย ด้วยคำสั่งดังกล่าวทำให้มีผู้ไม่เกรงกลัวกฎหมาย ต่างพากันตื่นตัวขยายพื้นที่บุกรุกกันมากขึ้นภายใต้ภาวะทางการเมืองไร้เสถียรภาพในเวลาต่อมา (ศุภมิตร, 2537: 65-66)

แม้กระนั้นชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ในปัจจุบันยังไม่ได้รับเอกสารสิทธิ์ที่ดินทำกินในพื้นที่แต่อย่างใดเลย เพราะในขณะที่มีโครงการเร่งรัดจัดที่ดินให้ราษฎร ชุมชนยังอยู่ในช่วงก่อตั้ง รัฐยังไม่ให้ความสนใจคนบนพื้นที่สูง โดยเฉพาะประชากรบางส่วนยังไม่ได้สัญชาติไทยด้วย (ดารีกา, 2545: 80) ในทางตรงกันข้ามมีหน่วยงานของรัฐเข้าไปยึดถือและครอบครองในปริมาณที่มากกว่าช่วงแรกถึง 4 เท่า โดยทั้งหมดมี 15 หน่วยงาน³ ซึ่งมีหน่วยงานที่ได้ขออนุญาตเพียง 11 หน่วยงาน รวมได้ใช้ที่ดินในขณะนั้น 5,817 ไร่ 1 งาน 30 ตารางวา คิดเป็น 2.53 % ของพื้นที่ทั้งหมด เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว รัฐได้ใช้กลไกรัฐประกาศให้พื้นที่ป่าสงวนดอยสุเทพ-ปุย เป็นอุทยานแห่งชาติ ในปี พ.ศ. 2524 โดยมีเนื้อที่ประมาณ 162.50 ตารางกิโลเมตร (100,622.50 ไร่) และอีกประมาณ 100 ตารางกิโลเมตร (62,500 ไร่) ในปีถัดมา ทำให้ปัจจุบันอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 262.50 ตารางกิโลเมตร (163,162.50 ไร่) (ศุภมิตร, 2537: 66)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีการควบคุมที่เคร่งครัดขึ้นมาก แต่เนื่องจากทั้งพระราชบัญญัติว่าด้วยการหวงห้ามที่ดินรกร้างว่างเปล่าอันเป็นสาธารณะสมบัติของแผ่นดิน พ.ศ. 2478 และพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 รวมทั้งพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504) ยังคงมีผลใช้บังคับซ้อนกันอยู่ โดยได้รับความชอบธรรมตามพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 และพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 (ศุภมิตร, 2537: 71) ความลักลั่นของกฎหมายดังกล่าว ทำให้ยังคงมีหน่วยงานของรัฐและเอกชนเข้าไปยึดถือและครอบครองอีก 5 หน่วยงาน⁴ ในพื้นที่ รวม 131 ไร่ (ศุภมิตร, 2537: 88)

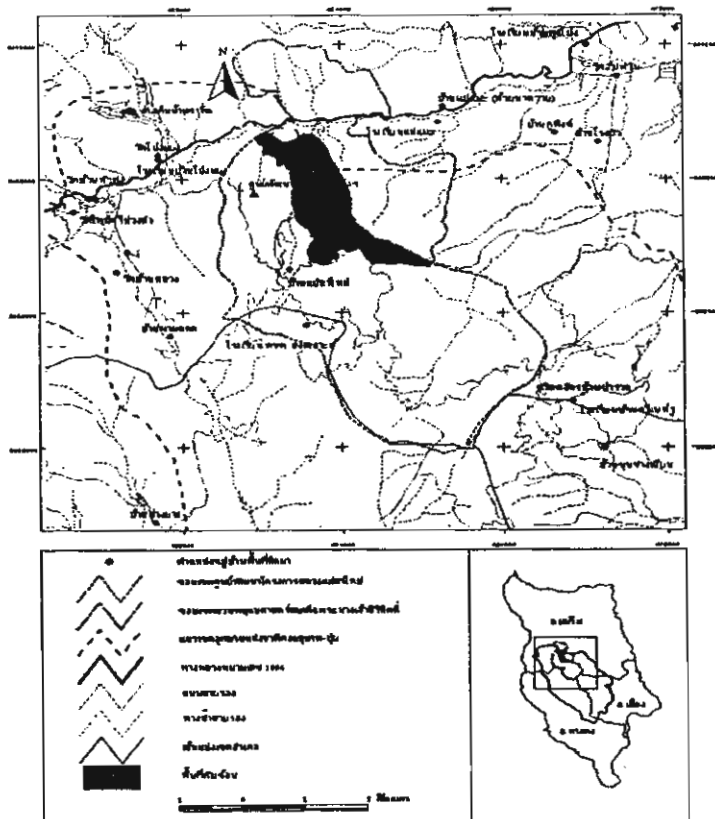
ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้วิถีชีวิตของชุมชนม้งแม่สะที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขพื้นที่อนุรักษ์ของรัฐทับซ้อน ทำให้การบุกเบิกพื้นที่ไร่เหล่า และการเพาะปลูกพืชล้มลุกไม่สามารถทำได้ ทำให้ชุมชนหันมาปลูกไม้ผล โดยเฉพาะลิ้นจี่มากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยในครั้งศตวรรษแรกที่ยังไม่มีแหล่งรายได้อื่นทดแทน ชุมชนได้ใช้ที่ดินปลูกพืชพาณิชย์เชิงเดี่ยวอยู่ในพื้นที่รับผิดชอบของศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่สาใหม่ 23.59 ตารางกิโลเมตร หรือ 14,743 ไร่ ซึ่งถูกทับซ้อนเหลื่อมกับพื้นที่ทั้งห้าประเภทดังกล่าว (ประกาศหวงห้ามที่ดินดอย

³ 1. สถานีวิจัยและศูนย์ฝึกอบรมการเกษตรแม่เหิยะ 2. สถานีวิจัยดอยปุย 3. สถานีวิจัยลุ่มน้ำห้วยแก้ว 4. กองรักษาการณ์ สก.ต. ภูพิงค์ 5. โรงเรียนสังวาลวิทยา 6. โรงเรียนเจ้าพ่อหลวงอุปถัมภ์ 7. สถานีวิจัยและศูนย์ฝึกอบรมการเกษตรที่สูงขุนช่างเคี่ยน 8. สำนักงานเกษตรภาคเหนือ 9. โรงเรียนศรีนคร 10. หน่วยพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขาบ้านแม่สาใหม่ 11. สวนจีนโค่นา 12. หอดูดาว 13. กองร้อยถวายความปลอดภัย ค.ช.ด. 93 14. ค่ายลูกเสือสุเทพ 15. สถานีโทรทัศน์สีกองทัพบกช่อง 7 (ศุภมิตร, 2537: 84)

⁴ 1. ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงบ้านแม่สาใหม่ 2. ศูนย์ควบคุมไฟฟ้าภาคเหนือ 3. โครงการควบคุมไฟฟ้าภูพิงค์ 4. สถานีเครื่องส่งโทรทัศน์ อ.ส.ม.ท. (ช่อง 3 และ 9) (ศุภมิตร 2537: 88) และ 5. สวนพฤกษศาสตร์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ (2535)

สุเทพ-ปุย พ.ศ. 2492 ป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 อุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2524 โครงการหลวง พ.ศ. 2525 และสวนพฤกษศาสตร์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พ.ศ. 2535) โดยมีพื้นที่ตัดกันถึง 3.35 ตารางกิโลเมตร หรือ 2,096.25 ไร่ (คำนวณจากการซ้อนทับแผนที่ด้วยวิธีการทางระบบข้อมูลสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (GIS) ดังแผนที่ข้างล่าง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่มีการเรียกร้องค่าชดเชยจากสวนพฤกษศาสตร์รวมเป็นเงิน ทั้งหมด 5,928,100 บาท แต่ได้รับค่าชดเชยจริงประมาณ 3,968,100 บาท (สำเนาบันทึกการเบิกจ่าย ค่าชดเชย 22 เมษายน 2545) เท่านั้น นอกจากนั้นองค์การสวนพฤกษศาสตร์ยังได้ล้อมรั้วลดหนามกัน พื้นที่ป่าชุมชนออกสวนหนึ่ง โดยชุมชนไม่ได้รับค่าชดเชยสิทธิใช้สมุนไพรและของป่าแต่อย่างใด

แผนที่แสดงพื้นที่ของรูปประเภตต่างๆ หับนพื้นที่ชุมชนมึงแม่สะ พ.ศ. 2545

ผลกระทบจากนโยบายและมาตรการของการพัฒนาและอนุรักษ์ในทศวรรษ 2520 ทำให้ชุมชนต้องปรับระบบการเกษตรจนสามารถลดการใช้พื้นที่ลุ่มกว่าครึ่งของที่เคยใช้ ซึ่งปัจจุบันชุมชนมีที่ดินการเกษตรจำกัดมาก และเกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ดังจากการสำรวจการถือครองที่ดินของชุมชนมั่งบ้านแม่สาใหม่ โดยเลือกกลุ่มตัวอย่าง 151 ครัวเรือน 76 % ของประชากรทั้งหมด (205 ครัวเรือน) พบว่ามีที่ดินรวม 2,841 ไร่ (รวมทั้งที่อยู่อาศัยรวมประมาณ 90 ไร่ และที่น่านอกชุมชนประมาณ 60 ไร่) เฉลี่ย ครัวเรือนละ 18.1 ไร่ โดยครัวเรือนที่มีที่ดินต่ำสุด 1 ไร่ สูงสุด 65 ไร่ อย่างไรก็ตามชุมชนได้กันพื้นที่ไร่เหล้าเป็นป่าชุมชนเพื่ออ่างสืบทอดชุมชน ภายใต้เงื่อนไขที่ถูกบีบรัดจากวาทกรรมอนุรักษ์ของรัฐ โดย

ชุมชนม้งแม่สะได้ตกลงร่วมกันกันพื้นที่เพื่ออนุรักษ์เป็น ป่าดงเข่ง⁵ (Ntoo Xeeb) ประมาณ 5,000 ไร่ ในปี พ.ศ. 2528 รวมทั้งต่อมาได้กันพื้นที่ด้านทิศใต้ของหมู่บ้านประมาณ 5,000 ไร่ (ขอบเขตหน่วยวิจัยพื้นที่ฟูป่า ในปัจจุบัน) ทั้งนี้เพื่อทำการอนุรักษ์และปลูกสร้างเสริมป่าเป็นป่าถวายเพื่อเฉลิมพระเกียรติ แด่องค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในวโรกาสทรงครองสิริราชสมบัติครบ 50 พรรษา ฉะนั้นศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่สาใหม่จึงได้กันพื้นที่ทำกินให้กับชาวบ้านอย่างชัดเจนประมาณ 3,000 ไร่ (ศุภมิตร, 2537: 89 และสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่กับชาวบ้าน)

ดังนั้นพื้นที่ชุมชนม้งแม่สะจึงตกอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติที่ทับซ้อนไปด้วยเขตอนุรักษ์และการ พัฒนาค้นพื้นที่สูงร่วม 5 ประเภท (ไม่รวมพื้นที่ของชุมชน) ซึ่งมีความขัดแย้งในระดับการปฏิบัติและ นโยบาย สภาวะเช่นนี้ทำให้หน่วยงานภายนอก ทั้งรัฐและเอกชนต่างๆ เข้าไปศึกษาชุมชนม้งแม่สะจำนวนมาก เช่น หน่วยวิจัยการฟื้นฟูฟูป่า (FORRU) (2541) โครงการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง (ค.พ.ช.) (2543) โครงการวิจัยการใช้ที่ดินบนพื้นที่สูงและพัฒนาชนบทอย่างยั่งยืนในภูมิภาคเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ (Upland program) (2543) และโครงการนำร่องวนเกษตรบนพื้นที่สูง เป็นต้น สภาพ เช่นนี้ทำให้พื้นที่ชุมชนกลายเป็นเวทีแย่งชิงของกลุ่มต่างๆ กันอย่างเข้มข้นมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเงื่อนไขของ การเป็นแหล่งอนุรักษ์ธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวที่อยู่ใกล้ตัวเมืองเชียงใหม่ ในฐานะเป็นแหล่งต้นน้ำ และ อากาศที่สะอาด บริสุทธิ์ เพื่อพักผ่อนหย่อนใจของคนในเมืองเป็นหลัก ทำให้ชุมชนยิ่งถูกกดดันจากวาท กรรมอนุรักษ์ของรัฐ โดยเฉพาะการถูกตอกย้ำว่าเป็นตัวการทำลายต้นน้ำอย่างไร้มนุษยธรรม ทั้งๆ ที่ชุมชน “เป็นทาส” (Ua qhev) รักษาป่าธรรมชาติไว้ให้คนอื่นชื่นชมโดยไม่ได้รับค่าตอบแทน หรือแม้แต่ความ ร่วมมือก็ยังไม่ได้รับเท่าที่ควร นั่นคือสิทธิชุมชนในนัยของสิทธิการใช้ทรัพยากรและสิทธิในวัฒนธรรม เพื่อ อำนาจและตัวตนของชุมชนท้องถิ่น จึงถูกละเมิดจนชุมชนรู้สึกสูญเสียศักดิ์ศรีของความเป็นคน ฉะนั้นจึงมี ความจำเป็นที่ ชุมชนต้องปรับตัวและสร้างความรู้ใหม่ เพื่อต่อสู้ให้สิทธิชุมชนโดยพฤตินัยที่มีอยู่ให้ได้รับ การคุ้มครองโดย นิติบัญญัติ

5. การผลิตใหม่ของความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการเพื่อต่อรองสิทธิชุมชน

จากการที่ชุมชนม้งแม่สะมี 2 กลุ่มคน คือ กลุ่มม้งบนพื้นที่สูงและกลุ่มม้งในเมือง โดยกลุ่มหลังมี ประมาณ 20 ครอบครัว ซึ่งกว่าครึ่งเพิ่งลงไปตั้งบ้านเรือนในพื้นที่ราบได้ไม่ถึง 10 ปี ในจำนวนนี้มี 6 ครอบครัว ที่ยังคงมีบ้านอีกหลังอยู่บนที่สูง ทั้งนี้ทั้งสองกลุ่มจะมีวิถีการผลิตในลักษณะที่คาบเกี่ยว

⁵ ป่าดงเข่ง (Ntoo xeeb) เป็นป่าชุมชนประเภทป่าความเชื่อ ที่มีต้นไม้ล้อมรอบศาลเจ้าที่ มีอารักษ์ชุมชน ซึ่งใช้ต้นไม้ต้นหนึ่งเป็นที่สถิตของ เหล่าเทพฟ้า-ดิน (Thwv-Tim) เป็นความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ม้งมาแต่โบราณ แต่เนื่องจากยุคนี้ชุมชนถูกกีดกันสิทธิ จึงได้ใช้อุดมการณ์ความ เชื่อเหนือสิ่งธรรมดา เป็นสัญลักษณ์อำนาจของชุมชน เพื่อต่อสู้กับแนวคิดธรรมชาตินิยมแบบบริสุทธ์ของรัฐ ให้ได้มาซึ่งสิทธิเข้าถึงทรัพยากร และดำรงตัวตนของชาติพันธุ์ม้ง

ผสมผสานกันระหว่างอาชีพในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร เช่น กลุ่มมังบนพื้นที่สูงจะเป็นทั้งเจ้าของที่ดิน นายจ้าง ผู้รับจ้าง พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย กระทั่งผู้นำทางวัฒนธรรม หรือกรรมการหมู่บ้านด้วย ส่วนกลุ่มในเมืองก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน เพียงแต่มีอาชีพนอกภาคการเกษตรมากกว่า เช่น เป็นนักธุรกิจส่วนตัว พนักงานธนาคาร ครู และลูกจ้างทั่วไป นอกจากนี้เมื่อจำแนกตามรุ่นวัยของประชากรในชุมชนบนพื้นที่สูงยังสามารถแยกได้ใหญ่เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนหนุ่ม (Cov Hluas) และกลุ่มคนแก่ (Cov Laog) ที่ต่างมีประสบการณ์เรียนรู้และความสามารถเฉพาะทาง ทั้งนี้กลุ่มต่างๆ ดังกล่าวยังคงมีความเป็นเครือญาติพี่น้อง และพึ่งพาซึ่งกันและกัน ทำให้ลักษณะการกระจายประชากรชุมชนดังกล่าว ได้เชื้อให้เกิดองค์กรทางสังคมที่สามารถบังคับใช้กฎจารีตและข้อบังคับหมู่บ้านบนพื้นที่สูงเพื่อการจัดการทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งมีลักษณะผสมผสานกันทั้งองค์กรและกฎเกณฑ์ โดยวางอยู่บนพื้นฐานของทุนทางสังคม วัฒนธรรมในฐานะเป็นอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์มัง

กล่าวคือชุมชนมังแม่สะสามารถจำแนกเป็นกลุ่มย่อยๆ ตามลักษณะของความเชื่อผีบรรพบุรุษ (Ib tus dlaab qhuas) ได้ทั้งหมด 15 กลุ่ม จาก 4 ตระกูลแซ่ด้วยกันโดยแต่ละกลุ่มย่อยจะมีผู้นำทางสังคมหรือวัฒนธรรม (Tus coj) รวม 33 คนจากประชากรทั้งหมดของ 205 ครัวเรือน 264 ครอบครัว จำนวน 1,715 คน (มีนาคม พ.ศ. 2545) โดยการปกครองภายในชุมชนบนพื้นที่สูงได้ร่วมกันแบ่งพื้นที่ทางกายภาพของชุมชนหมู่บ้านเป็น 6 เขต หรือกลุ่มบ้าน โดยแยกตามพื้นที่ตั้งครัวเรือนที่มีเส้นทางรถหรือทางเท้าเป็นเส้นแบ่ง เฉลี่ยกลุ่มละ 35 ครัวเรือน ซึ่งเกือบจะทุกครัวเรือนในแต่ละเขตเป็นตระกูลแซ่เดียวกัน ชุมชนได้เริ่มแบ่งเขตเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2530 เนื่องจากต้องระดมแรงงานเพื่อการพัฒนาหมู่บ้าน โดยเฉพาะกิจกรรมทำแนวกันไฟเพื่ออนุรักษ์พื้นที่ป่าดงเชิง ฉะนั้นการปกครองชุมชนหมู่บ้านตามระเบียบการปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 ในปัจจุบันยังคงได้รับอิทธิพลจากจารีตประเพณี แม้จะได้เปลี่ยนจากเดิมที่ผู้นำชุมชน “แสง ชื่อ เหล่า” (Xeev txwj laog) มีฐานะเป็นทั้งผู้นำทางศาสนาและผู้ปกครองชุมชนเมื่อปี พ.ศ. 2517 ให้มีหน้าที่หลักเพียงทำการปกครอง โดยเฉพาะการติดต่อกับรัฐแล้วก็ตาม ดังจะเห็นว่าปัจจุบันชุมชนมีการปกครองร่วมกันในรูปของคณะกรรมการหมู่บ้านที่มีกลุ่มผู้อาวุโส หรือผู้นำตระกูลแซ่ (Tus coj) เข้าร่วมด้วย

ดังนั้นองค์กรทางสังคมในชุมชนมังบ้านแม่สาใหม่จึงมีอย่างหลากหลาย โดยเฉพาะการจัดกลุ่มตามรูปแบบการปกครองหมู่บ้าน และการปรับตัวทางเศรษฐกิจที่เป็นทางการ คือ คณะกรรมการหมู่บ้าน⁶ กลุ่มสมาชิกธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ กลุ่มอาสาสมัครป้องกันปลวเรือน ชมรมอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติบ้านแม่สาใหม่ กลุ่มแม่บ้าน (รวมทั้งคณะกรรมการฝ่ายสตรี) กลุ่มหนุ่มสาว กลุ่มเลี้ยงสัตว์ และกลุ่มกองทุนสวัสดิการกรรมการหมู่บ้าน ในขณะที่การจำแนกกลุ่มที่เพิ่งมีการผลิตใหม่ในลักษณะกึ่งทางการ เช่น กลุ่มฌาปนกิจศพบ้านแม่สาใหม่ กลุ่มออมทรัพย์กองทุนแช่ย่าง กลุ่มออมทรัพย์เขต 6

⁶ คณะกรรมการหมู่บ้านประกอบด้วย 1. คณะกรรมการอาวุโส 2. คณะกรรมการฝ่ายรักษาความสงบ 3. คณะกรรมการฝ่ายปกครอง 4. คณะกรรมการฝ่ายส่งเสริมอาชีพ 5. กรรมการฝ่ายวัฒนธรรมและการท่องเที่ยว 6. คณะกรรมการสวัสดิการ และสังคม 7. คณะกรรมการฝ่ายสาธารณสุข 8. คณะกรรมการฝ่ายการคลัง 9. คณะกรรมการฝ่ายสตรี 10. กรรมการฝ่ายอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

สมาคมเครือข่ายอาปนกิจสงเคราะห์และสร้างสรรค์วัฒนธรรมม้งผ่อ จังหวัดเชียงใหม่⁷ และกลุ่มเครือข่ายพื้นพัววัฒนธรรมและด้านยาเสพติด 12 หมู่บ้าน ที่ทำหน้าที่สร้างเวทีเรียนรู้เพื่อสืบสานภูมิปัญญาประเพณีม้ง และการควบคุมทางสังคม รวมถึงการนิยามความหมายใหม่ให้กับวัฒนธรรม เพื่อให้สามารถสืบทอดและดำรงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สามารถปรับเปลี่ยนไปตามบริบท และเงื่อนไขใหม่ๆ ได้อย่างเป็นพลวัต

ดังเช่น เมื่อมีปัญหาคือความเกิดขึ้น คณะกรรมการหมู่บ้านฝ่ายปกครองกับผู้อาวุโสร่วมกันตกลงว่าสมควรใช้วิธีการตัดสินด้วยรูปแบบไหน เพื่อการตัดสินชี้ขาดเกิดความยุติธรรมให้กับทั้งสองฝ่าย ซึ่งเมื่อมีความ ขัดแย้งขั้นรุนแรง ฝ่ายจำเลย (Peem kom) มักทำพิธีการขอภัยโทษ (Saam fw) ต่อฝ่ายโจทก์ (Yeej kom) แต่ถ้าไม่ได้มีพิธีการนี้ก่อน หรือขอภัยแล้วแต่ไม่ยุติ ฝ่ายโจทก์มีสิทธิดำเนินการฟ้องร้องเพื่อขอความเป็นธรรม ดังสุภาษิตภาษาจีนในจารีตม้งที่ว่า “ไก่อัด สุราวดหนึ่ง ให้เกียรติผู้อาวุโส” (Thaij cib paam cawv saam meej pom los) ซึ่งถ้าไม่ได้ข้อยุติอีก ถึงจะส่งเรื่องให้เจ้าหน้าที่ราชการตามกระบวนการศาลยุติธรรมต่อไป

นั่นคือการบังคับใช้กฎหมายหมู่บ้านของระบบคณะกรรมการฝ่ายปกครองเพื่อจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูงมีคณะกรรมการฝ่ายอนุรักษ์คอยสอดส่องและรับดำเนินคดีกับผู้ฝ่าฝืนกฎหมาย หมู่บ้าน เสมือนเป็นโจทก์ฟ้องต่อคณะกรรมการฝ่ายปกครองให้ทำการตัดสินลงโทษ ดังกรณีการปรับไหมต่อผู้ลักลอบฆ่าแกงและกระรอกในปี พ.ศ. 2543 เป็นจำนวน 2,000 บาท และ 500 บาท ตามลำดับ เป็นต้น ทั้งนี้การจัดการทรัพยากรโดยสถาบันชุมชนดังกล่าว ไม่ได้เป็นเพียงต้องการสิทธิเข้าถึงทรัพยากรภายใต้เงื่อนไขพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนเท่านั้น แต่ที่สำคัญสถาบันชุมชนวางอยู่บนฐานภูมิปัญญาภูมิทัศน์วัฒนธรรมม้ง ดังเช่น ใช้ชุดมาตรการอำนาจเหนือธรรมชาติของพิธีกรรม ถือ-ติ ดง แซง ลงโทษผู้ฝ่าฝืนกฎจารีตด้วย เพื่อการอนุรักษ์เป็นป่าชุมชน ซึ่งมีนัยเป็นการผลิตคุณค่าใหม่ให้กับพิธีกรรมอันเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ม้งบ้านแม่สาใหม่

ดังนั้นการจัดการดังกล่าวจึงเป็นการผสมผสานองค์ความรู้ระหว่างกลุ่มคนหนุ่ม (Cov hluas) และกลุ่มคนแก่ โดยกลุ่มแรกมักเป็นผู้ที่นิยมการพัฒนาชุมชนให้มีความทันสมัย ในลักษณะอนุรักษ์เชิงพัฒนา ดังการใช้ทุนเชิงสัญลักษณ์ที่หมู่บ้านได้รับภาพพจน์เป็นนิกอญรักษ์มาต่อรองให้ได้รับโครงการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ดังคำขวัญที่ว่า “ท่องแม่สา ต้องมาที่ป่าดงแซง” เป็นต้น ส่วนกลุ่มคนแก่จะเป็นเสมือนผู้นำ ชุมชนโดยพฤตินัย ซึ่งจะไม่ยอมรับการพัฒนาและการอนุรักษ์ที่กีดกันสิทธิผู้อื่นอย่างเบ็ดเสร็จ ซึ่งมีลักษณะอนุรักษ์เชิงวัฒนธรรม ดังกรณีความขัดแย้งทางความคิดของกระบวนการกันพื้นที่เป็นป่าดงแซงของกลุ่มคนแก่ในปี พ.ศ. 2528 ที่ค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งทำให้มี 9 ครัวเรือน ที่ยังคงมีสิทธิการใช้มาจนกระทั่งปัจจุบัน แต่เมื่อเจ้าของสวนวนเกษตรกาแฟอินทรีย์ได้มีการทดสอบความต้องการปริมาณรับแสงเพื่อปลูกพืชผสมผสาน ซึ่งจำเป็นต้องตัดไม้บางต้นเพื่อทดสอบให้เป็นเกษตรทางเลือก แต่กลับไม่ได้รับความ

⁷ มีสมาชิกที่อยู่ใน 6 หมู่บ้านใหญ่ๆ คือ 1. บ้านแม่สาใหม่ 2. บ้านหนองหอยใหม่ 3. บ้านห้วยกว้าง 4. บ้านห้วยหอย 5. บ้านผาปู่จอม 6. บ้านแม่ตะละ

เห็นชอบจากกลุ่มคนหนุ่มบางคน ด้วยเหตุผลที่เป็นการทำลายพื้นที่ป่าในส่วนที่เป็นต้นน้ำของชุมชนตามความหมายของรัฐ

เพราะฉะนั้นพลังขับเคลื่อนของชุมชนอยู่ที่การเรียนรู้ความคิดที่หลากหลาย ระหว่างความคิด การอนุรักษ์และพัฒนาชุมชนที่ขัดแย้งกันในลักษณะวิพากษ์กัน แต่ไม่แตกหักดังกล่าว ทำให้ทั้งสองกลุ่มคนสามารถสร้างสรรค์พลังชุมชนที่เกื้อหนุนกัน โดยเฉพาะในบริบทการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในปัจจุบัน ทำให้แต่ละกลุ่มคนมักหยิบยกวาทะศิลป์เพื่อสร้างความชอบธรรมด้วยการประนีประนอมระหว่างความคิดทั้งสองฝ่าย ในลักษณะที่จะคิดทำอะไรก็มีความระมัดระวังสูง และไม่ยอมรับวิทยาการสมัยใหม่ในทันที โดยมีกนยิบยกสุภาษิตอธิบายว่า “จารีตใหม่ ไม่เบิก จารีตเก่า ไม่ละทิ้ง” (Txuj tshab tsw rhawv, Txuj qub tsw tso) เพื่อให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไปเพื่อยังคงไว้ซึ่งตัวตนของชาติพันธุ์ม้งเช่นกัน

การผสมผสานขององค์ความรู้ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าว ใช่ว่าความรู้นั้นจะหยุดนิ่ง ตรงกันข้ามความรู้ท้องถิ่นมักถูกตรวจสอบอยู่เสมอ เพื่อให้คงไว้ซึ่งศักยภาพที่มีประสิทธิภาพ ดังกรณีความรู้ในการจัดการป่าชุมชนภายใต้สถานการณ์ที่ชุมชนไม่เพียงถูกกีดกันสิทธิเข้าถึงทรัพยากร แต่ยังถูกลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นคน อันเนื่องจากอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมสัมผัสกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม นั่นคือ การกีดกันสิทธิเข้าถึงทรัพยากรในพื้นที่ป่าดงเข่ง จึงเท่ากับตัวตนความเป็นชาติพันธุ์ม้งบ้านแม่สาใหม่ถูกละเมิดศักดิ์ศรี ฉะนั้นกลุ่มคนแก่ซึ่งรู้พิธีกรรมจึงร่วมกับกลุ่มคนหนุ่มนิยามคุณค่าใหม่ให้กับภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อเป็นการผลิตใหม่ของความรู้ท้องถิ่นในฐานะเป็นทางเลือกในการจัดการทรัพยากร ที่สามารถเป็นยุทธศาสตร์สร้างอำนาจต่อรองให้สามารถอ้างสิทธิชุมชน ที่มีนัยเป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับชุมชนท้องถิ่นด้วย

กล่าวคือ ก่อนปี พ.ศ. 2528 มีพื้นที่ป่ารอบรัศมีศาลดงเข่งเพียงประมาณ 100 เมตร อันเนื่องจากการส่งเสริมปลูกพืชพาณิชย์ทดแทนฝิ่น แต่เมื่อชุมชนถูกกดดันจากวาทกรรมอนุรักษ์ของรัฐ ทำให้ชุมชนร่วมกันตกลงกันพื้นที่เลี้ยงสัตว์และการเกษตรประมาณ 5,000 ไร่ ที่อยู่รอบรัศมีของศาล ถือ-ติ ดงเข่ง⁸ (Thwv-Tim Ntoo Xeeb) ประมาณ 1 กิโลเมตร เป็นพื้นที่ป่าชุมชนได้เป็นจำนวนมาก โดยได้ผลิตคุณค่าใหม่ให้กับพิธีกรรม ถือ-ติ ดง เข่ง ซึ่งมีศาลประกอบพิธีอยู่ในศูนย์กลางของพื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการจัดการป่าชุมชน ทั้งที่ก่อนหน้านี้ทำหน้าที่คุ้มครองชุมชนให้ประสบผลสำเร็จในการทำมาหากินและการปลอดภัยจากภัยธรรมชาติเท่านั้น โดยระบบความเชื่อนี้เป็นภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่คู่กับวิถีชีวิตคนม้งบนพื้นที่สูงมานานจนเป็นส่วนหนึ่งของระบบจักรวาลวิทยาและความเชื่อ ดังสุภาษิตที่สะท้อนถึงวิถีคิดที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ดังกล่าวที่ว่า “โลกนามธรรมเปรียบเสมือนโลกรูปธรรม”

⁸ ชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ได้หยุดการเลี้ยงม้าเพื่อเป็นพาหนะขนส่งผลผลิตทางการเกษตร เช่น ห่อ ข้าวโพด ข้าว และการเลี้ยงวัวเพื่อประกอบพิธีต่างๆ โดยเฉพาะงานศพโดยสิ้นเชิงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าพิธีกรรมดังกล่าวจะถูกยกเลิกไปแต่อย่างใด

⁹ ภูมิปัญญาพื้นบ้านของม้งและเผ่าไทดำ จำนวนของบรรพบุรุษที่ว่า “ผาง แฉง ติ จือ” (Saab seej Tim tsaw แปลว่าภาษาไทดำหมายถึงเจ้าฟ้า) และ “ผาง แฉง ติ จือ” หรือ กระบี่ม้งนี้ โดยภูมิปัญญาทั้งสองมีความสัมพันธ์กันดังจำนวนที่ว่า “ผาง แฉง ติ จือ” (Saab seej Tim tsaw แปลว่ากระบี่ม้งและไทดำ)

(Yeeb pev Yaaj thooj) ซึ่งปัจจุบันพื้นที่ป่าดงซึ่งมีสภาพอุดมสมบูรณ์จนไม่สามารถแยกได้ว่าเคยเป็นพื้นที่ทำการเกษตรมาก่อน ชาวบ้านเรียกสภาพป่าเช่นนี้ตามภูมิปัญญาการทำไร่ย่ำยที่ว่าเป็นไร่เหล่านาดแก่ (Haav xwv yeem laog) ฉะนั้นการนำอุดมการณ์อำนาจของความเชื่อมาปรับใช้จัดการทรัพยากร ได้สร้างความชอบธรรมให้ชุมชนร่วมกันอนุรักษ์เป็นป่าใช้สอย ป่าขุนน้ำ และป่าความเชื่อให้กับชุมชน โดยสมาชิกชุมชนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น ฟืน ไม้ซอมแซมบ้าน สร้างเล้าหมู-ไก่ ต้องได้รับอนุญาตจากคณะกรรมการฝ่ายอนุรักษ์เสียก่อน หากฝ่าฝืนนอกจากได้รับโทษตามข้อบังคับหมู่บ้านแล้ว ยังอาจได้รับการลงโทษจากเจ้าที่ และถือ-ติ ดง แซ่ อีก โดยเชื่อว่าแม้จะตัดไม้เพียงต้นเดียว แต่เวลาดัดก็จะมีละเหือนไปถึงต้นไม้มากเป็นศาลดงแซ่

นอกจากพิธีกรรมดังกล่าวแล้ว อุดมการณ์อำนาจเหนือธรรมชาติที่ปรากฏในรูปของการปฏิบัติการเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการต่อรองสิทธิชุมชน คือ พิธีกรรม เฝย เหยง (Fev Yeem) โดยชุมชนได้ผลิตความหมายใหม่ให้กับพิธี เฝย เหยง-เป้า เหยง (-Paoj Yeem) ในระดับชุมชน ซึ่งได้เลือกพิธีกรรมประเภทปัญหาตีความ (Yeem plaob yeem ntug) ในสถานการณ์ที่ชุมชนมักมีความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติ โดยในระยะเริ่มแรกหมอผีได้นำความเชื่อของปกากะญอที่ใช้น้ำประกอบพิธี เฝย เหยง ด้วย ในฐานะเป็นสัญลักษณ์พลังดับไฟป่า ฉะนั้นนอกจากชุมชนได้ประกอบพิธีกรรม เฝย เหยง เพื่อขอให้เจ้าที่ช่วยปกป้องพื้นที่ป่าดงซึ่งในฤดูร้อนและไม่ให้เจ้าหน้าที่เข้าไปจับกุมดำเนินคดีกับชาวบ้าน ในขณะที่กำลังเตรียมพื้นที่การเกษตรแล้ว นายของพิธีกรรมนี้ยังสร้างความชอบธรรมให้กับการต่อรองเพื่อร่วมกัน จัดการทรัพยากรต่อภาครัฐและเอกชนด้วย ซึ่งแนวดั้นไฟปี พ.ศ. 2545 (เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534) ชาวบ้านได้เชิญเจ้าหน้าที่ของรัฐร่วมพิธีกรรมด้วย เพื่อยืนยันถึงกิจกรรมอนุรักษ์ โดยเฉพาะต้องการเปิดพื้นที่ให้ผู้นำ ชุมชนได้พบปะพูดคุยกับเจ้าหน้าที่อุทยานฯ และเจ้าหน้าที่โครงการวิจัยในชุมชน เพื่อร่วมมือหาทางจัดการทรัพยากรร่วมกัน ซึ่งชุมชนได้ต่อรองงบประมาณกับอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย จำนวน 16,000 บาท และค่าถางหญ้า 6,000 บาท และหน่วยวิจัยการฟื้นฟูป่าจำนวน 51,560 บาท รวมทั้งหมู 1 ตัว ที่แบ่งจ่ายกับอุทยานฯ หน่วยงานละ 2,000 บาท เพื่อทำพิธี เป้า เหยง ขณะที่ศูนย์พัฒนามูลนิธิโครงการหลวงได้ให้น้ำมันรถยนต์ 1 ถัง (200 ลิตร) นอกจากนี้ ยังได้รับงบประมาณจาก องค์การบริหารส่วนตำบลโป่งแยง 10,000 บาท แต่ได้นำไปสร้างสนามตีลูกข่างและเตรียมเป็นเจ้าภาพจัดประเพณีปีใหม่ของเครือข่าย วัฒนธรรมและด้านยาเสพติด 12 หมู่บ้าน โดยเชิญหมอนเจ้าภีชเดช ราชินี เป็นองค์ประธานเปิดประเพณีปีใหม่อย่างยิ่งใหญ่

ดังนั้นความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการเพื่ออ้างสิทธิชุมชน ภายใต้บริบทความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูงดังกล่าว มีลักษณะไม่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่สามารถเลื่อนไหล ปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์ ซึ่งจากกรณีศึกษา แม้ชุมชนจะคุ้นเคยกับอุดมการณ์อำนาจ ที่อยู่ในรูปพิธีกรรมทางวัฒนธรรมมานาน แต่เมื่อชุมชนอยู่ในบริบทและเงื่อนไขใหม่ ภูมิปัญญาดังกล่าวสามารถนำมาผลิตความหมายใหม่เพิ่มเข้าไปได้ อย่างไรก็ตามเงื่อนไขของความรู้ท้องถิ่นในฐานะอำนาจของสถาบันชุมชน

ท้องถิ่นมี เงื่อนไขสำคัญสองประการด้วยกัน คือ เงื่อนไขภายในที่ชุมชนมีทุนทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง โดยเฉพาะ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับอุดมการณ์อำนาจชุมชนที่ปรากฏในรูปของจารีตประเพณี หรือภูมิทัศน์ วัฒนธรรมที่มีความแตกต่างไปจากวิถีคิดของวัฒนธรรมครอบงำ ฉะนั้นผลของความสำเร็จในการทรัพยากร บนพื้นที่สูงของชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ จึงมีฐานะเป็นการสร้างความมีตัวตนให้กับชุมชนม้งแม่สะใน ฐานะผู้ทรงภูมิปัญญาที่ไม่เพียงได้สิทธิเข้าถึงทรัพยากรเท่านั้น แต่ยังสามารถนำทุนทางวัฒนธรรมไป แปรเปลี่ยนเป็นทุนเชิงสัญลักษณ์ เพื่อต่อสู้ทางการเมืองของการช่วงชิงความชอบธรรมในการ จัดการป่าบน พื้นที่สูง ในลักษณะเช่นเดียวกับการสะสมทุนทางวัฒนธรรมเพื่อปรับเปลี่ยนไปสู่อำนาจสัญลักษณ์ของกลุ่ม ชชาติพันธุ์ ปกาเกอญอ (ยศ, 2545: 86,106 และวินัย, 2545)

6. การจัดการเชิงซ้อนในฐานะทางเลือกของการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูง

ภายใต้สถานการณ์ต่อรองอำนาจระหว่างภาคประชาชนกับรัฐ เพื่อเรียกร้องให้กฎหมายคุ้มครอง สิทธิชุมชน โดยเฉพาะรูปธรรมของร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งในระดับ นโยบายและสถาบันทางกฎหมาย ทั้งนี้เพราะป่าชุมชนไม่ได้หมายถึงเพียงสิทธิเข้าถึงทรัพยากรเท่านั้น แต่ที่ สำคัญเป็นสิทธิในการดำรงไว้ซึ่งตัวตนทางชาติพันธุ์ด้วย ฉะนั้นจึงควรให้ความเคารพศักดิ์ศรีของความเป็น มนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน แต่รัฐกลับมองไม่เห็นความสำคัญของกฎหมายดังกล่าว ทำให้เกิดความขัดแย้งใน ระดับของวิถีคิดขึ้นอย่างรุนแรงและยืดเยื้อ ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้ ยืนยันถึงภาพตัวแทนทางการเมืองของชน ชั้นกลางและชนชั้นปกครองที่มีต่ออัตลักษณ์ของ “ชาวนา” “ชาวบ้าน” “ชาวเขา” ในลักษณะที่หยุดนิ่ง ตายตัวเป็นแก่นสาร อีกทั้งภาพเหล่านี้ยังได้กลายเป็นสัญลักษณ์ทางการเมือง เพื่อกักขัง จัดระเบียบ และ เบียดขับกลุ่มคนที่ด้อยอำนาจทางการเมืองให้กลายเป็นคนชายขอบในที่สุด ยิ่งกว่านั้นยังกลายเป็นแนวคิด ครอบงำประชาชนบางส่วนด้วย (ยศ, 2545: 47-48) ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมองชุมชนที่แวดล้อมไปด้วยป่าที่มี ขอบเขตของพื้นที่ทางกายภาพอย่างตายตัว และไม่เข้าใจนัยสำคัญของกฎหมายป่าชุมชนที่มากไปกว่าเรื่อง ทรัพยากรสิน ทั้งๆ ที่มีหลักคิดพื้นฐานมาจากสังคมวัฒนธรรมไทยเราเอง

ฉะนั้น การทำความเข้าใจสิทธิชุมชนจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเข้าใจสภาพความเป็นจริงของ ภูมิปัญญาท้องถิ่นในปัจจุบัน ซึ่งได้มีการปรับเปลี่ยน และผลิตใหม่อยู่เสมอ ภายใต้บริบทการเปลี่ยนแปลง ทางสังคมเศรษฐกิจ การเมืองในระยะทศวรรษกว่ามานี้ ซึ่งชุมชนม้งบ้านแม่สาใหม่ได้ปรับเปลี่ยนทั้งวิถีการ ผลิต องค์การทางสังคม และวัฒนธรรม โดยมีสาเหตุจากบริบทที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในลักษณะที่สอดคล้อง กับ ยศ (2545: 229-230) ที่ว่า ปัจจุบันชาวนาไทยในภาคเหนือดำเนินชีวิตและผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของ ตนเอง ในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้เรากำลังพบเห็น การก่อร่างสร้างตัวของชาวนาชายขอบ ที่มีความยืดหยุ่น หลากหลายและขัดแย้งกันเอง ทั้งในด้านของ

บทบาท อัตลักษณ์ และสถานภาพทางสังคม ด้วยเหตุนี้จึงต้องตรวจสอบศักยภาพของสถาบันชุมชนในการจัดการทรัพยากร ในลักษณะที่สิทธิชุมชนมีการปรับเปลี่ยนอย่างเลื่อนไหล เพื่ออ้างสิทธิชุมชนอยู่เสมอ

ดังกรณีศึกษาที่พบว่า แม้ปัจจุบันชุมชนจะมีการจัดการทรัพยากรโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่รัฐยังคงไม่ให้การคุ้มครองสิทธิชุมชนโดยกฎหมายแต่อย่างใด ทั้งๆ ที่กฎหมายเป็นหลักประกันและเงื่อนไขที่สำคัญที่จะเอื้อให้เกิดการจัดการร่วมที่เป็นธรรม และยั่งยืน เช่น กรณีที่ชุมชนได้ปฏิบัติการต่อรองอำนาจรัฐผ่านการประกอบพิธีกรรม เผย เหยง ที่สะท้อนให้เห็นถึงการพยายามเรียกร้องการมีส่วนร่วมจัดการกับรัฐ โดยได้เชิญเจ้าหน้าที่ของรัฐโดยอุทยานแห่งชาติ และเจ้าหน้าที่หน่วยวิจัยฟื้นฟูป่ามาร่วมพิธีกรรมด้วย ทำให้ชุมชนได้รับงบประมาณสมทบค่าใช้จ่ายกิจกรรมอนุรักษ์ ซึ่งถือเป็นนิมิตหมายที่ดีของการจัดการทรัพยากรที่ทุกฝ่ายมีส่วนร่วม แต่อย่างไรก็ตามชุมชนยังไม่มีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ เพื่อกำหนดชะตาชีวิตของตนเองได้อย่างชอบด้วยกฎหมายอย่างแท้จริง ดังกรณีหลังร่วมพิธีกรรม เผย เหยง ทันที เจ้าหน้าที่ของรัฐกลับถือโอกาสสำรวจพื้นที่สวน ภายในขอบเขตพื้นที่ปลูกป่าเพื่อการวิจัยและเฉลิมพระเกียรติฯ แปลงที่ PHT 82/4 ที่ชุมชนได้ยกให้หน่วยวิจัยฟื้นฟูป่า ซึ่งมาตรการการจัดการป่าของรัฐไม่ได้คำนึงถึงเงื่อนไขความจำเป็นในการยังชีพของเจ้าของสวน โดยให้ชาวบ้านจำนวน 10 ครัวเรือน ออกจากพื้นที่สวนภายในปี พ.ศ. 2547 อย่างเด็ดขาด หลังจากต่อรองกันแล้ว ทั้งนี้แม้ชาวบ้านจะได้อำนาจให้ปลูกป่าในพื้นที่ไร่เหล้าก่อน อีกทั้งได้ยืนยันจะยกพื้นที่สวนเป็นป่าถาวรเพื่อเฉลิมพระเกียรติฯ หลักจากที่ไม่มีพื้นที่ให้ปลูกป่าแล้วก็ตาม

ในขณะที่มาตรการจัดการป่าดงเชิงของชุมชนได้ให้ความสำคัญกับครัวเรือนที่มีความจำเป็นในการยังชีพได้สิทธิใช้ประโยชน์ แม้จะอยู่ในพื้นที่ป่าชุมชนก็ตาม โดยเจ้าของสวนต้องแสดงความจำเป็นด้วยการปรับเปลี่ยนเป็นระบบเกษตรเชิงอนุรักษ์ภายใน 3 ปี ผลสำเร็จในการจัดการป่าโดยสถาบันชุมชน ทำให้ชุมชนสามารถต่อรองกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยกันพื้นที่อนุรักษ์ออกจากพื้นที่ทำกินอย่างชัดเจน เพื่อหลีกเลี่ยงการถูกไล่กวาดจับกุมหรือทำลายทรัพย์สินดังที่ผ่านมา อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติจริงสิทธิชุมชนไม่ได้มีผลอย่างชอบธรรมโดยกฎหมายเลย เนื่องจากการตกลงดังกล่าวเป็นเพียงการประนีประนอมกันระหว่างชุมชนกับเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติในพื้นที่เท่านั้น ฉะนั้นในบางฤดูกาลจึงเห็นเจ้าหน้าที่ไม่ได้ปฏิบัติตามข้อตกลงที่ให้ไว้โดยเฉพาะเมื่อผู้บังคับบัญชาสั่งการให้พนักงานในพื้นที่ออกตรวจจับกุมชาวบ้าน เพื่อแสดงการมีอยู่ของอำนาจรัฐ ภายใต้สถานการณ์แย่งชิงความชอบธรรมเพื่อจัดการป่า ดังกรณีการถูกจับกุมดำเนินคดีของนายจรงรักษ์ ช้วยชาติ (นามสมมติ) กลางเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2545 หลังจากที่มีการเมืองภาคประชาชนได้เรียกร้องให้รัฐมีมาตรการยับยั้งการจับกุมตามมติคณะรัฐมนตรี 9 เมษายน 2545 ยิ่งกว่านั้นเจ้าหน้าที่ผู้จับกุมเพียงร่วมพิธี เผา เหยง เพื่อไกล่เกลี่ยความตึงเครียดทางจิตใจร่วมกันได้ไม่ถึงเดือน จนในที่สุดถูกปรับ 5,000 บาท และรอลงอาญา 2 ปี (คำพิพากษา 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2545)

อย่างไรก็ตาม แม้ชุมชนจะถูกเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติรังควานอยู่เรื่อยๆ แต่ชุมชนก็ไม่ได้จำนนต่ออำนาจรัฐ โดยได้ปฏิบัติการต่อรองอำนาจทุกรูปแบบและทุกระดับอย่างต่อเนื่อง จนสามารถจัดการ

ทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเกิดความเป็นธรรมในชุมชน จนได้มาซึ่งภาพลักษณ์ “หมู่บ้านอนุรักษ์” ที่ต่อมากลุ่มคนหนุ่มได้นำไปต่อรองอำนาจกับรัฐ เพื่อความชอบธรรมในการขอสนับสนุนงบประมาณ เพื่อการพัฒนาชุมชนในเขตอนุรักษ์ ซึ่งจากการสำรวจทัศนคติของชาวบ้านที่สามารถจัดการทรัพยากรโดยสถาบันชุมชน พบว่าจากประสบการณ์ป่าชุมชนได้ก่อให้เกิดชุมชนมีความสำนึกในสิทธิชุมชนมากขึ้น ดังผลสำรวจกลุ่มตัวอย่าง 56 ครัวเรือน (27 % ของกลุ่มประชากร) กล่าวตรงกันว่าเมื่อเปรียบเทียบกับ 10 ปีก่อน ปัจจุบัน ชาวบ้านมีความเข้าใจในการจัดการร่วมกันระหว่างหลายฝ่ายมากถึง 39 ครัวเรือน โดยเฉพาะต้องการให้กันพื้นที่ออกอย่างชัดเจนถึง 49 ครัวเรือน

นั่นคือเมื่อวิเคราะห์วิถีคิดในการจัดการป่าดงเชิง พบว่าชุมชนให้ความสำคัญกับผู้ได้เสียทุกฝ่ายมีส่วนร่วมอย่างมีเงื่อนไข เพื่อจัดการร่วมกันหรือจัดการเชิงซ้อน ดังเช่น เมื่อมีการกันพื้นที่ฟื้นฟูเป็นป่าดงเชิงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 จนกระทั่งปัจจุบันยังมีผู้ที่มีสิทธิการใช้ (Usufruct right) ที่ดินในเขตป่าดงเชิง ซึ่งถือเป็นพื้นที่อนุรักษ์ของชุมชน ทั้งนี้เพราะการได้สิทธิดังกล่าว ผู้ได้รับสิทธิต้องแสดงความต้องการที่ดินเพื่อยังชีพ อีกทั้งต้องเปลี่ยนเป็นระบบเกษตรเชิงอนุรักษ์ด้วย ทั้งนี้เจ้าของสวนก็ถูกจำกัดสิทธิบางอย่าง เช่น ไม่สามารถกีดกันสิทธิการใช้ของป่าของสมาชิกชุมชนในพื้นที่ของตนเองได้ เช่น สามารถเก็บเห็ดที่เป็นไม้แห้งในสวนลั่นจี หรือสวนกาแฟอินทรีได้ โดยไม่รบกวนกิจกรรมของเจ้าของสวนเท่านั้น หากไม่มีผู้รับมรดกเจ้าของสวนก็ต้องคืนพื้นที่ให้กับชุมชนเพื่อเป็นป่าชุมชนต่อไป นั่นคือเจ้าของสวนก็ไม่มีสิทธิกีดกันสิทธิ (Exclusion Right) การจัดการป่าของชุมชน และไม่มีสิทธิจำหน่ายถ่ายโอนพื้นที่ของตนให้กับผู้ที่ไม่ใช่ทายาทของตน

กฎเกณฑ์ในการกำหนดสิทธิเหล่านั้นไม่ได้เป็นสิ่งที่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่ยังสามารถปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ โดยมีเป้าหมายเพื่อการอนุรักษ์ที่เป็นธรรมและยั่งยืนอย่างแท้จริง ถ้าไม่เช่นนั้นจะมีความขัดแย้งขึ้นเมื่อระบบสิทธิไม่เป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงทั้งทางกายภาพของทรัพยากรและเศรษฐกิจสังคม ดังกรณีศึกษานี้ พบว่าการจัดการน้ำของชุมชนมีรูปแบบการจัดการ 3 ประเภท คือ ผู้ใช้น้ำที่เป็น “เจ้า¹⁰เดียว” “กลุ่มผู้ใช้น้ำ” และ “กลุ่มผู้ใช้ขุนตาน้ำ” โดยแต่ละประเภทสามารถปรับเปลี่ยนประเภทระบบกรรมสิทธิ์ และระดับของสิทธิได้ตามเงื่อนไขที่ทำให้ผู้ใช้น้ำเดิมเปลี่ยนไปอยู่ในประเภทผู้ใช้น้ำใหม่ โดยเฉพาะเมื่อเกิดการเคลื่อนย้ายหรือดัดแปลงทิศทางการไหลของน้ำทั้งโดยมนุษย์และธรรมชาติ รวมทั้งความต้องการน้ำของสวนลั่นจีที่ขึ้นกับเงื่อนไขทางกายภาพของแหล่งขุนตาน้ำ กับความลาดชันระหว่างระดับแหล่งน้ำกับพื้นที่สวนที่จะส่งผลต่อแรงโน้มถ่วงหรือแรงดูดของแหล่งน้ำ และอายุของไม้ผลลั่นจีที่ต้องการปริมาณน้ำที่แตกต่างกันตามอายุของพืชพันธุ์ ตลอดจนเงื่อนไขทางสังคมของจารีตประเพณีที่กำหนดสิทธิการใช้ เช่น จารีตข้อห้ามของผีขุนตาน้ำ ตลอดจนความเชื่อของพิธี เสง เหา เดลิ เป็นต้น ผลในการบังคับใช้กฎจารีตเพื่อการจัดการทรัพยากรสินของส่วนรวมในฐานะเป็นการผลิตใหม่ของวิถีคิดสิทธิ

¹⁰ “เจ้า” ในที่นี้ ผู้ศึกษาใช้ในความหมายเป็นหน่วยผลิตในการใช้น้ำต่อหน้า 1 แนวท่อ ที่อาจเป็นได้ทั้งครอบครัวเดี่ยวหรือขยายก็ได้

เชิงซ้อนเช่นนี้ไม่ได้ถูกจำกัดอยู่ในรูปของความเชื่อทางจารีตประเพณีเท่านั้น แต่ยังถูกนำไปเขียนเป็นกฎข้อบังคับหมู่บ้านด้วย ดังข้อบังคับหมู่บ้าน พ.ศ. 2540 ข้อที่ 9.ว่า “หากพื้นที่ใดก็ตาม ถ้าถูกปล่อยให้รกร้างทิ้งไว้นานกว่า 3 ปี ทางหมู่บ้านจะยึดไว้ เพื่อทำการปลูกป่าต่อไป” เป็นต้น ฉะนั้นผู้ที่มีสิทธิจัดการ (Management rights) ป่าดงแซ้ง คือสถาบันชุมชนท้องถิ่นในฐานะเป็นกฎเกณฑ์และองค์กรอยู่ในตัว

นอกจากนี้วิถีคิดของชุมชนม้งแม่สะดงกล่าว ชุมชนยังสะท้อนให้เห็นความสำคัญของการจัดการร่วมกัน (Inclusion) ระหว่างผู้ทรงสิทธิ์ต่างๆ อย่างเท่าเทียมกัน ในขณะที่รัฐเน้นการกีดกันสิทธิระดับอื่นๆ อย่างเบ็ดเสร็จ (Absolute Exclusion right) เพื่อแสดงความเป็นเจ้าของทรัพยากรแต่ผู้เดียว ซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับชุมชนท้องถิ่น อย่างไรก็ตามเมื่อมองในระดับผู้ทรงสิทธิ์ก็ไม่ได้หมายความว่าชุมชนจะมีกรรมสิทธิ์ทำอย่างไรก็ได้กับทรัพยากรที่อ้างว่าเป็นของชุมชน ในลักษณะเช่นเดียวกับเจ้าของสวนที่ต้องปฏิบัติตามสถาบันชุมชน เช่น ไม่มีสิทธิจำหน่ายถ่ายโอน (Alienation Right) หรือกีดกันสิทธิของรัฐ ดังตัวอย่างที่ไม่สามารถกีดกันการเข้าไปตัดหญ้าเพื่อเป็นอาหารช้างของพนักงานปางช้างแม่สาในพื้นที่ป่าดงแซ้งได้ เนื่องจากปางช้างมีอำนาจตามกฎหมายในฐานะผู้ที่ได้รับอนุญาตให้เข้าพื้นที่ในฐานะเป็นที่ราชพัสดุจากอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุยแล้ว หรือการที่ชาวบ้านต้องยินยอมให้รัฐเวนคืนที่ดินในเขตสวนพฤกษศาสตร์ เพื่อวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพของชาติ โดยแลกกับค่าชดเชยจำนวนเล็กน้อย ในขณะที่มีที่ดินไม่พอกับความต้องการในการยังชีพ นั่นคือ สมาชิกชุมชนมีสิทธิการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ของรัฐเท่านั้น โดยการอนุญาตของคณะกรรมการฝ่ายอนุรักษ์ตามกฎหมายของชุมชนม้งแม่สะ เพื่อเป็นหลักประกันรักษาไว้ซึ่งทรัพยากรของส่วนร่วม ในขณะที่รัฐยังคงอ้างความเป็นเจ้าของได้เช่นเดิม

ดังนั้นการจัดการเชิงซ้อนของกรณีป่าดงแซ้งดังกล่าว สะท้อนให้เห็นชัดเจนถึงการจัดสรรสิทธิชุมชนในพื้นที่ทรัพยากรเดียวกันออกเป็นของผู้ทรงสิทธิ์หลายประเภท โดยแต่ละประเภทมีเงื่อนไขที่ต้องมีความสัมพันธ์กัน และร่วมกันจัดการในนามสมาชิกชุมชน นั่นคือสิทธิชุมชนสามารถปรับเปลี่ยนไปได้ หากคุณสมบัตินั้นทำให้สิทธิของชุมชนมีความมั่นคงขึ้น ดังเช่น การสมทบงบประมาณจัดการป่าของอุทยานฯ และหน่วยวิจัยฟื้นฟูป่า เป็นสิทธิการจัดการร่วม โดยการขอให้ชุมชนขยายเขตแนวกันไฟให้ครอบคลุมพื้นที่ปลูกป่าเพื่อวิจัยด้วย เป็นต้น ฉะนั้นรัฐและเอกชน จึงมีสิทธิจัดการร่วมกับชุมชน ในทำนองเดียวกันเมื่อชุมชนถูกพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อน ชุมชนก็ควรได้รับสิทธิจัดการทรัพยากรร่วมกับรัฐได้ ซึ่งได้เป็นไปแล้วโดยพฤตินัย เพียงแต่ชุมชนต้องการให้รัฐคุ้มครองสิทธิชุมชนโดยกฎหมาย อันจะมีผลในทางปฏิบัติโดยนิตินัยต่อไป

จากการกำหนดระดับสิทธิและระบบกรรมสิทธิ์เพื่อจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูงของชุมชนบ้านแม่สาใหม่ ที่มีลักษณะพลวัตของสิทธิสามารถปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของชุดระบบนิเวศในชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ สะท้อนให้เห็นความรู้ท้องถิ่นว่าด้วยการจัดการเชิงซ้อนที่เป็นธรรมและยั่งยืน ซึ่งได้สร้างสำนึกใหม่ต่อการจัดการร่วมหรือจัดการเชิงซ้อนด้วยฐานคิดสิทธิชุมชนที่มีการจัดการในลักษณะเชิงซ้อนที่ร่วมกันของกลุ่มผู้ได้เสียหรือผู้ทรงสิทธิ์ระดับต่างๆ (Ostrom, Elinor and Edella Schlager, 1996)

สามารถจัดการร่วมกันได้ในลักษณะพหุภาคีอย่างเท่าเทียมกัน กล่าวคือ นอกจากชุมชนให้ความสำคัญกับความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติ ตามความเชื่ออำนาจเหนือธรรมชาติที่มีเพียง ช้าง เต่า ช้าง เซ่อ หรือเจ้าที่แล้ว ชุมชนจะมีเพียงสิทธิการใช้ สิทธิจัดการร่วมกับรัฐ และสิทธิก็ตกกับคนนอกชุมชนเท่านั้น เพื่อปกป้องกรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชน ฉะนั้นชุมชนจึงควรเป็นผู้ครอบครองที่มีความสำคัญเท่ากับความเป็นเจ้าของ และผู้อ้างสิทธิ (Claimant) อีกนัยหนึ่งคือต้องให้สิทธิชุมชนมีสถานภาพทางกฎหมายเท่ากับสิทธิของรัฐ (State right) และสิทธิของส่วนบุคคล (Private right) ที่รัฐคุ้มครองและให้สิทธิสิทธิความเป็นเจ้าของตามกฎหมาย ทั้งนี้สถาบันชุมชนได้พิสูจน์ให้เห็นการจัดการทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเปิดให้สิทธิระดับต่างๆ สามารถร่วมกัน (Inclusion) ในพื้นที่ทรัพยากรหน่วยเดียวกัน โดยไม่ได้ก่อให้เกิดสิทธิเหล่านั้นเกิดปัญหาความขัดแย้งกัน ตรงกันข้ามกลับเป็นเงื่อนไขสร้างความมั่นใจให้กับสิทธิเข้าถึงทรัพยากรได้ ดังตารางข้างล่าง

ตารางแสดงระดับของสิทธิเชิงซ้อน

ระดับของสิทธิ (Levels of Property Right)	ประเภทของสิทธิ (Kinds of Right)	สถานภาพของผู้ทรงสิทธิในระดับต่างๆ			
		1. เจ้าของ (Owners) - เจ้าที่ (ชาวบ้าน) - รัฐ	2. ผู้มีสิทธิ ครอบครอง (Proprietor) - ชุมชนมีแม่สะ (ปาดงเซ่ง) - กลุ่มผู้ใช้น้ำ	3. ผู้มีสิทธิใช้และ จัดการ (Claimant) - ชุมชนมีแม่สะ - เจ้าของสวน - โครงการวิจัย	4. ผู้ใช้ (Users / Usufruct) - ชาวบ้าน - ใช้น้ำเจ้า เดียว
1.ระดับปฏิบัติการ (Operational Level)	1)สิทธิในการใช้ประโยชน์ (Access & Withdrawal)	xxxx	xxxx	xxxx	xxxx
2.ระดับการ จัดการและ วางแผน (Collective Choice Level)	2)สิทธิในการจัดการ (Management) 3)สิทธิในการกีดกันผู้อื่น (Exclusion) 4)สิทธิในการจำหน่าย- ถ่ายโอน (Alienation)	xxxx xxxx	xxxx xxxx	xxxx	

ดังนั้นรัฐควรให้ความสนใจในการจัดการร่วมเชิงพหุภาคีอย่างจริงจัง มากกว่าปล่อยให้ชุมชนคอยต่อรองอำนาจรัฐด้วยมาตรการที่รุนแรงจนเกิดความขัดแย้งอย่างยืดเยื้อดังที่ผ่านมา เพื่อเป็นเงื่อนไขหนุนเสริมให้เกิดการจัดการที่เป็นธรรมและยั่งยืน เพราะการโดดเดี่ยวให้ชุมชนจัดการอย่างไม่เป็นอิสระ ไม่อาจเป็นหลักประกันที่มั่นคงได้ เนื่องจากอาจถูกบุกรุกโดยคนนอกชุมชน โดยเฉพาะนายทุนและหน่วยงานของรัฐ ซึ่งที่ผ่านมาเมื่อเกิดเหตุการณ์ขึ้น สิทธิชุมชนก็ไม่ได้รับการคุ้มครองให้มีสิทธิปกป้องและฟ้องร้องได้ชอบธรรมตามกฎหมาย (De jure right) (สุธาวัลย์, 2538) ซึ่งหมายถึงสิทธิเข้าถึงทรัพยากรและสิทธิในทางวัฒนธรรมถูกละเมิดได้พร้อมกันทุกเมื่อ ทั้งๆ เป็นมีการจัดการที่มีประสิทธิภาพ ฉะนั้นจึงมีความสำคัญมาก

ที่ภาคประชาชนต้องเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องพระราชบัญญัติป่าชุมชนอย่างต่อเนื่องมากกว่าทศวรรษ เพียงเพื่อขอจัดการร่วมตามหลักการสิทธิเชิงซ้อนที่วางอยู่บนฐานของทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น

7. ข้อค้นพบ

ประการที่ 1 พบว่าชุมชนมีแม่ละใช้ความรู้ท้องถิ่นในการอ้างสิทธิชุมชนเหนือทรัพยากรบนพื้นที่สูง ด้วยการผลิตคุณค่าใหม่บนฐานภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Land scape) ของชุมชนท้องถิ่นเอง ผ่านการปฏิบัติการ (Practice) จากการเรียนรู้ระหว่างกลุ่มคนที่มีความแตกต่างทางความคิดภายในชุมชน และการร่วมมือกับองค์กรพัฒนาทั้งภาคเอกชนและรัฐ ซึ่งสามารถเพิ่มศักยภาพความรู้ท้องถิ่นให้มีลักษณะปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ (Situating) ใหม่ ๆ ได้

ภายใต้สถานการณ์ที่ชุมชนเผชิญกับวิกฤตปัญหาของการถูกปิดล้อมด้านต่างๆ กลุ่มคนในชุมชนจึงมีแนวความคิดในการอนุรักษ์และพัฒนาที่แตกต่างกัน ตามรุ่นวัยและประสบการณ์เรียนรู้ ซึ่งสามารถจำแนกกลุ่มแนวคิดเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแนวคิดอนุรักษ์เชิงพัฒนาของกลุ่มคนหนุ่ม กับกลุ่มแนวคิดอนุรักษ์เชิงวัฒนธรรมของกลุ่มคนแก่ โดยความแตกต่างของแนวความคิดดังกล่าวไม่ได้นำไปสู่การแตกหัก ในทางตรงกันข้ามกลับเป็นเงื่อนไขให้เกิดพลังที่สร้างสรรค์ ที่ไม่เพียงยังร่วมกันได้ แต่ยังทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ ด้วย เพราะคนในสองกลุ่มความคิดดังกล่าวไม่เพียงมีเงื่อนไขของความเป็นเครือญาติเดียวกัน แต่ยังมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมด้วย กล่าวคือ ในขณะที่กลุ่มคนหนุ่มต้องพึ่งกลุ่มคนแก่ในด้านการปกครองชุมชน โดยเฉพาะการเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณที่มีองค์ความรู้ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ส่วนกลุ่มคนแก่ก็จำเป็นต้องพึ่งกลุ่มคนหนุ่มในด้านการติดต่อกับราชการและการตลาด เนื่องจากปัจจุบันชุมชนพึ่งพิงกลไกรัฐและตลาดทุนนิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ฉะนั้นองค์ความรู้ ท้องถิ่นในแง่การปฏิบัติการเพื่ออ้างสิทธิชุมชน จึงมีการเรียนรู้ซึ่งกันและกันทั้งในชีวิตประจำวันภายในชุมชนเอง และจากการปฏิสัมพันธ์กับองค์กรทั้งภาคเอกชนและรัฐที่เข้าไปในชุมชน และหรือคนในชุมชนได้ออกไปนอกชุมชน เพื่อแสวงหาพลังอำนาจต่อรองกับรัฐ

ความรู้ท้องถิ่นที่มีลักษณะเป็นการปฏิบัติการในการอ้างสิทธิชุมชน ดังในกรณีของการรักษาป่าชุมชนในรูปป่าดงเชิงประกอบด้วยกระบวนการอ้างสิทธิอย่างหลากหลาย โดยที่กลุ่มคนหนุ่มได้ทำความเข้าใจกับเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติและชาวบ้าน เพื่อขอพื้นที่การเกษตรของชุมชนในบริเวณศาล ถือ-ติ ดง ช้าง เพื่ออนุรักษ์เป็นแหล่งขุนตาน้ำให้กับชุมชนและสร้างพื้นที่สีเขียวให้กับชุมชนมีแม่ละ ในขณะที่กลุ่มคนแก่ก็ใช้ความรู้เกี่ยวกับอุดมการณ์ความเชื่อ ถือ-ติ สร้างความชอบธรรมในการใช้อำนาจ จัดการป่าดงเชิงของกลุ่มคนหนุ่ม เพื่อให้สามารถบังคับใช้ควบคุมคนในชุมชนให้เกิดการยอมรับ ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นป่าดงเชิงผืนใหญ่จน แทบจะไม่ว่าเคยมีการบุกเบิกใช้พื้นที่มาก่อน ในทำนองเดียวกันกับการทำแนวกันไฟ เพื่อป้องกันป่าชุมชน ที่ต้องอาศัยกลุ่มคนหนุ่มจัดการแรงงาน ระดมงบประมาณ และเชิญเจ้าหน้าที่ทั้งภาคเอกชนและรัฐมาร่วม ในขณะที่กลุ่มคนแก่ก็ถือโอกาสในวันเวลาเดียวกันประกอบพิธีกรรม เผย เหยง

หรือบน ซึ่งไม่ได้เป็นเพียงขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของโลกและเจ้าที่ช่วยคุ้มครองป่าชุมชนให้ปลอดภัยจากไฟป่า และเป็นกำลังใจให้กับชาวบ้านที่ต้องผลัดกันเฝ้าระวังไฟป่าอย่างเสียสละตลอดฤดูร้อนเท่านั้น แต่ยังเป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมให้ชุมชนได้ต่อรองงบประมาณและไกล่เกลี่ยความตึงเครียดทางจิตใจกับเจ้าหน้าที่ของรัฐด้วย

ด้วยเหตุนี้ จะเห็นได้ว่าความรู้ท้องถิ่นกลายเป็นยุทธวิธีในการต่อรองกับอำนาจรัฐ จนทำให้ชุมชนมีแม่สะกลายเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางวัฒนธรรมไปในที่สุด เพราะเกือบทุกครั้งที่มีการดำเนินกิจกรรมที่รัฐได้ใช้อำนาจเข้าไปพัวพันกับคนในชุมชนท้องถิ่น ชุมชนมักจะนำอุดมการณ์อำนาจของชุมชน โดยเฉพาะองค์ความรู้ทางพิธีกรรมไปปฏิบัติการต่อรองอำนาจเสมอ เช่น กรณีการเจรจาต่อรองเพื่อไม่ให้อุทยานแห่งชาติตั้งป้อมบนดอยลาน ชุมชนได้ประกอบพิธีกรรม เผย เหยง พร้อมกล่าวอ้างอำนาจเจ้าที่ในพื้นที่ เพื่อขัดขวางการดำเนินการของรัฐ นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมพัฒนาต่างๆ ในทำนองเดียวกันนี้ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิการใช้ของชุมชน รวมทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐต้องปฏิบัติตามความต้องการของชุมชนด้วย เช่น การสร้างระบบชลประทานหลวง การสร้างสนามกีฬา การสร้างศูนย์ข้อมูลท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ตลอดจนการนำมาใช้ในการปราบปรามยาเสพติดของเจ้าหน้าที่ตำรวจ เป็นต้น

ดังนั้นองค์ความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการจึงวางอยู่บนฐานภูมิทัศน์วัฒนธรรมม้ง และไม่เพียงมีนัยเป็นการผลิตใหม่ในลักษณะนิยามคุณค่าใหม่ ให้ชุมชนสำนึกในสิทธิของชุมชนท้องถิ่นและความเป็นตัวตนของชาติพันธุ์ม้งเท่านั้น แต่ยังได้ผลิตองค์ความรู้ใหม่ขึ้นด้วย โดยเฉพาะการที่กลุ่มคนแก่ได้มีประสบการณ์ในทางประวัติศาสตร์มายาวนาน จนสามารถเรียนรู้ในการปรับใช้ภูมิปัญญาให้เข้ากับสถานการณ์ของการแย่งชิงทรัพยากร ที่วาทกรรมครอบงำของรัฐได้ตีตราภาพลบให้กับคนท้องถิ่นว่าไม่มีปัญญาในการจัดการทรัพยากร แล้วยังคุกคามความมั่นคงแห่งชาติด้วย ดังกรณี หมอผี เฒ่า กรกัฏติการ (Nplajthoj Xyooj) ได้นำพิธีกรรมเกี่ยวกับการดับไฟที่มีการใช้น้ำของกลุ่มชาติพันธุ์ปกาเกอะญอมาร่วมประกอบพิธีกรรม เผย เหยง ด้วย หลังจากที่ได้ร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อหารูปแบบการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูง ในขณะที่ ครัวเรือนของหยั่ว ถนอมรุ่งเรือง (Txajntsuaag Thoj) ได้ใช้ประสบการณ์ชีวิตประจักษ์ความรู้ระหว่างการพัฒนากับการอนุรักษ์ของรัฐที่ลึกล้ำขัดแย้งได้อย่างลงตัว ในรูปของสวนกาแฟอินทรีย์ที่ดีได้รับการส่งเสริมให้ปลูกพืชทดแทนฝิ่นเป็นระบบวนเกษตร ซึ่งนอกจากเป็นทางเลือกในการผลิตให้กับชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์แล้ว ยังเป็นพื้นที่ของการปฏิบัติการทางวัฒนธรรมให้กับชุมชนด้วย จนได้รับเป็นแหล่งดูงาน ส่งเสริมนำร่องวนเกษตร และเกษตรผสมผสานที่ยั่งยืน รวมทั้งได้รับความร่วมมือในการเคลื่อนไหวทางสังคมกับกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ ในทำนองเดียวกัน กลุ่มคนหนุ่มก็ได้ถอดบทเรียนจากการปฏิบัติการของการอ้างสิทธิชุมชน โดยเขียนกฎข้อบังคับหมู่บ้านเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อให้คนรุ่นใหม่ได้รับรู้และใช้บังคับสืบต่อไป รวมทั้งยังได้นำความรู้ไปร่วมวิจัยเชิงปฏิบัติการในระดับลุ่มน้ำกับโครงการวิจัยฟื้นฟูลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เป็นต้น

นั่นคือจากกระบวนการเรียนรู้ในการปรับความรู้ท้องถิ่นผ่านการปฏิบัติการของการอ้างสิทธิชุมชน ภายใต้บริบทของการอนุรักษ์และการถูกตีตราให้กลายเป็นคนอื่น ถึงขนาดที่ชุมชนม้งแม่สะถูกกีดกันสิทธิอย่างบีบคั้นและรู้สึกสูญเสียศักดิ์ศรีของความเป็นคน จึงทำให้ความรู้ท้องถิ่นมีนัยของการอ้างสิทธิชุมชนของชุมชนม้งแม่สะและไม่ได้หยุดนิ่งตายตัว หากแต่มีการหยิบยืม ปรับเปลี่ยน และผลิตใหม่ให้องค์ความรู้ท้องถิ่นมีศักยภาพในการใช้เป็นปฏิบัติการตามสถานการณ์อย่างมีพลวัต ซึ่งแนวทางของวิธีคิดในการสร้างองค์ความรู้ท้องถิ่นดังกล่าว คนในชุมชนม้งแม่สะได้มีการนำไปขยายผลทั้งในชีวิตประจำวันและในเวทีเครือข่าย โดยเฉพาะเมื่อมีการต่อรองทางความคิดระหว่างภูมิปัญญาดั้งเดิมกับความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ ผู้อาวุโส (คนแก่) และผู้สืบทอดวัฒนธรรม (คนหนุ่ม) มักใช้สุภาษิตคำสอนอธิบายความคิดของตน ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะของความรู้ท้องถิ่นดังกล่าว เช่น “โลกแห่งนามธรรมเปรียบเสมือนโลกรูปธรรม” (Yeeb pev Yaaj thooj) ที่อธิบายความจำเป็นในการมีสิทธิชุมชนของชุมชนม้งแม่สะ ดุลเดียวกับจิตวิญญาณที่ต้องได้รับความสงบสุข หรือ “จารีตใหม่ไม่เบิก, จารีตเก่าไม่ละทิ้ง” (Txuj tshab tsw rhawv, Txuj qub tsw tso) และ “ยาจีน คนจีนซง, ยาม้ง คนม้งซง” (Suav tshuaj Suav tshaob, Hmoob tshuaj Hmoob tshaob) ที่อธิบายถึงความภาคภูมิใจในการมีตัวตนของคนม้งที่ทรงภูมิปัญญา แต่ก็ไม่ได้ยึดติดกับความรู้ของตัวเองจนละเลยความสำคัญของความรู้อื่นๆ โดยนัยนี้ความรู้ท้องถิ่นของชุมชนม้งแม่สะ จึงวางอยู่บนฐานของทุนทางวัฒนธรรม ในแง่เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีศักยภาพในการปฏิบัติการและปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์

ประการที่ 2 พบว่าการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูงของชุมชนม้งแม่สะ มีลักษณะเป็นการจัดการเชิงซ้อน ที่ให้ความสำคัญกับหลักการที่ว่าผู้ได้เสียทุกฝ่ายมีส่วนร่วม ทั้งนี้เพื่อความชอบธรรมในการอ้างสิทธิชุมชนจัดการโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่น ซึ่งทำให้การจัดการเชิงซ้อนมีฐานะเป็นการผลิตองค์ความรู้ใหม่ และเป็นทางเลือกในการจัดการทรัพยากรที่เป็นธรรมและยั่งยืน

ชุมชนม้งแม่สะได้ใช้จารีตประเพณีในฐานะเป็นสถาบันชุมชนท้องถิ่น เข้าไปจัดการทรัพยากรเพื่อสร้างความชอบธรรมต่อการอ้างสิทธิชุมชน ดังกรณีการจัดการป่าดงเชิงที่อดีตชุมชนได้กันพื้นที่การเกษตรและพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชุมชนเป็นพื้นที่ของส่วนรวม เพราะเป็นแหล่งขุนตาน้ำที่สำคัญและสถานที่ประกอบพิธีกรรม ถือ-ติ ของชุมชน โดยมีกระบวนการกันพื้นที่อย่างค่อยเป็นค่อยไป เช่น กำหนดภายใน 3 ปี หากเจ้าของพื้นที่รายใดไม่สามารถเปลี่ยนเป็นการเกษตรเชิงอนุรักษ์ (ปลูกไม้ผล) พื้นที่จะถูกยึดฟื้นฟูเป็นป่าของชุมชนต่อไป เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เจ้าของพื้นที่ที่มีความจำเป็นในการใช้ ได้รับการยกเว้นให้มีการอ้างสิทธิการใช้ประโยชน์ต่อไป หากสามารถทำตามกฎเกณฑ์ของชุมชนได้ ด้วยเหตุนี้ปัจจุบันพื้นที่ป่าดงเชิงที่กันเป็นป่าชุมชนมานานเกือบสองทศวรรษ จึงยังคงมีสวนลั่นจี่ 9 ราย และกาแพอินทรีอีก 1 ราย ซึ่งการได้สิทธิการใช้ของเจ้าของสวนจำกัดเฉพาะปลูกไม้ผลและมีสิทธิในผลผลิตของตนเท่านั้น ส่วนกิ่งไม้แห้งในสวนนั้น เพื่อนบ้านสามารถมีสิทธิเข้าไปใช้ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเจ้าของสวนมีสิทธิการใช้ แต่ไม่มีสิทธิ

จำหน่าย ถ่ายโอนพื้นที่ให้กับผู้อื่น ในทำนองเดียวกับที่เพื่อนบ้านมีสิทธิใช้ของป่าเท่านั้น ทั้งนี้บุคคลทั้งสองยังต้องอยู่ภายใต้กฎจารีตการจัดการป่าดงเชิงของชุมชน ฉะนั้นการจัดการป่าดงเชิงในลักษณะนี้ นอกจากเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนแล้ว ยังเป็นการจำแนกระดับของสิทธิภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมนั้นด้วย

การจัดการทรัพยากรที่มีการทับซ้อนกันของระดับสิทธิ และระบบกรรมสิทธิ์ประเภทต่างๆ ในพื้นที่เดียวกันได้ คือ แม้โดยพฤตินัยป่าดงเชิงจะเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนม้งแม่สะ แต่ในทางกฎหมายแล้วป่าดงเชิงก็คือส่วนหนึ่งของพื้นที่อุทยานแห่งชาติ ซึ่งมีรัฐเป็นเจ้าของทั้งหมด ในลักษณะเดียวกันนี้ การที่ พื้นที่ของชุมชนจะถูกทับซ้อนด้วยพื้นที่ของรัฐถึง 5 ประเภท และทุกประเภทก็สามารถอยู่ได้บนพื้นที่เดียวกันได้ แม้จะเหลื่อมกันบ้างก็ตาม การซ้อนทับกันเช่นนี้จะไม่มีปัญหาความขัดแย้ง หากกฎหมายรัฐได้รับรองระบบกรรมสิทธิ์แต่ละประเภทให้สามารถบังคับใช้ได้อย่างเท่าเทียมกัน ดังกรณีเมื่อชุมชนกับพื้นที่ไร่เหล้าส่วนหนึ่งเพื่อปลูกป่าเฉลิมพระเกียรติฯ แล้วได้มอบให้หน่วยวิจัยฟื้นฟูป่าปลูกป่าเพื่อการวิจัย ที่มีเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติเป็นผู้เจรจาต่อรองกับชุมชน ในที่สุดชุมชนได้ทำแนวกันไฟล้อมรอบผืนป่าเพื่อการวิจัยด้วย เพราะได้รับงบประมาณจำนวนหนึ่งสมทบค่าใช้จ่ายของยามเฝ้าระวังไฟป่า นอกจากนี้ที่ได้รับจากอุทยานแห่งชาติ ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงบ้านแม่สาใหม่ และองค์การบริหารส่วนตำบลโป่งแยงแล้ว โดยการจัดการร่วมระหว่างชุมชน เจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติและนักวิจัยเริ่มตั้งแต่การทำแนวกันไฟ ที่มีพิธีกรรม เป่า เหยง เป็นสัญลักษณ์ของการเริ่มมีพันธสัญญาร่วมกัน และพิธี เป่า เหยง เมื่อเข้าฤดูฝนเป็นสัญลักษณ์ของการสิ้นสุดพันธสัญญาจัดการป่าร่วมกัน อนึ่งโปรดสังเกตว่าช่วงเวลาและความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการจัดการร่วมนั้น คล้ายกับความหมายของการประกอบพิธีบนดังกล่าว เพื่อขอวางพันธสัญญากับเจ้าที่เพื่อช่วยคุ้มครองผืนป่าชุมชน

อย่างไรก็ตาม เมื่อการจัดการร่วมเกิดขึ้นดำรงอยู่ในระยะเวลานั้นๆ โดยเป็นไปตามความสมัครใจของตัวบุคคลของรัฐและการคำนึงถึงผลประโยชน์เฉพาะหน้าเป็นที่ตั้ง ภายใต้บริบทของการอนุรักษ์ที่มีการแย่งชิงทรัพยากรอย่างรุนแรงในปัจจุบัน อาจทำให้การจัดการร่วมที่ชุมชนพยายามเสนอ นอกจากไม่ได้รับการปฏิบัติการร่วมอย่างต่อเนื่องแล้ว ชุมชนม้งแม่สะยังคงได้รับการกระทำอย่างไร้มนุษยธรรม เช่น อุทยานแห่งชาติยังคงมีการจับกุม ช่มชู้ และทำลายทรัพย์สินได้ตลอดเวลา รวมทั้งการที่องค์การสวนพฤกษศาสตร์ได้ล้อมรั้วลวดหนามตลอดแนวเขต ซึ่งได้กีดกันสิทธิการใช้ของชุมชนอย่างเบ็ดเสร็จ ยิ่งกว่านั้นยังทำให้ระบบสิทธิที่ชุมชนได้กำหนดไว้ถูกทำลายลงอย่างไม่เห็นคุณค่า ดังกรณีของการจัดการน้ำของสำนักงานพัฒนาการเกษตรบนที่สูง และศูนย์พัฒนาโครงการหลวงบ้านแม่สาใหม่ ที่พยายามผูกขาดอำนาจการจัดการน้ำ หลังจากสร้างระบบชลประทานหลวง จนระบบสิทธิการใช้น้ำที่ชุมชนได้วางกฎเกณฑ์มาจากประสบการณ์มานานเกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้น แทนที่จะให้ความสำคัญกับการกำหนดสิทธิการใช้ และจัดการน้ำมีลักษณะยืดหยุ่น สามารถปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขใหม่ๆ ของชุดระบบนิเวศได้

ด้วยเหตุนี้ การจัดการทรัพยากรโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นในนัยดังกล่าว ไม่ได้เป็นเพียงการจัดการเชิงซ้อน ที่มาจากการกำหนดสิทธิเชิงซ้อนในหลายระดับเท่านั้น แต่ระบบสิทธิยังมีลักษณะ

ปรับเปลี่ยนได้อย่างเป็นพลวัตด้วย โดยเฉพาะเมื่อเงื่อนไขของระบบนิเวศและความสัมพันธ์ทางสังคมเปลี่ยนไป ดังกรณี การใช้น้ำด้วยระบบชลประทานราษฎร์ ที่หากผู้ใช้น้ำที่เป็นเจ้าเดี่ยว กลุ่มผู้ใช้น้ำ และกลุ่มผู้ใช้น้ำได้ตกลงร่วมกันจัดการน้ำ เมื่อเห็นร่วมกันว่าอายุของไม้ผลล้นจึงมีการเปลี่ยนแปลงไป และทิศทางการไหลของน้ำกับพื้นที่สวนอยู่ในบริเวณเดียวกันก็อาจร่วมกันเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำหรือกลุ่มผู้ใช้น้ำได้น้ำได้ ซึ่งหากเป็นกลุ่มหลังก็จะได้รับสิทธิการจัดการร่วมกันด้วย ในขณะที่ผู้ใช้น้ำอื่นมีเพียงสิทธิการใช้เท่านั้น แม้กระนั้นผู้ใช้น้ำทั้งสามประเภทล้วนอยู่ภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน โดยอยู่ภายใต้อำนาจของกฎจารีตห้ามเข้าถึงพื้นที่แหล่งขุนตาน้ำ และพิธีกรรม เสง่ เहां เดลิ ของชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้ ในทางนิตินัยสิทธิการ จัดการน้ำของชุมชน ยังคงต้องถูกจำกัดโดยมีรัฐเป็นเจ้าของเช่นเดียวกับการจัดการผืนป่าดงแซ่

ดังนั้นสิทธิและระบบกรรมสิทธิ์จึงไม่ใช่เป็นกฎเกณฑ์ที่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เป็นกฎเกณฑ์ที่ได้มาจากข้อตกลงและยอมรับใช้บังคับร่วมกัน ตามเงื่อนไขของทรัพยากรหรือชุดระบบนิเวศและความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มผู้ได้เสียนั้นๆ ฉะนั้นการที่ชุมชนม้งแม่สะได้ใช้สถาบันชุมชนท้องถิ่นในแง่ของอุดมการณ์อำนาจเหนือธรรมชาติ ในรูปกฎจารีต พิธีกรรม และข้อบังคับ หมู่บ้าน สร้างความชอบธรรมให้กับการปฏิบัติการเพื่ออ้างสิทธิเหนือทรัพยากร จึงเป็นการจัดการทรัพยากรโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นที่มีนัยต่อรองอำนาจกับเงื่อนไขทางกฎหมายเกี่ยวกับการอนุรักษ์ของรัฐ เพื่อหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรที่เป็นธรรมและยั่งยืน ภายใต้บริบทการแย่งชิงการสร้างชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร ฉะนั้นหน่วยบังคับใช้กฎเกณฑ์ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนม้งแม่สะ คือ องค์การชุมชนที่มาจากการร่วมกันของกลุ่มคนหนุ่มและกลุ่มคนแก่ที่ได้รับความชอบธรรมให้มีอำนาจในการบังคับใช้ โดยนัยนี้สถาบันชุมชนม้งแม่สะมีลักษณะผสมผสานทั้งความเป็นสถาบันและความเป็นองค์กรอยู่ในตัวด้วย โดยเฉพาะวางอยู่บนฐานของทุนทางวัฒนธรรมที่มีศักยภาพ ในการจัดการทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพ

บรรณานุกรม

ชูศักดิ์ วิทยาคัด

- 2543 "แนวการวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology Approach)" ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (บก.) ใน สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์ (หน้า242 -268) เชียงใหม่: ตรัสวิน (ซิลค์เวอร์มบุ๊กส์).

ดารีกา น่วยทราย

- 2545 พลวัตการใช้ที่ดินของชุมชนม้งในป่าอนุรักษ์ใกล้เมืองเชียงใหม่: กรณีศึกษานมู่บ้านดอยปุย อุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย' วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เนตรดาว แพทย์กุล

- 2543 'การสร้างอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในโฆษณา' วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาลังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ประสิทธิ์ ลีปรีชา

- 2545 พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

สุธาวลัย เสถียรไทย

- 2538 "สิทธิและปัญหาทรัพยากรธรรมชาติประเภทที่ต้องใช้ร่วมกัน(Property Rights and the Problems of Common-Pool Resources)" บทความเสนอในการประชุม ทางวิชาการ เนื่องในวาระครบรอบ 25 ปี แห่งการสถาปนาคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุมชมรมภูมิ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปไตย-รำไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศุภมิตร เอกวรรณัง

- 2537 'การยึดถือและครองครองที่ดินในเขตป่าอนุรักษ์โดยหน่วยงานรัฐ: กรณีศึกษาในอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย จังหวัดเชียงใหม่' วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

อรัญญา ศิริมล

- 2544 'ฝันกับคนมั่ง: พลวัตความหลากหลายและความซับซ้อนแห่งอัตลักษณ์ของคนชายขอบ' วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาลังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อานันท์

กาญจนพันธุ์

- 2543ก "สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร: สถานภาพการศึกษาเกี่ยวกับวิถีคิด" ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บก.) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร: กระบวนทัศน์และนโยบาย (หน้า 2 6 - 9 0) กรุงเทพฯ:สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2543ข พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2545 การต่อสู้เพื่อความเป็นคนของคนชายขอบในสังคมไทย เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเพื่อเป็นเกียรติแด่ อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ ในวาระอายุครบ 60 ปี 2-3 สิงหาคม ณ ศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Ostrom, Elinor and Edella Schlager

- 1996 "The Formation of Property Rights," in Susan S. Hanna, Carl Folks and Karl-Goram Maler (eds.) *Rights to Nature: Ecological, Economic, Cultural and Political Principles of Institutions for the Environment*. (pp. 127-155), Washington, D.C: Island Press.

Philip Hirsch (ed.)

- 1997 *Seeing Forests for Threes: Environment and Environmentalism in Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Book.

**ภูมิปัญญาท้องถิ่น : นวัตกรรมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน
กรณีศึกษา ตำบลบางขุนไทร อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี***

Local Wisdom : The Community's Innovation for Sustainable Resources Management
A Case Study at Tambon Bang Khun Sai, Ban Lame District, Petchaburi Province.

นางสาวกมลทิพย์ คงประเสริฐอมร
นักศึกษาปริญญาเอกสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บทนำ

ในอดีตประเทศไทยมีทรัพยากรธรรมชาติมากมายหลายประเภท คนไทยในอดีตมีวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในแต่ละท้องถิ่น โดยใช้ภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาจากรพบุรุษเพื่อการดำรงชีวิตให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติของตนเอง ภายใต้วิถีชีวิตที่อยู่ร่วมกับธรรมชาติโดยไม่เอาชนะและไม่ทำลายธรรมชาติ ภูมิปัญญาเหล่านี้มีอยู่ทั้งในเรื่องของการดำรงชีวิต อาชีพ สังคม วัฒนธรรม การเมือง การปกครอง ความคิด ความเชื่อ ตลอดจนศิลปะ และประเพณี ในด้านต่างๆ ในอดีตคนในชนบทมีชีวิตอย่างสงบสุข สมถะ ไม่มีเงินทองมากมาย แต่ก็ไม่มีหนี้สิน ต่างกับสังคมปัจจุบันที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจสูงสุด ภายใต้แนวความคิดที่มนุษย์สามารถเอาชนะธรรมชาติได้ จึงมีความต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ทุกประเภทอย่างฟุ่มเฟือยเพื่อเป็นฐานในการผลิตสินค้าและบริการ ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว

แนวความคิดในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 8 และฉบับที่ 9 ต้องการที่จะพัฒนาเศรษฐกิจควบคู่กับการพัฒนาคนและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นแนวทางหนึ่งของการพัฒนาแบบยั่งยืน ที่สอดคล้องกับความคิดเรื่องการพัฒนาแบบยั่งยืนจากรายงานของ Brundtland Commission ในปีค.ศ. 1987 ที่เน้นการพัฒนาที่ให้ความสำคัญเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมในเวลาเดียวกัน โดยที่การพัฒนาทางเศรษฐกิจและการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเป็นเรื่องที่ต้องทำพร้อมกับการกระจายรายได้ของคนในรุ่นปัจจุบันในประเทศเดียวกัน และระหว่างประเทศ ความเสมอภาคระหว่างรุ่นเป็นเป้าหมายสำคัญของการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพราะความยากจนมีความเกี่ยวพันโดยตรงกับความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงต้องดำเนินการควบคู่กับปัญหาความยากจน (ศุภจิต, 2542) อย่างไรก็ตาม

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก เรื่อง "กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชายเลนอย่างยั่งยืน : กรณีศึกษาดำบลบางขุนไทร อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี โดยนางสาวกมลทิพย์ คงประเสริฐอมร นักศึกษาปริญญาเอก โครงการปริญญาเอกสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยมี ร.ศ.ดร.เสรี พงศ์พิศ เป็นที่อาจารย์ปรึกษาวิทยานิพนธ์

แนวความคิดดังกล่าวเป็นแนวความคิดของการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่คิดว่ามนุษย์สามารถเอาชนะธรรมชาติได้ ซึ่งจากการพัฒนาที่ผ่านมาพิสูจน์แล้วว่ามนุษย์ไม่สามารถเอาชนะธรรมชาติได้ แนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนจึงควรเป็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่มนุษย์ต้องเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และอยู่ร่วมกับธรรมชาติโดยไม่เบียดเบียนและครอบครองธรรมชาติ

การใช้ “ภูมิปัญญา” ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและการมีชีวิตร่วมกับธรรมชาติในอดีตได้ยืนยันให้เห็นว่า คนในอดีตสามารถอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืนและยาวนานกว่าคนในปัจจุบัน การใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาเพื่อที่จะได้เข้าใจแนวความคิด และวิถีปฏิบัติ เพื่อนำมาเป็นบทเรียนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้ยั่งยืนอย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของที่มา การปรับตัว การคงอยู่ รวมทั้งวิธีการจัดการปัญหาของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น
2. ศึกษาแนวทางในการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้เป็นนวัตกรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนให้ยั่งยืน

วิธีการศึกษา

เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยมีขั้นตอนดังนี้

1. ศึกษาข้อมูลพื้นฐานจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง
2. ใช้วิธีการทำประชาพิชญและพัฒนา (People Research and Development : PR&D) เป็นเครื่องมือในการค้นหาภูมิปัญญาท้องถิ่นและศักยภาพที่มีอยู่ในชุมชน
3. วิเคราะห์ภูมิปัญญาที่พบในตำบลบางขุนไทร เพื่อหาที่มา การปรับตัว การคงอยู่ รวมทั้งวิธีการจัดการปัญหาของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นด้วยภูมิปัญญาชาวบ้าน
4. หาแนวทางในการนำภูมิปัญญามาใช้เป็นนวัตกรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนให้ยั่งยืน

ผลการศึกษา

1. ทำให้ทราบความสัมพันธ์ของที่มา การปรับตัว การคงอยู่ รวมทั้งวิธีการจัดการปัญหาของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น

2.เป็นแนวทางในการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้เป็นนวัตกรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนให้ยั่งยืน

พัฒนาการของการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ใหม่ในสังคมไทย

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2544 : น 30-42) กล่าวถึงพัฒนาการของการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นกลับมาใช้ใหม่ในสังคมไทย ว่ามาจากหลายกระแส ดังนี้

1. พระราชดำริของพระเจ้าอยู่หัวในการพัฒนาประเทศให้การพัฒนาไม่ว่ารูปแบบใดต้องฟังความคิดเห็นของชาวบ้านให้มาก
2. เป็นผลกระทบจากการทำให้ประเทศทันสมัยในยุคล่าอาณานิคม ทำให้มีการกระตุ้นให้ศึกษา ของดีในท้องถิ่น มรดกไทย โดยรวมคติชาวบ้านของภูมิภาคต่างๆ และมีการก่อตั้งสถาบันต่างๆ เช่น ไทยคดีศึกษา ทักษิณคดีศึกษา ล้านนาศึกษา และอีสานศึกษา เป็นต้น
3. จากกระแสทุนนิยมเสรี ทำให้ชาวชนบทเป็นหนี้เป็นสิน ชาวบ้านบางส่วนจึงย้อนกลับไปพึ่งตนเองโดยการกินอยู่อย่างประหยัด เช่น ผู้ใหญ่บุญลย์ เข้มเฉลิม มหาอยู่ สุนทรชัย เป็นต้น
4. จากนักวิชาการบางท่านที่เห็นว่าการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาสร้างความทุกข์ยากมาสู่คนในชนบท ควรหันกลับไปหาภูมิปัญญาที่มีความมากมายในวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนไทย เช่น สุลักษณ์ ศิวรักษ์, เสน่ห์ จามริก, ประเวศ วะสี, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, นิธิ เอียวศรีวงศ์ และ เสรี พงศ์พิศ เป็นต้น
5. มูลนิธิหมู่บ้าน โดย ดร.เสรี พงศ์พิศและคณะได้รวบรวมข้อมูลความคิดและผลงานของผู้รู้ชาวบ้านเพื่อเผยแพร่ และในปี 2533 ได้ร่วมมือกับเลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ขณะนั้น คือ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลางและคณะไปเรียนรู้ความจริงจากผู้รู้ชาวบ้านหลายท่าน และจัดการสัมมนาระดับชาติเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบทในปี 2533 ในปี 2535 ได้ก่อตั้งมูลนิธิภูมิปัญญาขึ้น และมูลนิธิหมู่บ้านและมูลนิธิภูมิปัญญาได้ร่วมมือกันพิมพ์หนังสือเรื่อง “ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท”
6. ปี 2534 สถาบันไทยศึกษาได้ทำการวิจัยเรื่อง “ความคิดและภูมิปัญญาไทย” เพื่อเกิดพระเกียรติพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงมีพระชนมายุครบ 36 พรรษา
7. ในต่างประเทศมีกระแสการใช้ระบบภูมิปัญญาดั้งเดิม (indigenous knowledge system และ practical thought) มาแก้ปัญหาที่เกิดจากการพัฒนากระแสหลัก
8. ความคิดในการนำเอาภูมิปัญญาไทยมาใช้ในการแก้ปัญหาของประเทศไทยเพิ่มมากขึ้น
9. ความรู้เรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นที่แพร่หลายมากขึ้นในต่างประเทศ
10. ในมหาวิทยาลัยมีการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นมากขึ้นทั้งในระดับปริญญาเอก และปริญญาโท ในมหาวิทยาลัยชั้นนำของประเทศหลายแห่ง

11. ในปี 2538 รัฐบาลที่มีนายบรรหาร ศิลปอาชา เป็นนายกรัฐมนตรี ได้แถลงนโยบายด้านสังคมต่อรัฐสภาเน้น การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศ

12. รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ได้ตราไว้ในหมวดสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย มาตรา 46 โดยบรรจุเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า "บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีงามของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ"

การนิยามความหมาย

นวัตกรรม มีที่มาและความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 มาจาก นว+กรรม ซึ่ง นว แปลว่า ใหม่ กรรม หมายถึง การกระทำ หรือ กระทำ ดังนั้น นวัตกรรม จึงหมายถึง การกระทำ แนวความคิด หรือวิธีการใหม่ ๆ มาใช้เพื่อปรับปรุงงานหรือเพิ่มประสิทธิภาพให้ดียิ่งขึ้น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ของชาวบ้านที่สร้างขึ้นจากประสบการณ์ และความเฉลียวฉลาดของแต่ละคน ซึ่งได้เรียนรู้มาจากพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้อง หรือผู้มีความรู้ในหมู่บ้านในท้องถิ่นต่างๆ ความรู้เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นแนวทาง หลักเกณฑ์ วิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว ความสัมพันธ์กับคนอื่น ความสัมพันธ์กับผู้ลี้ภัยไปแล้วกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และกับธรรมชาติ

ลักษณะความรู้ที่เป็นภูมิปัญญา

1. เป็นความรู้ที่เป็นคุณธรรม สอนให้คนเป็นคนดี สอนให้เด็กเคารพผู้ใหญ่ มีความกตัญญูรู้คุณพ่อแม่และผู้มีพระคุณ มีความเอื้ออาทรต่อคนอื่น รู้จักช่วยเหลือแบ่งปันข้าวของของตนให้แก่ผู้อื่น
2. เป็นความรู้ที่สอนให้เคารพธรรมชาติ รู้จักพึ่งพาอาศัยธรรมชาติโดยไม่ทำลาย ให้เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์และคนที่ลี้ภัยไปแล้ว
3. เป็นความรู้ความสามารถที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์และถ่ายทอดมาให้เรา

รูปแบบการนำภูมิปัญญามาใช้

1. ด้านความคิดและการแสดงออก

การเข้าใจภูมิปัญญาชาวบ้านต้องเข้าใจความคิดของชาวบ้านเกี่ยวกับโลก หรือที่เรียกว่าโลกทัศน์ และเกี่ยวกับชีวิต หรือที่เรียกว่า ชีวิตทัศน์ สิ่งเหล่านี้เป็นนามธรรมที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการแสดงออกในลักษณะต่างๆที่เป็นรูปธรรม เช่น ความคิดเรื่องสมมูลของชีวิต ความคิดพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้าน การแพทย์แผนไทยหรือที่เคยเรียกกันว่าการแพทย์แผนโบราณ มีหลักการว่า คนมีสุขภาพดีเมื่อร่างกายมีความสมดุลระหว่างธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ คนเจ็บไข้ได้ป่วยเพราะธาตุขาดความสมดุล จะมีการปรับธาตุโดยใช้ยาสมุนไพรหรือวิธีการอื่นๆ คนเป็นไข้ตัวร้อนหมอยาพื้นบ้านจะให้ยาเย็นลดไข้ เป็นต้น

2. ด้านการทำมาหากิน

วิถีชีวิตของคนสมัยก่อนเรียบง่ายกว่าทุกวันนี้ และอาศัยธรรมชาติและแรงงานเป็นหลักในการทำมาหากิน โดยนำความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาที่ได้มาจากบรรพบุรุษมาใช้ เช่น 1) การจัดการแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร 2) การแปรรูปผลผลิต การถนอมอาหาร การดองและการหมัก 3) ความรู้ในเรื่องการปรุงอาหาร 4) งานหัตถกรรม 5) การค้าขาย

3. การอยู่ร่วมกันในสังคม

ชุมชนชนบทดั้งเดิม ส่วนใหญ่จะเป็นญาติพี่น้องไม่ว่าจะตระกูล ที่อพยพย้ายถิ่นมาอยู่ร่วมกัน หรือสืบทอดมาจากบรรพบุรุษเดียวกันจนนับญาติกันได้ทั้งชุมชน มีคนเฒ่าคนแก่ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เป็นผู้นำที่มีความแม่นยำในกฎระเบียบการดำเนินชีวิต เป็นผู้ให้คำแนะนำปรึกษา ตัดสินไกล่เกลี่ยหากเกิดความขัดแย้ง และช่วยแก้ไขปัญหาดังที่เกิดขึ้น เช่น 1) ปัญหาในการทำมาหากิน 2) การพึ่งพาอาศัยกันยามเจ็บไข้ได้ป่วย 3) การช่วยเหลือกันทำงานที่เรียกกันว่าการลงแขก 4) การถ่ายทอดวิชาความรู้ด้านต่างๆเพื่อประโยชน์แก่สังคมและส่วนรวม 5) การมีวัดเป็นศูนย์กลางของสังคม 6) การจัดงานบุญงานประเพณีต่างๆ ในชุมชนร่วมกัน

4. ระบบคุณค่า

ความเชื่อในกฎเกณฑ์ประเพณีเป็นระเบียบทางสังคมของชุมชนดั้งเดิม ความเชื่อนี้เป็นรากฐานของระบบคุณค่าต่างๆ ความกตัญญูรู้คุณต่อพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ความเมตตาอาทรต่อผู้อื่น ความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติรอบตัวและในสากลจักรวาล เช่น

4.1 ความเชื่อ “ผี” หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติเป็นที่มาของการดำเนินชีวิตทั้งของส่วนบุคคลและของชุมชนโดยรวม

4.2 พิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นพิธีหรือพิธีกรรมที่กระชับหรือสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน คนจะ

เดินทางไกลหรือกลับจากการเดินทาง สมาชิกใหม่ในชุมชน คนป่วยหรือกำลังฟื้นไข้ คนเหล่านี้จะได้รับพิธีสู่ขวัญ เพื่อให้เป็นสิริมงคล มีความอยู่เย็นเป็นสุข นอกนั้นยังมีพิธีสืบชะตาชีวิตของบุคคลหรือของชุมชน

นอกจากพิธีกรรมกับคนแล้ว ยังมีพิธีกรรมกับสัตว์และธรรมชาติ เช่น พิธีสู่ขวัญข้าว สู่ขวัญควาย สู่ขวัญเกวียน ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงการขอบคุณ และการขอขมา

แนวทางการประยุกต์ภูมิปัญญามาใช้ในปัจจุบัน

1. การอนุรักษ์ คือการบำรุง รักษาความรู้ หรือสิ่งที่ดั่งามไว้ เช่น ประเพณีต่างๆ หัตถกรรม และคุณค่าหรือการปฏิบัติตนเพื่อความสัมพันธ์อันดีกับคนและสิ่งแวดล้อม

2. การฟื้นฟู คือการรื้อฟื้นความรู้ หรือสิ่งที่ดั่งามต่างๆ ที่สูญหายไป เปลี่ยนไป เลิกไป หรือกำลังจะเลิกให้กลับมาเป็นประโยชน์ให้ผู้คนสมัยนี้ เช่น การรื้อฟื้นดนตรีไทย การฟื้นฟูการเกษตร ผสมผสาน ซึ่งปู่ย่าตายายเคยทำมาก่อน การฟื้นฟูประเพณีการผูกเสี่ยวหรือผูกมิตรในภาคอีสาน เพื่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน หรือชาวบ้านกับข้าราชการ

3. การประยุกต์ คือ การปรับ หรือการผสมผสานความรู้เก่ากับความรู้ใหม่เข้าด้วยกัน ให้เหมาะสมกับสมัยใหม่ที่เปลี่ยนไป เช่นการใช้ยาสมุนไพรในโรงพยาบาลร่วมกับการรักษาสมัยใหม่ การประยุกต์การบวชมาเป็นการทำพิธีบวชต้นไม้เพื่อให้คนร่วมมือกันอนุรักษ์และรักษาป่ามากยิ่งขึ้น การประยุกต์ประเพณีการทำบุญข้าวเปลือกที่วัดมาเป็นการสร้างธนาคารข้าวเพื่อช่วยเหลือผู้ที่ขาดแคลน

4. การสร้างใหม่ คือ การคิดค้นสิ่งใหม่ที่สัมพันธ์กับความรู้ดั้งเดิม เช่น การประดิษฐ์โปงลาง ซึ่งเป็นเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งในภาคอีสาน มีลักษณะคล้ายกับระนาดแต่แตกต่างทั้งรูปแบบและเสียง

การทำประชาติยัยและพัฒนา : เครื่องมือในการค้นหาภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในอดีตการทำโครงการเพื่อพัฒนาและจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งในส่วนที่ดำเนินการโดยภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน เริ่มจากการเขียนโครงการ การเสนอโครงการขอทุน การดำเนินการตามโครงการ และการติดตามประเมินผลโครงการ ซึ่งเป็นลักษณะของการจัดทำโครงการแล้วนำไปให้ชาวบ้านดำเนินการ โดยชาวบ้านไม่ได้มีส่วนร่วมตั้งแต่เริ่มต้นโครงการ ในปี 2526 มีกลุ่มบุคคลที่ทำงานด้านการพัฒนาในส่วนขององค์กรเอกชน ได้ร่วมกันประเมินผลการดำเนินโครงการ พบว่าทั้งโครงการของรัฐและโครงการขององค์กรพัฒนาเอกชนไม่ได้เป็นไปตามที่คิดไว้ เนื่องจากโครงการพัฒนาเข้าไปในหมู่บ้านใดชาวบ้านมักจะแตกแยกกัน ทะเลาะกัน แย่งผลประโยชน์จากโครงการ

โครงการเหล่านี้ถ้าไม่ล้มก็เล็ก เพราะทะเลาะกัน จัดสรรผลประโยชน์ไม่ลงตัว หรือเล็กเพราะเงินหมด หรือที่เรียกกันว่าหมดโครงการ ชุมชนไม่ได้พัฒนามีแต่จะอ่อนแอลง และผู้ที่ทำโครงการยังคิดว่าตนเอง เก่งกว่าชาวบ้าน ไปสอนชาวบ้านให้ทำตามที่ตนเองคิด เป็นการครอบงำชาวบ้านด้วยความคิดของตนเอง จึงเกิดคำถามว่า “ใครพัฒนาใคร” นักพัฒนากลุ่มนี้ได้เปลี่ยนกระบวนการพัฒนา โดยการเข้าไปเรียนรู้ ศึกษาวัฒนธรรมชุมชน ศึกษาระบบคุณค่าในวิถีชุมชน ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นการเรียนรู้จากชาวบ้าน แทนที่จะไปสอนชาวบ้าน เป็นการพัฒนาเพื่อช่วยให้ชุมชนได้ค้นหาศักยภาพของตนเอง เป็นกรอบความคิดในการก่อตั้งมูลนิธิหมู่บ้านในปี 2531 และเป็นยุทธศาสตร์ในการดำเนินงานพัฒนาของมูลนิธิหมู่บ้านตลอดมา ในปี 2541 มูลนิธิหมู่บ้านได้สรุปบทเรียนจากการทำงานร่วมกับชาวบ้านมากกว่า 20 ปีพบว่า ชาวบ้านมีศักยภาพที่ยังไม่ได้พัฒนา และมีภูมิปัญญาอีกมากที่ยังไม่ได้ค้นหา การพัฒนาจึงควรเริ่มต้นที่การค้นหาตัวเอง ค้นหาจากเหง้า ค้นหาศักยภาพของตนเอง เมื่อค้นพบศักยภาพและเห็นสภาพที่แท้จริงของตนเองแล้ว ชาวบ้านจะวิเคราะห์และเชื่อมโยงข้อมูล และหาแนวทางการพัฒนาออกมาเป็นแผนพัฒนาตนเอง เป็นแผนของชุมชนตนเอง เป็นแผนที่ชาวบ้านเห็นว่าพวกเขาทำได้และต้องทำ เครื่องมือการทำแผนชุมชนนี้เรียกว่า “การทำประชาพิจัยและพัฒนา (People Research and Development)” (เสรี พงศ์พิศ และวิจิต นันทสุวรรณ, 2545 น.1-27)

การทำประชาพิจัยและพัฒนา เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับคนในชุมชน เพื่อให้หลุดพ้นจากวิธีคิดแบบพึ่งพาและรอความช่วยเหลือจากรัฐหรือภายนอก การทำประชาพิจัยและพัฒนาเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ช่วยให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน ผลของการทำประชาพิจัยและพัฒนา คือ “แผนแม่บทตำบล” หมายถึง แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน ที่ชุมชนร่วมกันพัฒนาขึ้น โดยกระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้เข้าใจศักยภาพที่เป็น “ทุน” ที่แท้จริงของตนเอง และพบแนวทางในการพัฒนาทุนดังกล่าวไปสู่การพึ่งตนเองอย่างแท้จริง (เสรี พงศ์พิศ และคณะ, 2545)

การทำประชาพิจัยและการพัฒนา (PR&D) ในตำบลบางขุนไทร

ในปี พ.ศ. 2543 มูลนิธิหมู่บ้าน โดย รศ.ดร.เสรี พงศ์พิศ ร่วมกับประชาคมในตำบลบางขุนไทร ประกอบด้วย กำนัน ผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลบางขุนไทร และปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลบางขุนไทร ผู้แทนจากกลุ่ม/องค์กรในตำบลบางขุนไทร และประชาชนในตำบลบางขุนไทรที่สนใจ จัดการประชุมร่วมกันในระดับตำบลเพื่อพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวทางในการพัฒนาตำบลด้วยชุมชนเอง โดยรศ.ดร.เสรี พงศ์พิศได้เล่าประสบการณ์การทำงานพัฒนาและวิธีการในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนเพื่อพัฒนาตนเอง โดยการเครื่องมือที่เรียกว่า “การทำประชาพิจัยและพัฒนา (PR&D)” ในที่ประชุมมีมติที่จะทำการวิจัยเพื่อพัฒนาตนเองโดยใช้เครื่องมือดังกล่าว โดยรศ.ดร.เสรี พงศ์พิศ จะเป็นวิทยากรในการทำ การวิจัยครั้งนี้ และมอบหมายให้นางสาวกมลทิพย์ คงประเสริฐอมร เป็นผู้ประสานงาน (facilitator) ใน

การทำวิจัยครั้งนี้ การวิจัยจึงได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปีพ.ศ. 2543 จนถึงปีพ.ศ. 2547 จึงได้แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร ซึ่งเป็นผลที่เกิดจากการทำประชาพิจัยและพัฒนา เพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาตำบลบางขุนไทรให้พึ่งตนเองอย่างยั่งยืน

กลุ่มบุคคลที่มีส่วนในการทำประชาพิจัยและพัฒนาในตำบลบางขุนไทร ประกอบด้วยกลุ่มบุคคลหลัก 3 กลุ่ม คือ

1. คนในชุมชนที่ร่วมในกระบวนการทำประชาพิจัยและพัฒนา ซึ่งแบ่งเป็น

1.1 ผู้นำทางการ คือ กำนันตำบลบางขุนไทร ผู้ใหญ่บ้านและผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านทั้ง 11 หมู่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลบางขุนไทร และปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลบางขุนไทร เป็นต้น

1.2 ผู้นำองค์กรชุมชนหรือกลุ่มกิจกรรม เช่น ผู้นำกลุ่มออมทรัพย์หมู่บ้าน ผู้นำกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล เป็นต้น

1.3 ผู้นำธรรมชาติของชุมชน คือ สมาชิกของชุมชนที่เป็นผู้นำทางความคิด รอบรู้ เรื่องราว เหตุการณ์ความเคลื่อนไหวในสังคม เช่นหมอพื้นบ้าน ผู้นำทางประเพณี เป็นต้น

2. ผู้ประสานงาน (facilitator) ซึ่งอาจเป็นคนในชุมชนหรือนอกชุมชนก็ได้ ทำหน้าที่จัดกระบวนการเรียนรู้ให้กับชุมชนพื้นที่เป็นผู้ช่วยให้เกิดการดำเนินงานในขั้นตอนต่างๆขึ้น

3. วิทยากร คือ บุคคลที่มีความรู้ และข้อมูล ทั้งข้อมูลในชุมชนและโลกภายนอกที่เกี่ยวข้องกับชุมชน เป็นได้ทั้งบุคคลที่อยู่ในหรือนอกชุมชน มีหน้าที่ถ่ายทอดเนื้อหา ความรู้ ให้กับสมาชิกในเวทีการเรียนรู้

ขั้นตอนการทำประชาพิจัยและการพัฒนา (PR&D) ในตำบลบางขุนไทร มีดังนี้

การทำประชาพิจัยและพัฒนาในตำบลบางขุนไทร เป็นเครื่องมือที่ตำบลบางขุนไทรใช้ในการทำแผนแม่บทตำบลบางขุนไทรเพื่อการพึ่งตนเอง มีการดำเนินงานหลายขั้นตอน ในแต่ละขั้นตอนทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และการสร้างความเชื่อมั่นให้กับชุมชน ที่สำคัญคือทำให้เกิดการค้นหาคัญภาพและรากเหง้าของชุมชน ซึ่งผลที่ได้คือการได้ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาที่มีอยู่หรือเคยมีอยู่ในตำบลบางขุนไทร ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาบางอย่างยังคงใช้อยู่ในปัจจุบัน บางอย่างมีการนำกลับมาใช้ใหม่ด้วยรูปแบบเดิม บางอย่างมีการประยุกต์ใช้ในรูปแบบอื่นแต่ยังคงคุณค่าและความหมายของภูมิปัญญาเดิมไว้

ขั้นตอนการทำประชาพิจัยและการพัฒนามี ดังนี้

1. การจัดประชุมชี้แจงวัตถุประสงค์ และประโยชน์ของการจัดทำประชาพิจัยและพัฒนา

ขั้นตอนแรกของการจัดทำประชาพิจัยและพัฒนา ต้องจัดประชุมชาวบ้านในพื้นที่ศึกษา เพื่อชี้แจงวัตถุประสงค์ วิธีการดำเนินการ งานที่ชาวบ้านต้องดำเนินการ และประโยชน์ของการจัดทำ

ประชาพิจัยและพัฒนาให้กับประชาชนในพื้นที่ได้เข้าใจและมีส่วนร่วมในการตัดสินใจที่จะทำการวิจัยนี้ เนื่องจากเป็นการวิจัยที่ชาวบ้านต้องเป็นผู้ดำเนินการเองในทุกขั้นตอน และชาวบ้านต้องเป็นผู้ตัดสินใจในการดำเนินงานทุกขั้นตอนด้วยตนเอง

การประชุมในขั้นตอนนี้ ต้องแสดงความเชื่อมโยงของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่างๆ เช่น ปัญหาเศรษฐกิจ, ปัญหาความยากจน, ปัญหาการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ปัญหาสุขภาพ และเชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ของปัญหาเหล่านี้ ในระดับโลก ระดับประเทศ และระดับชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้เรียนรู้ ได้วิเคราะห์ จะได้เข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน ในประเทศและในโลกด้วยตัวเอง

2. การเก็บข้อมูลของชุมชน : ชุมชนต้องปรึกษากันว่าจะเก็บข้อมูลอะไรบ้าง จากพื้นฐานความสนใจและปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนเป็นหลัก การเก็บข้อมูลจะช่วยให้ชุมชนมีการค้นหาภูมิปัญญาด้านต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้และสามารถที่จะนำข้อมูลไปใช้ในการแก้ไขปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชนได้ เช่น

2.1 การเก็บข้อมูลพื้นฐาน และข้อมูลเศรษฐกิจในชุมชน ช่วยให้ชุมชนรู้จักสภาพทั่วไปของชุมชน

2.2 การเก็บข้อมูลรายรับ – รายจ่าย จะช่วยให้แต่ละครอบครัวรู้แนวโน้มการใช้จ่ายของตนเอง และครอบครัวเพื่อเปรียบเทียบกับรายได้ของตนเองและครอบครัว

2.3 การเก็บข้อมูลสุขภาพ ช่วยให้ชุมชนค้นหาสาเหตุของการเจ็บป่วยของตนเองและครอบครัว วิธีการรักษา เพื่อหาทางป้องกัน

2.4. การเก็บข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติที่มีในชุมชน, ข้อมูลการใช้ทรัพยากรในชุมชน, ช่วยให้ชุมชนเรียนรู้และค้นพบว่าเดิมในอดีตชุมชนมีทรัพยากรอะไร มีวิธีการใช้ทรัพยากรนั้นอย่างไร มีวิถีคิดและการใช้ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร

2.5 การเก็บข้อมูลประวัติศาสตร์ เป็นการสืบค้นที่มาของชุมชน จะช่วยให้ชุมชนรู้จักประวัติศาสตร์ของชุมชนและที่มาของชุมชน ทำให้เกิดความรักสามัคคีในชุมชน

3การวิเคราะห์ข้อมูลที่ชุมชนเป็นผู้เก็บ หลังจากการเก็บข้อมูลจากแบบสอบถามเรียบร้อยแล้ว ชุมชนต้องเป็นผู้วิเคราะห์ข้อมูล โดยการรวบรวมข้อมูลทั้งหมด และนำมาวิเคราะห์ จัดกลุ่มข้อมูลตามประเภท หมวดหมู่ และนำข้อมูลมาแสดงผลให้ชุมชนรับทราบ และร่วมกันวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของตัวเลขเหล่านั้นกับปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน และนำมาวิเคราะห์หาสาเหตุแห่งปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อหาทางแก้ปัญหาดต่อไป การวิเคราะห์ข้อมูลด้วยตนเองทำให้ชุมชนเข้าใจที่มาของปัญหา และสามารถที่จะหาทางแก้ปัญหที่เกิดขึ้นได้เหมาะสมกับปัญหานั้นได้ดีขึ้น

4. การเตรียมทำแผน : หลังจากทีชุมชนร่วมกันศึกษาข้อมูลแล้ว จะร่วมกันวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของข้อมูลกับปัญหา สาเหตุของปัญหา เพื่อหาทางแก้ปัญหาร่วมกัน โดยอาจทำเป็นแผนงาน/โครงการ เพื่อแก้ปัญหานั้นๆ ซึ่งเป็นการทำงานที่เกิดจากการตัดสินใจร่วมกันในชุมชน

5. การศึกษาดูงาน ชุมชนที่ยังไม่เคยทำแผนด้วยตนเอง อาจจะยังไม่เข้าใจวิธีการเชื่อมโยงข้อมูลและการทำแผน จึงต้องมีการเรียนรู้จากการศึกษาดูงานในพื้นที่ที่ประสบความสำเร็จในการทำแผน เพื่อเป็นแนวทางในการทำแผนของตนเองต่อไป โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชุมชนได้เรียนรู้ และสร้างวิสัยทัศน์ในการบริหารจัดการชุมชนด้วยตนเอง ซึ่งการดูงานเป็นการเรียนรู้เท่านั้นไม่ใช้การลอกแบบ เนื่องจากปัญหาของแต่ละชุมชนจะแตกต่างกัน ดังนั้นวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในแต่ละชุมชนจึงไม่สามารถใช้วิธีการเดียวกันได้

ชาวบ้านตำบลบางขุนไทรได้ไปศึกษาดูงานที่ตำบลเขาคราม อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่ทำให้เป็นประโยชน์กับชุมชน และสามารถนำกลับมาใช้ในการทำแผนแม่บทตำบลบางขุนไทรได้ เช่น การทำแผนแม่บทตำบลเขาครามมีกิจกรรมที่สำคัญ คือ กลุ่มออมทรัพย์ตำบลเขาคราม กลุ่มจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ กลุ่มวิสาหกิจชุมชน ประกอบด้วยกลุ่มจักสาน กลุ่มลานเทปาล์ม เป็นต้น หลังจากกลับจากดูงานชาวบ้านตำบลบางขุนไทรนำความรู้และประสบการณ์ที่ได้จากการดูงานมาประยุกต์ใช้กับกลุ่มกิจกรรมในการทำแผนแม่บทตำบลบางขุนไทร

หมายเหตุ การดูงานเป็นเพียงการเรียนรู้ประสบการณ์จากสิ่งที่เกิดขึ้นในตำบลอื่น เพื่อนำมาปรับใช้

กับตำบลบางขุนไทร คนในตำบลบางขุนไทรไม่สามารถเลียนแบบแผนแม่บทที่ตำบลเขาครามทำ

เนื่องจากในแต่ละตำบลจะมีทรัพยากรธรรมชาติ และมีปัญหาที่แตกต่างกัน

6. การจัดทำแผนงาน/โครงการ เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างเป็นระบบ และสอดคล้องกับข้อมูลที่ชุมชนเก็บและนำมาวิเคราะห์ร่วมกับความต้องการของชุมชน ชุมชนร่วมกันจัดทำแผนแม่บทตำบลบางขุนไทร แผนแม่บทตำบลบางขุนไทรมีวิสัยทัศน์และเป้าหมาย ดังนี้

วิสัยทัศน์ : เพื่อพัฒนาคน เศรษฐกิจ และสังคมอย่างสมดุล ให้เป็นชุมชนพึ่งตนเองอย่างยั่งยืน ภายใต้การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม”

เป้าหมาย : เพื่อให้การจัดทำแผนแม่บทตำบลบางขุนไทรบรรลุตามวิสัยทัศน์ที่กำหนดไว้ จึงได้กำหนดเป้าหมายของแผนแม่บทตำบลบางขุนไทรให้การเป็นชุมชนพึ่งตนเอง ใน ด้าน คือ

1. ด้านความคิด จิตใจ
2. ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
3. ด้านเศรษฐกิจ อาชีพ และทุน
4. ด้านสุขภาพ
5. ด้านสังคม

แผนงาน/โครงการในแผนแม่บทตำบลบางขุนไทร แบ่งเป็น 4 ระบบ ในแต่ละระบบมีแผนงานโครงการที่จะดำเนินการในปี 2547 ดังนี้

1.ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1.1 กลุ่มกระบวนเรียนรู้แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร มี 1 แผนงาน คือ

1.แผนครูภูมิปัญญา

1.2 กลุ่มท่องเที่ยวเชิงนิเวศ มี 2 แผนงาน

1.แผนการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทางทะเล มี 2 โครงการ คือ

1.โครงการพัฒนาป่าชายเลน

2.โครงการป่าชายเลนชุมชน

2.แผนการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทางบก

1.3 กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล

2. ระบบการจัดวิถีชีวิตชุมชนและอาชีพเสริม มี 2 กลุ่ม คือ

2.1 กลุ่มแปรรูป มี 1 แผนงาน คือ แผนแปรรูปอาหารทะเลหมู 10

2.2 กลุ่มผลิตของใช้ มี 1 แผนงานคือ แผนการผลิตของใช้

2.3 กลุ่มการจัดการตลาดสินค้าในตำบล มี 1 แผน คือ แผนการหาพื้นที่ทำตลาด

3. ระบบการจัดการสุขภาพ มี 2 กลุ่ม คือ

3.1 กลุ่มเกษตรธรรมชาติ

3.2 กลุ่มพืชสมุนไพร

4. ระบบการจัดการทุน มี 1 กลุ่ม คือ

4.1 กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตตำบลบางขุนไทร

7. การจัดประชาพิจารณ์แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร ภายหลังจากที่ชุมชนจัดทำ

แผนงาน/โครงการ สำเร็จแล้ว ได้จัดประชาพิจารณ์แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2547 ณ ศาลาวัดบางขุนไทร ตำบลบางขุนไทร อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี

พื้นที่ศึกษา

1. สภาพพื้นที่

ตำบลบางขุนไทรเป็นตำบลหนึ่งใน 10 ตำบลของอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี อยู่ห่างจากอำเภอบ้านแหลมประมาณ 6 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากจังหวัดเพชรบุรีประมาณ 20 กิโลเมตร มีพื้นที่ประมาณ 15,732 ไร่ (25.17 ตารางกิโลเมตร) เป็นพื้นที่ราบประมาณ 15,530 ไร่ ที่เหลือ 202 ไร่ เป็นพื้นที่น้ำ มีพื้นที่ป่าชายเลนประมาณ 450 ไร่ ถัดจากป่าชายเลนเป็นหาดโคลนมีความยาวประมาณ 10 กิโลเมตร

อาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ใกล้เคียง ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	ตำบลบ้านแหลม อำเภอบ้านแหลม
ทิศใต้	ติดต่อกับ	ตำบลปากทะเล อำเภอบ้านแหลม
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	ป่าชายเลนริมทะเลอ่าวไทย
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	ตำบลท่าแร้งออก และตำบลท่าแร้ง อำเภอบ้านแหลม

2. เขตการปกครองและจำนวนประชากร

ตำบลบางขุนไทร แบ่งเขตการปกครองเป็น 11 หมู่บ้าน มีประชากรรวม 7,330 คน เป็นชาย 3,518 คน เป็นหญิง 3,808 คน มีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 1,162 ครัวเรือน ดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนครัวเรือนและจำนวนประชากรในตำบลบางขุนไทร ในปีพ.ศ. 2545

หมู่ที่	ชื่อ	จำนวน ครัวเรือน	จำนวนประชากร (คน)	ชาย	หญิง
1	บางขุนไทร	79	471	223	248
2	บางขุนไทร	133	623	273	350
3	บางขุนไทร	140	745	355	390
4	บ้านแซก	184	966	485	481
5	ดอนผิงแดด	167	815	397	418
6	ดอนวัด	103	499	245	754
7	ดอนไทย	128	773	359	414
8	บางอิน	114	804	376	428
9	ป่าขาด	113	647	316	331
10	สามัคคี	149	734	355	375
11	ดอนหอยหลอด	52	253	134	119
	รวม	1,362	7,330	3,518	3,808

ที่มา : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545

3. ลักษณะภูมิประเทศ

ตำบลบางขุนไทรมีภูมิประเทศ 2 ลักษณะที่แตกต่างกันคือ พื้นที่ชายฝั่ง และพื้นที่ราบ ความแตกต่างของภูมิประเทศทำให้มีทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศที่แตกต่างกัน ดังนี้

3.1 พื้นที่ราบลุ่ม เป็นพื้นที่อยู่ถัดจากป่าชายเลนเข้ามามีความอุดมสมบูรณ์เหมาะ

แก่การเกษตรเป็นที่ตั้งของหมู่ 5 หมู่ 6 หมู่ 7 หมู่ 9 และหมู่ 11 ปัจจุบันประชากรส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทำนาข้าว เลี้ยงปลา ทำสวน เลี้ยงสัตว์ และรับจ้าง ถ้ามีเวลาว่างจะทำประมงพื้นบ้านเพื่อเป็นอาหารและเสริมรายได้

3.2 พื้นที่ชายฝั่ง มีป่าชายเลนที่มีความอุดมสมบูรณ์ ถัดจากป่าชายเลนเป็นหาดเลนที่มีความยาว 9 กิโลเมตร ตามแนวชายฝั่งทะเล ความกว้างยาวออกไปในทะเลเป็นระยะทาง 3 กิโลเมตรขณะที่น้ำลงต่ำสุด พื้นที่บริเวณนี้จะมีสภาพเป็นหาดโคลนที่กว้างประมาณ 27 ตารางกิโลเมตร ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของป่าชายเลนในบริเวณนี้ จึงเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สำคัญให้แก่สัตว์น้ำหลายประเภทที่อาศัยอยู่ในหาดเลน เช่น หอยแครง หอยเสียบ หอยลาย และปลากระบอก เป็นต้น และเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำในขณะที่เป็นตัวอ่อนด้วย ที่สำคัญคือหาดเลนบริเวณนี้เป็นแหล่งที่เกิดของหอยแครงตามธรรมชาติที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ (เอกสารเผยแพร่กรมประมง, มปป)

พื้นที่นี้เป็นที่ตั้งของ 6 หมู่บ้าน ประกอบด้วย หมู่ 1, หมู่ 2, หมู่ 3, หมู่ 4, หมู่ 8 และหมู่ 10 ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมงพื้นบ้านเป็นอาชีพหลัก โดยการเก็บหอยแครง หอยเสียบด้วยมือ โดยใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้านที่ประดิษฐ์จากภูมิปัญญาเดิมที่สั่งสมและเรียนรู้มาจากบรรพบุรุษ อาชีพรองของชาวบ้านจะขึ้นกับฤดูกาล เช่น ในช่วงที่ทำนาเกลือ จะรับจ้างทำนาเกลือ และในช่วงที่มีเคย (ใช้ทำกะปิ) จะรับจ้างทำกะปิ เป็นต้น

ในอดีตทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพประมงพื้นบ้านสามารถหาเลี้ยงชีพได้ด้วยตนเองตั้งแต่เด็กอายุประมาณ 6-7 ขวบ สามารถที่จะตามพ่อแม่ออกไปเก็บหอยแครงทำรายได้ให้แก่ตนเอง เมื่อจบชั้น ป.6 เด็กจะไม่นิยมศึกษาต่อ แต่จะประกอบอาชีพประมงพื้นบ้าน เช่น การเก็บหอยแครง หอยเสียบด้วยมือ ซึ่งเป็นอาชีพที่อิสระและมีรายได้เพียงพอสำหรับการดำรงชีวิต ในขณะนั้นอัตราการอพยพออกจากหมู่บ้านมีน้อยมาก

4. สภาพสังคม

ตำบลบางขุนไทรเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของเชื้อชาติและภูมิประเทศ จากการบอกเล่าของบรรพบุรุษทราบว่า คนกลุ่มแรกที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่ตำบลบางขุนไทรเป็นคนจีนที่มาจากประเทศจีน ต่อมามีคนแขกที่มาจากมาเลเซียและอินโดนีเซีย มีคนลาวที่มาจากลาวพวน ลาวเวียง และคนในพื้นที่ใกล้เคียง โดยคนในแต่ละเชื้อชาติจะสร้างบ้านเรือนอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เช่น กลุ่มคนจีนจะอยู่ในหมู่ 1, หมู่ 2 และหมู่ 3 กลุ่มคนแขกจะอยู่ในหมู่ 4 กลุ่มคนลาวจะอยู่ในหมู่ 5 และหมู่ 6 และกลุ่มคนในพื้นที่ใกล้เคียงจะอยู่ในหมู่ 7, หมู่ 8, หมู่ 9, หมู่ 10 และหมู่ 11 คนในแต่ละเชื้อชาติจะมีประเพณี วัฒนธรรมและความเชื่อที่เป็นของตนเอง ที่สะท้อนอยู่ในวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ รวมทั้งเครื่องมือที่ใช้ในการประกอบอาชีพ ปัจจุบันประเพณี และวัฒนธรรมบางอย่างถูกผสม

กลมกลืนจนกลายเป็นวัฒนธรรมร่วมของสังคม เช่น ประเพณีทำบุญทรงข้าวหลวง ประเพณีทำบุญทำยถาคันต์ เป็นต้น

5. การประกอบอาชีพ

วิถีชีวิตของคนในตำบลบางขุนไทรเหมือนกับวิถีชีวิตของคนในชนบทโดยทั่วไป ที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต อาชีพสำคัญของประชากรในตำบลบางขุนไทรที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติมีในพื้นที่ จำแนกเป็น 3 กลุ่ม สำคัญ คือ

5.1 การทำการเกษตร เป็นพื้นที่ที่อยู่ตอนในเป็นพื้นที่ราบลุ่ม มีความเหมาะสมในการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาข้าว พื้นที่เกษตรกรรมปลูกข้าวและไม้ผลมีประมาณ 5,807 ไร่

5.2 การทำประมงพื้นบ้าน ผู้ที่ประกอบอาชีพประมงพื้นบ้านเป็นชาวบ้านที่อยู่อาศัยติดชายฝั่ง ประกอบด้วยหมู่ 1, หมู่ 2, หมู่ 3, หมู่ที่ 4, หมู่ 8 และ หมู่ 10 ลักษณะการทำประมงเป็นการทำประมงพื้นบ้าน ชาวบ้านสามารถจับสัตว์น้ำประเภทต่างๆ ได้ตลอดปี เนื่องจากมีสัตว์น้ำหลากหลาย ประเภทที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้ตลอดปี โดยจะแบ่งประเภทการทำประมงเป็น 2 กลุ่ม ตามประเภทสัตว์น้ำที่จับและแหล่งที่จับสัตว์น้ำ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 จับสัตว์น้ำที่อาศัยอยู่บริเวณชายฝั่งและที่ห่างออกไปไม่เกิน 3 กิโลเมตร มีสัตว์น้ำที่สำคัญทางเศรษฐกิจหลายประเภท ได้แก่ หอยประเภทต่างๆ เช่นหอยแครง หอยลาย หอยเสียบ และปลากระบอก รายได้ของผู้ที่มีอาชีพทำการประมงพื้นบ้านจะขึ้นอยู่กับประเภท ปริมาณ และราคาของสัตว์น้ำที่จับได้ในแต่ละฤดู ดังเช่น

- หอยแครง ธรรมชาติของหอยแครงจะเกิดอยู่บริเวณป่าชายเลนริมชายฝั่งเมื่อเริ่มโตขึ้นจะอาศัยออกไปห่างจากชายฝั่งเรื่อยๆ จนพบว่ามีหอยแครงที่มีขนาดใหญ่ 70-80 ตัวต่อกิโลเมตร บริเวณ 3 กิโลเมตรห่างจากชายฝั่งนับว่าเป็นที่อยู่อาศัยที่ไกลที่สุดสำหรับหอยแครง ชาวบ้านสามารถเก็บหอยแครงได้ตลอดปี ในช่วงเดือนตุลาคมถึงเดือนธันวาคมเป็นช่วงที่หอยแครงเกิดจะมีหอยขนาดเล็กให้เก็บไปขายให้คนนำไปเลี้ยงต่อ ราคาของหอยแครงประมาณกิโลกรัมละ 12-15 บาท แต่ถ้าเป็นหอยขนาดเล็กประมาณ 2,000 ตัวต่อกิโลกรัมราคากิโลกรัมละ 50 บาท

- หอยเสียบ พบหนาแน่นในบริเวณห่างจากชายฝั่ง 2 กิโลเมตร หอยเสียบจะมีมากในช่วงเดือนมีนาคมถึงเดือนกันยายน ราคาของหอยเสียบกิโลกรัมละ 20-25 บาท

- หอยลาย พบมากในบริเวณที่ห่างจากชายฝั่ง 3 กิโลเมตร หอยลายจะมีมากที่สุดในช่วงเดือนมกราคมถึงเดือนมีนาคม ราคาของหอยลายกิโลกรัมละ 25-50 บาท

- ปลากระบอก พบมากบริเวณชายฝั่ง ปลากระบอกมีมากที่สุดในเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคม ราคาปลากระบอกกิโลกรัมละ 20-25 บาท

กลุ่มที่ 2 การจับสัตว์น้ำที่อาศัยอยู่ในระยะ 3 - 5 กิโลเมตรจากแนวชายฝั่ง จะพบสัตว์น้ำประเภทต่างๆ ในแต่ละฤดูกาล สรุปได้ดังนี้

- เดือนมกราคม-เมษายน มีกุ้งแชบ๊วย และกุ้งอกคัก ราคากุ้งแชบ๊วย ขนาดเล็ก (ประมาณ 30-40 ตัวต่อกิโลกรัม) กิโลกรัมละ ประมาณ 200 บาท กุ้งขนาดใหญ่ (ประมาณ 10-20 ตัวต่อกิโลกรัม) กิโลกรัมละ ประมาณ 400 บาท ราคากุ้งอกคักราคากิโลกรัมละ 120 บาท

- เดือนมิถุนายน-กรกฎาคม มีแมงกะพรุน ราคาแมงกะพรุนหนักิโลกรัมละ 50 สตางค์

- เดือนกรกฎาคม-กันยายน มีปูม้า ปูม้าขนาดเล็ก ขนาด 5-7 ตัวต่อกิโลกรัม ราคา กิโลกรัมละ 50 บาท ปูม้าขนาดใหญ่ ขนาด 2-3 ตัว ต่อกิโลกรัม ราคากิโลกรัมละ 100 บาท

- เดือนกันยายน-พฤศจิกายน มีปลาทุ ราคากิโลกรัมละ 25 บาท ปลาทุเลา ราคา กิโลกรัมละ 30 บาท

- เดือนพฤศจิกายน-มกราคม มีเคยหยาบและเคยละเอียด เคยหยาบราคากิโลกรัมละ 7 บาท เคยละเอียด ราคากิโลกรัมละ 10 บาท

5.3 การทำนาเกลือ ในตำบลบางขุนไทรมีการประกอบอาชีพทำนาเกลือมาเป็นเวลานานกว่า 100 ปี ในพื้นที่ที่อยู่ถัดจากชายฝั่งเข้ามา ซึ่งเป็นพื้นที่ราบ โดยอาศัยน้ำจากทะเลเป็นการทำเกลือสมุทร มีพื้นที่ทำนาเกลือทั้งตำบล ประมาณ 6,668 ไร่

นอกจากอาชีพพื้นฐาน ทั้ง 3 อาชีพ มีการประกอบอาชีพอื่น เช่น ค้าขาย รับราชการ รับจ้าง ซึ่งมีทั้งรับจ้างทำนาข้าว รับจ้างทำนาเกลือ รับจ้างเป็นลูกเรือประมง ชาวบ้านในตำบลบางขุนไทรส่วนมากถ้ามีเวลาจะไปเก็บหอยหาปลาเพื่อนำมาเป็นอาหารหรือเป็นอาชีพเสริมเพื่อสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัว ด้วยเช่นกัน

6. การใช้ทรัพยากรธรรมชาติและปัญหา

พื้นที่ราบลุ่ม

ก่อนการสร้างเขื่อนเพชรบุรีในปี พ.ศ. 2511 ชาวบ้านส่วนใหญ่ในพื้นที่บริเวณนี้จะทำนาข้าวเป็นอาชีพหลัก โดยใช้น้ำฝนและน้ำท่าที่ไหลหลากมาจากทางเหนือในช่วงฤดูฝน ผ่านคูคลองธรรมชาติที่มีอยู่มากมายในพื้นที่ รวมทั้งคลองบางขุนไทรที่เป็นคลองสำคัญของชุมชน ปริมาณน้ำใช้เพื่อปลูกข้าวจึงมีอย่างเพียงพอ และในขณะนั้นยังไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช น้ำจึงมีคุณภาพดีกว่าในปัจจุบันมาก สืบเนื่องจากการที่มีสัตว์น้ำจืดหลายชนิด เช่น กุ้ง หอย ปู และปลาหลายชนิดอาศัยมาบนน้ำท่า จึงเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติให้กับคนในพื้นที่ที่สำคัญอย่างหนึ่ง

ภายหลังจากการสร้างเขื่อนเพชรบุรีแล้วเสร็จประมาณปี 2515 ปริมาณน้ำและความอุดมสมบูรณ์ของน้ำที่เคยได้รับตามธรรมชาติลดลงอย่างรวดเร็วและค่อยๆหมดไปในที่สุด แม้จะมีระบบชลประทานคลองส่งน้ำเข้ามาในพื้นที่บางส่วน แต่ไม่สามารถทดแทนความอุดมสมบูรณ์ที่มีในอดีตได้ เนื่องจากบางขุนไทรเป็นพื้นที่ที่อยู่ปลายน้ำ จึงต้องรอน้ำจากการชลประทานเพียงอย่างเดียว

ระบบชลประทานและการทำการเกษตรสมัยใหม่ ได้เปลี่ยนวิธีการทำนาจากเดิมที่ชาวนาใช้วัวควายในการไถนา เป็นการใช้รถแทรกเตอร์ไถนาแทนวัวควาย ปุ๋ยธรรมชาติที่เกิดจากมูลสัตว์ลดลง มีการใช้ปุ๋ยเคมี และยาปราบศัตรูพืชเพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดผลกระทบต่อดันทุนการผลิตต่อไร่เพิ่มขึ้น ในขณะที่ผลผลิตต่อไร่คงเดิม รวมทั้งมีการสะสมสารพิษจากยาปราบศัตรูพืชทั้งในดินและในผลผลิต และยาปราบศัตรูพืชมีผลต่อสุขภาพของเกษตรกรโดยตรง โดยพบว่ามีเกษตรกรหลายรายเจ็บป่วยเนื่องจากสารพิษเหล่านี้ และพบว่ามีเกษตรกรสะสมสารพิษในข้าวที่ผลิตได้ โดยเกษตรกรกล่าวว่า ขณะหุงข้าว น้ำ ข้าวขาวขาวจะมีสีดำผิดปกติและมีกลิ่นเหม็น แม้ว่าจะเป็นน้ำขาวข้าวครั้งที่ 5 แล้วก็ตาม

ในอดีต เมื่อน้ำเหนือหลาก น้ำที่เอ่อล้นสองฝั่งคลองจะพัดพาสิ่งสกปรกจากพื้นดินในบริเวณที่น้ำท่วมถึงไปตามกระแสน้ำผ่านคูคลองที่มีอยู่มากมายตามธรรมชาติและลงสู่ทะเลในเวลาอันรวดเร็ว เป็นการชะล้างความสกปรกของแผ่นดินและคูคลองไปพร้อมกัน น้ำที่อยู่ในคูคลองจึงมีการหมุนเวียนตลอดเวลา จึงมีความสะอาดเพียงพอต่อการอุปโภค บริโภค การทำการเกษตร ต่อมา มีการสร้างถนนคันกั้นน้ำเค็มเบอร์หนึ่ง จากอำเภอบ้านแหลมผ่านตำบลบางขุนไทรเพื่อป้องกันน้ำเค็มจากทะเลไหลเข้าพื้นที่ ทำให้คูคลองตามธรรมชาติรวมทั้งคลองบางขุนไทรเริ่มตื้นเขิน และเกิดปัญหาน้ำเน่าเสีย มีน้ำเค็ม น้ำกร่อยเข้ามาแทนที่ และไม่สามารถที่จะใช้น้ำในการอุปโภคบริโภคและการเกษตรได้อีกต่อไป

พื้นที่ชายฝั่งและป่าชายเลน

ในปี พ.ศ. 2535 มีชาวประมงจากพื้นที่อื่นนำเรือประมงเชิงพาณิชย์เข้ามาคราดหอยแครงด้วยเครื่องคราดหอย การคราดหอยแครงทำให้สามารถจับหอยแครงได้ทุกขนาดในปริมาณมาก ผลกระทบที่เกิดขึ้นคือหอยแครงที่มีขนาดเล็ก (ประมาณเล็กกว่าเม็ดถั่วเขียว) เมื่อถูกจับขึ้นมาจะไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้จึงถูกทิ้งไปโดยเปล่าประโยชน์ และการใช้เครื่องคราดหอยแครงทำให้น้ำขุ่นตลอดเวลา เพราะเครื่องคราดจะขูดตักหอยแครงขึ้นมาพร้อมกับดินเลน จึงต้องร่อนดินเลนออกให้เหลือแต่หอยแครงและสัตว์น้ำที่ต้องการใช้ประโยชน์เท่านั้น การที่น้ำขุ่นตลอดเวลาทำให้ไม่เหมาะสมที่จะเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำ นอกจากนี้แล้ว การคราดหอยแครงทำให้น้ำดินที่มีธาตุอาหารที่มีความอุดมสมบูรณ์ถูกขูดออกไป และพลิกดินเลนที่อยู่ด้านล่างซึ่งไม่มีธาตุอาหารกลับขึ้นเป็นหน้าดิน ทำให้สัตว์น้ำที่อาศัยธาตุอาหารในดินเลนต้องสูญเสียแหล่งอาหารไป สัตว์น้ำเหล่านั้นจึงลดปริมาณลงอย่างรวดเร็ว ทำให้รายได้ของชาวประมงพื้นบ้านลดลงจนไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิต ชาวประมงบางคน

ตัดสินใจทิ้งครอบครัวอพยพไปทำงานรับจ้างในเมือง ทำให้ครอบครัวแตกแยกเป็นปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนบางชุมชนในขณะนั้น

ในปี พ.ศ. 2536 มีผู้นำชุมชนประกอบด้วยกำนัน ผู้ใหญ่บ้านและสมาชิกคนอื่นๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเล เพื่อเฝ้าระวังและช่วยกันจับไล่เรือไม่ให้เข้ามาคราดหอยแครง จนในที่สุดก็สามารถจับไล่เรือได้สำเร็จ ดินเลนที่ได้รับความเสียหายจากการคราดหอยแครงเริ่มฟื้นฟูสภาพตัวเองตามธรรมชาติ ภายในเวลาสองปีความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำกลับมาเช่นเดิม ประกอบกับสภาพเศรษฐกิจที่เริ่มตกต่ำในปี พ.ศ. 2537 ทำให้ชาวบ้านที่ไปทำงานในเมืองหลวงอพยพเดินทางกลับมาประกอบอาชีพประมงพื้นบ้านดังเดิม

ต่อมาในปี พ.ศ. 2540 เกิดปัญหาการแย่งชิงการใช้ทรัพยากรป่าชายเลน จากการที่มีนักลงทุนจากพื้นที่อื่นเข้ามาทำฟาร์มหอยแมลงภูโดยการปักไม้พะเล้งหอยแมลงภูยาวขนานกับชายฝั่งและรุกล้ำเข้ามาในพื้นที่ 3 กิโลเมตรจากชายฝั่ง ซึ่งเป็นพื้นที่อนุรักษ์ ทำให้กีดขวางการเดินเรือที่เข้าออกในบริเวณดังกล่าวและทำให้หอยแครงในพื้นที่ลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว เนื่องจากฟาร์มหอยแมลงภูขวางกั้นกระแสน้ำที่นำแพลงตอนและธาตุอาหารอื่นที่เป็นอาหารของหอยแครงไว้ และหอยแมลงภูเหล่านี้บริโภคแพลงตอนและธาตุอาหารเหล่านั้นไปด้วย นอกจากนี้แล้วเมื่อหอยแมลงภูมีขนาดโตที่จะเก็บไปจำหน่ายได้และเจ้าของไม่สามารถเก็บได้ทัน ทำให้มีหอยแมลงภูบางส่วนถูกกระแสน้ำและกระแสลมพัดหลุดจากหลักที่เกาะตกลงมาตายที่ดินเลน ทำให้ดินเลนบริเวณนั้นเน่าเสียหอยแครงและสัตว์น้ำประเภทอื่นไม่สามารถเจริญเติบโตในบริเวณนั้นได้ - ชาวประมงพื้นบ้านต้องการให้ฟาร์มเลี้ยงหอยแมลงภูออกไปจากพื้นที่ 3 กิโลเมตรจากชายฝั่ง จึงได้ไปร้องเรียนต่อผู้ว่าราชการจังหวัดหลายครั้ง ไม่สามารถหาข้อยุติได้ กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลได้เข้ามาจัดการโดยการเจรจาตกลงให้เจ้าของฟาร์มเลี้ยงหอยแมลงภูถอนหลักออกไปอยู่นอกเขต 3 กิโลเมตรจากชายฝั่ง และเพื่อไม่ให้เจ้าของฟาร์มหอยแมลงภูเสียหายได้ให้เวลาให้เจ้าของฟาร์มเก็บเกี่ยวผลผลิตก่อนที่จะถอนหลักออกไป ปัญหานี้จึงได้ยุติลงในปี พ.ศ. 2546

7. ภูมิปัญญาท้องถิ่นในตำบลบางขุนไทร

การทำประมงพื้นบ้านและพัฒนา ทำให้มีการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในตำบลบางขุนไทร ที่เป็นภูมิปัญญาความรู้ที่มีอยู่หรือเคยมีอยู่ในตำบลบางขุนไทร ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาบางอย่างนั้นยังคงใช้อยู่ในปัจจุบัน บางอย่างมีการนำกลับมาใช้ใหม่ด้วยรูปแบบเดิม บางอย่างมีการประยุกต์ใช้ในรูปแบบอื่นแต่ยังคงคุณค่าและความหมายของภูมิปัญญาเดิมไว้ ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านั้นจะแสดงอยู่ในวิถีชีวิตการทำมาหากิน ความเป็นอยู่ ความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรมของชาวบ้านในหลายรูปแบบ โดยจะจำแนกตามกลุ่มอาชีพที่สำคัญ ดังนี้

1. อาชีพการทำประมงพื้นบ้าน

ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพการทำประมงพื้นบ้านเป็นกลุ่มที่สำคัญกลุ่มหนึ่งในการเป็นผู้ผสมผสานภูมิความรู้เดิมที่ได้รับมาจากบรรพบุรุษกับสภาพแวดล้อมทรัพยากรธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการประกอบอาชีพของชาวบ้าน ภูมิปัญญาที่พบจะแสดงออกในหลายรูปแบบ เช่น การใช้เครื่องมือและอุปกรณ์ในการทำประมง แนวความคิดในการทำประมง ความเชื่อและความเคารพในเรื่องธรรมชาติและสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ความเอื้ออาทรและความรักกับเพื่อนร่วมโลก ซึ่งภูมิปัญญาทั้งหมดจะแสดงออกมาเป็นองค์รวมของแบบแผนการดำเนินชีวิตของชุมชนทั้งหมด ดังนี้

1.1 วิธีคิดเกี่ยวกับการทำประมงพื้นบ้าน

ชาวประมงพื้นบ้านในตำบลบางขุนไทรประกอบอาชีพประมงมานานกว่าร้อยปีด้วยการใช้เครื่องมือที่ประดิษฐ์ขึ้นจากภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นเครื่องมือไม่ทำลายธรรมชาติ เนื่องจากชาวประมงตระหนักถึงความสำคัญของการใช้ทรัพยากรสัตว์น้ำว่าเป็นรากฐานของชีวิต ที่เป็นแหล่งอาหารและอาชีพให้ชาวประมงคงอยู่มาอย่างยาวนาน การทำลายแหล่งทรัพยากรจึงหมายถึงการทำลายชีวิตของชาวประมงเอง ในอดีตชาวประมงเคยประดิษฐ์เครื่องมือประมงพื้นบ้านจากภูมิปัญญาท้องถิ่น เรียกว่า เชนาะ มาใช้ในการเก็บ ดักหอยแครง หอยเสียบ เชนาะมีลักษณะคล้ายที่ช้อนปลาแต่จะมีขนาดใหญ่กว่ามาก คือปากเชนาะจะกว้างประมาณ 8-12 นิ้ว มีวนตาดีติครอบปากถุง ความลึกของถุงประมาณ 12-20 นิ้ว เวลาใช้จะนำเชนาะไปช้อนดักหอยแครง จะได้หอยแครงในปริมาณมากกว่าการเก็บด้วยมือ ผลเสียของการใช้เชนาะคือจะดักลูกหอยแครงที่มีขนาดเล็กกว่าเม็ดถั่วเขียวขึ้นมาด้วย ซึ่งหอยแครงขนาดนี้เมื่อถูกดักขึ้นมายังไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ และขนาดเล็กมากจนเมื่อดักขึ้นมามักจะตายทันที การใช้เชนาะจึงมีผลทำให้จำนวนหอยแครงตามธรรมชาติลดลง เป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ชาวประมงในตำบลบางขุนไทรจึงพร้อมใจกันเลิกใช้เชนาะ

1.2 ด้านการทำมาหากิน

1) วิธีการและเครื่องมือที่ใช้ในการทำประมงพื้นบ้าน

ชาวประมงพื้นบ้านในตำบลบางขุนไทรมีความรับผิดชอบและเคารพต่อทรัพยากร จึงมีการใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่า ซึ่งแสดงออกในรูปของวิธีการและเครื่องมือที่ใช้ในการทำประมง โดยมีการประดิษฐ์เครื่องมือที่ทำการประมงพื้นบ้านจากภูมิปัญญา เป็นเครื่องมือที่ไม่ทำให้เกิดผลกระทบกับทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ใช้และทำลายธรรมชาติแบบล้างผลาญ เครื่องมือและอุปกรณ์ในการทำประมงแต่ละประเภทจึงมีความแตกต่างกัน ขึ้นกับประเภทสัตว์น้ำที่จับ แหล่งที่จับ ฤดูกาล ชาวประมงพื้นบ้านจึงต้องเข้าใจธรรมชาติของปลาหรือสัตว์น้ำแต่ละประเภทที่ต้องการจะจับและพัฒนาเครื่องมือขึ้นมาจากองค์ความรู้และภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมผสมกับเทคโนโลยีที่มีอยู่ จะได้เครื่องมือประมงที่มีความเหมาะสมกับประเภทสัตว์น้ำที่จับและไม่ทำลายธรรมชาติ ตัวอย่างวิธีการและเครื่องมือของชาวประมงพื้นบ้านที่ใช้ในการจับสัตว์น้ำในแต่ละประเภทในตำบลบางขุนไทร ดังเช่น

1) หอยแครง และหอยเสียบ ชาวประมงพื้นบ้านจะเก็บหอยแครงและหอยเสียบด้วยมือ วิธีการนี้จะไม่มัลกระทบและไม่ทำลายดินเลนที่เป็นที่อยู่อาศัยของหอยแครง และหอยเสียบ และช่วยป้องกันไม่ให้หอยถูกทำลายเสียหายด้วยเครื่องมือประมง เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บหอยแครงด้วยวิธีประมงแบบพื้นบ้านประกอบด้วย

ก) กระดานถีบ ทำจากแผ่นไม้เนื้อหนาขนาด 1-1.5 นิ้ว กว้าง 8-10 นิ้ว ยาว 1-1.20 เมตร ด้านหน้าหัวจะขีดเล็กน้อยคล้ายสกี เพื่อให้สามารถลื่นไถลได้บนดินเลน

ข) ถังใส่หอย เป็นถังไม้ที่มีความจุประมาณ 10 ลิตร สูงประมาณ 30 เซนติเมตร ใช้สำหรับบรรจุหอยที่เก็บได้และเป็นที่พักกอกเวลาที่ถีบกระดาน

ค) ทุงอวน ใช้เป็นภาชนะสำหรับใส่หอยระหว่างเก็บหอยก่อนที่จะเทลงถังไม้ เนื่องจากหอยที่ใช้มือจับขึ้นมาจะมีดินเลนติดมาด้วย และการที่เอาหอยใส่ในถังก่อนจะช่วยให้ดินเลนบางส่วนหลุดไปจะช่วยลดน้ำหนักของหอยในถังไม้ได้

วิธีการเก็บ เริ่มเมื่อเวลาน้ำลง คนเก็บหอยซึ่งเป็นได้ทั้งเด็ก ผู้หญิง ผู้ชาย คนแก่ จะถีบกระดานเลื่อนออกไปเรื่อยๆ จากชายฝั่งลงไปตามกระแสน้ำ โดยข้างหนึ่งวางอยู่บนกระดานไม้ ข้างอีกข้างหนึ่งจะถีบดินเลนเพื่อช่วยให้กระดานไม่ไถลเลื่อนออกไปข้างหน้า ขณะเดียวกันก็จะใช้มือทั้งสองข้างเลือกเก็บหอยที่โตได้ขนาด เมื่อน้ำเริ่มขึ้นก็จะถีบกระดานตามกระแสน้ำกลับเข้ามาหาชายฝั่ง ระยะเวลาที่น้ำลงประมาณ 1-2 ชั่วโมง และน้ำจะหยุดนิ่งๆประมาณ 30 นาที ต่อจากนั้นน้ำจะเริ่มขึ้นประมาณ 1-2 ชั่วโมง การเก็บหอยแครง หอยเสียบในแต่ละครั้งใช้เวลาประมาณ 5-6 ชั่วโมง หอยแครงและหอยเสียบจะมีตลอดปี แต่หอยแครงจะพบมากในเดือนเดือนตุลาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ (เดือนตุลาคม-เดือนธันวาคมเป็นเดือนที่หอยแครงเกิด) และหอยเสียบจะพบมากในเดือนมีนาคมถึงเดือนกันยายน

ประโยชน์ที่ได้จากการเก็บหอยด้วยวิธีนี้ เป็นการอนุรักษ์ตามธรรมชาติ เนื่องจากการเก็บหอยด้วยมือเป็นการคัดเลือกหอยที่โตได้ขนาดเพื่อป้องกันไม่ให้เก็บหอยที่มีขนาดเล็กมากเกินไปขึ้นมา เพราะหอยที่มีขนาดเล็กมากเกินไปจะไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้และเมื่อนำขึ้นมาแล้วเป็นการนำมาทิ้งโดยเปล่าประโยชน์

2) แมงกะพรุน เครื่องมือประมงแบบพื้นบ้านที่ใช้จับในการจับแมงกะพรุน คือ เชนาะ ในฤดูที่มีแมงกะพรุน ชาวประมงจะแล่นเรือออกไปในทะเลในระยะ 3-5 กิโลเมตรจากชายฝั่ง ให้เชนาะช้อนตักแมงกะพรุนที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในทะเล เชนาะที่ใช้ช้อนแมงกะพรุนจะมีขนาดใหญ่กว่าเชนาะที่ชาวบ้านเคยใช้ตักหอยแครง (ปัจจุบันห้ามใช้เชนาะตักหอยแครง) เชนาะที่ใช้ในการตักแมงกะพรุนจะไม่ทำลายทรัพยากรเนื่องจากในฤดูที่มีแมงกะพรุน จะมีแมงกะพรุนจำนวนมากลอยมาตามน้ำตลอดเวลา ชาวประมงจะใช้เชนาะตักแมงกะพรุนได้ตามที่ต้องการโดยไม่ทำอันตรายสัตว์น้ำประเภทอื่น แมงกะพรุนจะพบมากในเดือนมิถุนายน-เดือนสิงหาคม

3) กุ้ง เครื่องมือที่ใช้ในการจับกุ้ง คือการวางอวน 3 ชั้น ในบริเวณ 3-5 กิโลเมตรจากชายฝั่ง อวนที่ใช้วางกุ้งจะเป็นอวน 3 ชั้น เนื่องจากหนดกุ้งมักจะทำลายอวนจึงต้องใช้ อวนที่หนากว่าการจับปลา กุ้งจะพบมากในเดือนมกราคม-เดือนเมษายน

4) ปลากระบอก เครื่องมือที่ใช้ในการจับปลากระบอก คือการวางอวนตาม ยาวขนานกับชายฝั่ง เพื่อกอียดักปลากระบอกเวลาน้ำขึ้นหรือลงปลากระบอกจะลอยมาตามน้ำก็จะติด อวนที่วางไว้ ปลากระบอกจะพบมากในเดือนตุลาคม-เดือนมกราคม

เรือที่ใช้ในการทำประมงพื้นบ้าน มี 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

1. เรืออู่ป่าป เป็นเรือที่ใช้ในการเก็บหอยหรือปลาในพื้นที่ ภายใน 3 กิโลเมตรจาก ชายฝั่ง เป็นเรือที่สามารถวิ่งบนเลนได้
2. เรืออู่โปง เป็นเรือที่ใช้หาปลา ปู หอย ในระยะ 3-5 กิโลเมตรจากชายฝั่ง เป็นเรือที่ใช้ กำลังแรงมากกว่าและออกทะเลได้ไกลกว่าเรืออู่ป่าป เป็นเรือที่มีขนาดใหญ่กว่าและมีราคาสูงกว่าและ สามารถวิ่งได้ดีในน้ำที่ลึกกว่าเรืออู่ป่าป

2) ความรู้ที่เกี่ยวกับการประมง

ในตำบลบางขุนไทรมีผู้ประกอบอาชีพประมงเป็นจำนวนมาก และมีความรู้ เกี่ยวกับการทำประมงหลายท่าน เช่น นายชาญ ชูศรี สารวัตรกำนัน เป็นผู้หนึ่งที่มีประสบการณ์ เกี่ยวกับการทำอาชีพประมงมาเป็นเวลานานกว่า 40 ปี ได้รับการแต่งตั้งจากคณะกรรมการแผนแม่บทตำบล บางขุนไทร และกลุ่มการเรียนรู้ตามแผนแม่บทตำบลบางขุนไทร ให้เป็น “ครูภูมิปัญญาด้านทะเลและ การประมง” ได้ถ่ายทอดประสบการณ์ที่เกิดจากการสะสมของภูมิปัญญาและเป็นความรู้ที่มีประโยชน์ ต่อการทำอาชีพประมง ในเรื่อง “น้ำทะเล 4 สาย กับกระแสน 8 ทิศ” ว่าการทำอาชีพประมง จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความรู้ กระแสน้ำ กระแสนลม เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยในการเดินเรือ และเป็น ความรู้ที่สำคัญที่ทำให้ชาวประมงรู้ว่า ที่ใด เวลาใด จะมีสัตว์น้ำประเภทใด ซึ่งเป็นความรู้ที่เป็น ประโยชน์ต่อการประกอบอาชีพประมง โดยศึกษาลักษณะกระแสน้ำ กระแสนลม ที่มีผลต่อการประกอบ อาชีพประมง มีรายละเอียด ดังนี้

น้ำทะเลมี 4 สาย

สายที่1 คือ น้ำขึ้น น้ำจะไหลขึ้นทางทิศเหนือโดยการไหลเชี่ยว 1 ชั่วโมงต่อ 1 กิโลเมตร (โดยประมาณ)

สายที่2 คือ น้ำลง น้ำจะไหลลงทางทิศใต้ โดยการไหลเชี่ยว 1 ชั่วโมงต่อ 2 กิโลเมตร (โดยประมาณ)

สายที่ 3 คือ น้ำปัด ขึ้นมาทางทิศตะวันตก โดยการไหลเชี่ยว 1 ชั่วโมง ต่อ 1 กิโลเมตร

สายที่ 4 คือ น้ำปัดลงทางทิศตะวันออก โดยการไหลเชี่ยว 1 ชั่วโมง ต่อ 2 กิโลเมตร

กระแสน้ำจะหยุดนิ่งประมาณ 1-2 ชั่วโมง เป็นช่วงเวลาที่ กุ้ง หอย ปู ปลา ได้หยุดพักหาอาหาร และวางไข่

กระแสน้ำมี 8 ทิศ

ทิศที่ 1 คือ ทิศตะวันออกหรือทิศบูรพา ลมที่มาจากทิศนี้เรียกว่าลมอุกาทะวันออก หรือ ลมอุกาฟ้าเหลือง ลมทิศนี้จะมีกำลังแรง 1-3 วัน เป็นลมที่อาจทำให้เรือจมได้เกิดในช่วงเดือนธันวาคม-มกราคม

ทิศที่ 2 คือ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ หรือทิศอาคเนย์ ลมทิศนี้เรียกว่าลมตะวันออก มีกำลังแรง 1-3 วัน เป็นลมที่อาจทำให้เรือจมได้ เกิดในช่วงเดือนมกราคม-กุมภาพันธ์

ทิศที่ 3 คือ ทิศใต้ หรือทิศทักษิณ หรือลมสลาดัน เวลาที่เกิดประมาณ 10.00-18.00 น. เกิดในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม

ทิศที่ 4 คือ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ หรือ ทิศหรดี ลมที่มาในทิศนี้เรียกว่าลมพัตยา เป็นลมที่ไม่ทำให้เรือจม เวลาที่เกิดตั้งแต่ตอนเช้าจนถึงรุ่งเช้าอีกวัน เกิดในช่วงเดือนเมษายน-พฤษภาคม

ทิศที่ 5 คือ ทิศตะวันตก หรือ ทิศประจิม ชาวบ้านเรียกลมอ้ายโก หรือลมตะโก้ เวลาที่เกิดตั้งแต่ 14.00-18.00 น. เป็นลมที่อาจทำให้เรือจมได้เพราะเป็นพายุหวั่น เกิดในช่วงเดือนมิถุนายน-กรกฎาคม

ทิศที่ 6 คือ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ หรือทิศพายัพ ลมที่มาจากทิศนี้เรียกว่าลมเชิง เวลาที่เกิดตั้งแต่ 15.00น-รุ่งเช้าของอีกวัน อาจเป็นพายุหวั่น ที่ทำให้เรือจมได้ เกิดในช่วงเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม

ทิศที่ 7 คือ ทิศเหนือ หรือทิศอุดร ลมที่มาในทิศนี้เรียกว่าลมพัดหลวง จะพัดมาเป็นเวลาที่ไม่แน่นอน เกิดในช่วงเดือนสิงหาคม-กันยายน

ทิศที่ 8 คือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ หรือทิศอีสาน ลมที่มาในทิศนี้เรียกว่าลมว่าว หรือลมหนาว เวลาที่พัดเกิดได้ตลอดเวลา เกิดในช่วงเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน

การนำความรู้เกี่ยวกับกระแสน้ำ และกระแสน้ำ มาใช้จะเป็นประโยชน์ต่อชาวประมง ที่ทำการประมงในระยะห่างจากฝั่ง 3 กิโลเมตรออกไป ทำให้รู้ว่าในทะเลในฤดูใดจะมีสัตว์น้ำประเภทใด ในกรณีที่กระแสน้ำ และกระแสน้ำมาถูกต้องตามฤดูกาล ในทะเลจะพบสัตว์น้ำประเภทต่างๆ ดังนี้

เดือนธันวาคม-มกราคม จะพบ เคยหยาบ

เดือนมกราคม-กุมภาพันธ์ จะพบ กุ้งแชบ๊วย
 เดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม จะพบ กุ้งแชบ๊วย ปูม้า ปลากระบอก
 เดือนเมษายน-พฤษภาคม จะพบ กุ้งหลังไข่ แมงกะพรุน
 เดือนมิถุนายน-กรกฎาคม จะพบ กุ้งแชบ๊วย ปลาเกะ ปลาทุ
 เดือนกรกฎาคม-สิงหาคม บริเวณทะเลลึกไม่มีสัตว์น้ำทะเล ยกเว้น แมงกะพรุน ปลา
 บังโกย ปลากระบอก บริเวณชายฝั่ง

เดือนสิงหาคม-กันยายน จะพบสัตว์น้ำทะเลทุกประเภท เพราะเป็นหัวน้ำเสียไหลเข้ามา

เดือนตุลาคม-พฤศจิกายน ทะเลร้าง เพราะเป็นช่วงเกิดน้ำเสีย

นอกจากนี้แล้วชาวประมงยังมีวิธีสังเกตแหล่งที่จับสัตว์น้ำว่าช่วงใดจะมีสัตว์น้ำชนิด
 ไหนอยู่ที่ใด ดังนี้ ในช่วงขึ้น 1 ค่ำจะได้กุ้งบริเวณกันโปะ ขึ้น 2 ค่ำจะได้กุ้งบริเวณกันยอ ช่วงน้ำเกิด (น้ำ
 ขึ้น) จะได้กุ้งบริเวณน้ำตื้น ช่วงน้ำตาย (น้ำลง) จะได้กุ้งบริเวณน้ำลึก

3) การประกอบอาหาร

ในตำบลบางขุนไทร จะมีสัตว์ทะเลบางประเภทมากในบางฤดู เช่นหอยแครง
 หอยเสียบ หรือปูแสม ในฤดูที่สัตว์ทะเลเหล่านี้มีมาก ราคาจะลดลง ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาในการ
 ถนอมอาหารจะช่วยในการรักษาอาหารให้เก็บไว้ได้นาน และช่วยให้ขายได้ราคาเพิ่มขึ้น และทำให้คน
 ในพื้นที่มีรายได้เพิ่มขึ้นจากการรับจ้างแปรรูปอาหารทะเลด้วย ตัวอย่างการถนอมอาหารด้วยภูมิ
 ปัญญาท้องถิ่น เช่น

ก) มีหอยแครงในพื้นที่มากมีเกลือมาก สามารถที่จะถนอมอาหาร
 โดยการล้างหอยแครงให้สะอาด เอาเกลือมาหมักหอยแครงทิ้งไว้ 1 คืน ตอนเช้าล้างเกลือออกและ
 นำไปต้ม จะสามารถเก็บหอยแครงไว้กินได้ 2-3 วัน

ข) หอยเสียบที่สดจะเก็บไม่ได้นาน การถนอมอาหารสามารถทำได้
 โดยการแกะหอยเสียบออกและตากแห้งเป็นหอยเสียบตากแห้ง จะนำไปขายได้รายได้ดีกว่าขายเป็น
 หอยเสียบสด

ค) มีการนำปูแสมมาดองเค็มเก็บไว้กินได้นาน

ง) มีการนำปลาประเภทต่างๆ มาตากแห้งเพื่อเก็บไว้กินได้นาน

1.3 การอยู่ร่วมกันในสังคม

ในอดีต แต่ละหมู่บ้านจะมีคนอยู่ไม่มาก คนทั้งหมู่บ้านจะเป็นญาติ พี่ น้อง ลูก หลาน
 ในตระกูลเดียวกัน หรือมีความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน จึงมีความเป็นอยู่อันพี่น้อง เมื่อคนเพิ่มมากขึ้น
 หมู่บ้านก็ขยายใหญ่ขึ้น หมู่บ้านที่ขยายออกไปจากหมู่บ้านเดิมส่วนมากยังมีทัศนคติ ความเชื่อเหมือน
 หมู่บ้านเดิม มีการใช้กฎกติกาในหมู่บ้านเหมือนหรือใกล้เคียงกันโดยมีฐานความเข้าใจในเรื่องเดียวกัน

แต่กฎกติกาเหล่านี้ บางครั้งไม่สามารถนำไปใช้กับคนที่อยู่ต่างหมู่บ้านต่างตำบลให้ยึดถือปฏิบัติร่วมกันได้ ดังเช่น ในกรณีของชาวประมงพื้นบ้านในตำบลบางขุนไทรที่ยึดถือเรื่องการทำประมงที่ไม่ทำลายธรรมชาติ เนื่องจากพื้นที่ดินเลนที่ตำบลบางขุนไทรเป็นแหล่งเกิดของหอยแครงตามธรรมชาติที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย และเป็นพื้นที่ที่ชาวประมงพื้นบ้านมาเก็บหอยแครงเพื่อเป็นอาหารและนำไปขายเป็นรายได้เลี้ยงตัวเองและครอบครัวมาหลายชั่วอายุคน เมื่อเกิดปัญหามีเรือประมงเชิงพาณิชย์จากพื้นที่อื่นเข้ามาคราดหอยแครงโดยใช้เรือประมงขนาดใหญ่ ซึ่งนอกจากทำให้หอยแครงลดจำนวนลงอย่างรวดเร็วแล้วยังเป็นการทำลายดินเลนที่เป็นแหล่งเกิดและแหล่งอาหารของหอยแครง ทำให้ระบบนิเวศของหอยแครงเสียสมดุล หอยแครงลดจำนวนลงและหมดไป มีผลให้ชาวประมงพื้นบ้านขาดแหล่งทำกินและขาดรายได้ เป็นปัญหาการแย่งชิงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชายฝั่งทะเลระหว่างชาวประมงพื้นบ้านในตำบลบางขุนไทรที่เก็บหอยแครงด้วยมือกับเรือประมงเชิงพาณิชย์จากพื้นที่อื่น จึงเป็นปัญหาระหว่างชาวประมงพื้นบ้านในตำบลบางขุนไทรกับชาวประมงเชิงพาณิชย์จากพื้นที่อื่น ที่ชาวประมงพื้นบ้านในตำบลบางขุนไทรไม่สามารถใช้กฎหมายทางสังคมที่ใช้ในการรักษาแหล่งทรัพยากรธรรมชาติของตนเองมาบังคับใช้กับชาวประมงเชิงพาณิชย์จากพื้นที่อื่นที่ไม่ได้ตระหนักและเข้าใจถึงความสำคัญของการรักษาทรัพยากรธรรมชาติเหมือนคนในตำบลบางขุนไทร ชาวบ้านในตำบลบางขุนไทรซึ่งประกอบด้วยกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ชาวประมงพื้นบ้านและชาวบ้านที่ไม่ได้ประกอบอาชีพประมงพื้นบ้าน ได้รวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล เพื่อเฝ้าระวังและป้องกันไม่ให้เรือประมงเชิงพาณิชย์เข้ามาคราดหอยแครงในพื้นที่

กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล เป็นรูปแบบหนึ่งของการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านแบบในอดีตที่มีการรวมตัวกันในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยใช้พลังของชุมชนเพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เช่นในอดีตที่ยังไม่มีเครื่องจักรขานาต้องรวมตัวกันเพื่อช่วยกันเกี่ยวข้าว ซึ่งถ้าขานาไม่รวมตัวกัน แต่ละบ้านจะมีแรงงานไม่พอ และถึงเวลาที่ต้องเกี่ยวข้าว หากไม่สามารถเกี่ยวข้าวได้ทันอาจทำให้เกิดความเสียหายได้ การรวมตัวกันของขานาจึงเป็นการแก้ไขปัญหาของตัวเอง และของชุมชน ด้วยพลังของชุมชนที่รวมตัวกันเป็นกลุ่ม เช่นเดียวกับปัญหาที่เกิดในตำบลบางขุนไทร และมีผลกระทบกับชาวประมงพื้นบ้าน ถ้าไม่มีการรวมตัวกันจะไม่เกิดพลังและไม่สามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้

1.4 ระบบคุณค่า

ประเพณีและความเชื่อ

ความเชื่อในเรื่องธรรมชาติและสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ของชาวบ้านบางขุนไทรจะแตกต่างกันตามลักษณะอาชีพ เช่น ผู้ที่ประกอบอาชีพประมงโดยเฉพาะในหมู่ 3 มีประเพณีบุญทำยกกานต์เป็นประเพณีสำคัญที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี เป็นการทำบุญเพื่อบวงสรวงเทวดาประจำทะเลให้คุ้มครอง

ผู้ประกอบอาชีพประมงให้จับสัตว์น้ำได้และขอให้คุ้มครองคนในบ้านให้ปลอดภัย ถือเป็นภาระที่เคร่งครัดด้วย โดยชาวบ้านจะเรียกรวมเงินกันทั้งหมู่บ้าน เพื่อนำเงินไปจัดสร้างเรือไม้สำหรับใช้ในวันทำพิธี คือ วันที่ 3 หลังจากวันสงกรานต์ หรือเรียกว่าวันทำบุญทำทานกัน ในพิธีจะนิมนต์พระ 9 รูป มาสวดมนต์และเลี้ยงพระ ที่ลานประจำหมู่บ้าน ชาวบ้านจะมาทำพิธีทั้งหมู่บ้าน ชาวบ้านในแต่ละครัวเรือนจะเตรียมตุ๊กตาที่ทำด้วยกระดาษ เศษผ้า หรือตุ๊กตาไม้ตามแต่ความสะดวก การเตรียมตุ๊กตาจะเตรียมเท่ากับจำนวนคนในบ้านถ้ามีสัตว์เลี้ยงในบ้านก็ต้องเตรียมทำตุ๊กตาสำหรับสัตว์เลี้ยงด้วย และนำตุ๊กตาเหล่านั้นไปใส่ในเรือที่จัดเตรียมขึ้นมาร่วมกันไว้แล้ว ซึ่งในเรือจะใส่ข้าวสาร อาหารแห้ง ดอกไม้ธูปเทียนเงิน น้ำ และอื่นๆตามที่ต้องการให้พร้อม เมื่อพระสงฆ์ประกอบพิธีเสร็จ ในช่วงบ่ายชาวบ้านจะร่วมกันนำเรือนี้ไปลอยในทะเล ความหมายของประเพณีนี้เพื่อเป็นการแสดงความร่วมมือร่วมใจของคนทั้งหมู่บ้านเริ่มจากการร่วมกันสร้างเรือจำลอง การจัดพิธีทำบุญเลี้ยงพระร่วมกันทั้งหมู่บ้าน การรวมกันนำเรือไปลอยในทะเล รวมถึงความสามัคคีร่วมมือของคนในบ้านที่ต้องช่วยกันจัดทำตุ๊กตาของคนและสัตว์ในครอบครัวเป็นการแสดงให้เห็นว่าในปีที่ผ่านมาในแต่ละบ้านมีคนเกิดคนตาย มีสัตว์เกิดหรือตายไปเท่าใด เพื่อให้คนในบ้านเข้าใจธรรมชาติของการเกิดและตายให้ธรรมชาติเตือนสติสอนให้คนตั้งอยู่ในความไม่ประมาทในชีวิตจะได้มีความรักกลมเกลียวกันในระหว่างครอบครัวเพิ่มมากขึ้น

ชาวประมงพื้นบ้านจะมีความเชื่อมาก่อนออกจากบ้านห้ามทะเลาะกัน มิเช่นนั้นแล้วจะไม่ได้สัตว์น้ำ และในวันพระห้ามออกทะเลถือว่าไม่อยากทำบาป

2.อาชีพการทำนาเกลือ

2.1 วิธีการและเครื่องมือที่ใช้ในการทำนาเกลือ

การทำนาเกลือที่ตำบลบางขุนไทรเป็นการทำเกลือสมุทร ระยะเวลาที่ทำนาเกลือเดือนตุลาคม-กลางเดือนพฤษภาคมของทุกปี การทำนาเกลือนอกฤดูกาลเรียกว่าทำนาเกลือทวาย การทำนาเกลือมีขั้นตอนหลักๆ ที่คล้ายกัน แต่รายละเอียดของวิธีการทำจะขึ้นอยู่กับภูมิปัญญาและความถนัดของแต่ละเจ้าของนาเกลือ การทำนาเกลือมีขั้นตอนดังนี้

- 1) การจัดทำแปลงนาเกลือ ถ้ามีพื้นที่ประมาณ 100 ไร่ ส่วนมากจะแบ่งพื้นที่ออกเป็น 4 ส่วน แปลงแรกเป็นนาขังน้ำโดยการทدنน้ำทะเลเข้าแปลง จะมีพื้นที่ประมาณ 40 ไร่ (มากขึ้นขึ้นกับการตัดสินใจของเจ้าของนาเกลือ) ความลึกของแปลงนาประมาณ 30-50 เซนติเมตร ขนาดความกว้างและยาวของแปลงนาขึ้นอยู่กับความพอใจของเจ้าของนาเกลือ การทدنน้ำทะเลเข้าแปลงแรกเป็นการเตรียมน้ำเกลือให้ได้ความเค็มประมาณ 1-2 ดักรี (เป็นหน่วยความเค็มของเกลือ) ระยะเวลาที่ใช้ในการกักความเค็มประมาณ 30 วันขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ หลังจากที่ได้ความเค็มตามที่ต้องการแล้ว จะทدنน้ำเข้าแปลงที่ 2 เป็นนาแม่ พื้นที่ประมาณ 20 ไร่ ความลึกของนาประมาณ 6 เซนติเมตรเป็นแปลงที่เตรียมไว้ผึ่งน้ำทะเลเพื่อเพิ่มความเค็มของเกลือ ระยะเวลาที่ใช้

ประมาณ 15 วันขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ เมื่อพื้งน้ำเกลือให้ได้ระดับความเค็มที่ 4 ดักริแล้วก็รดน้ำเข้าแปลงที่ 3 เป็นนาเชื้อ ความลึกของพื้นที่นาเชื้อประมาณ 4-5 เซนติเมตร เพื่อพื้งเกลือให้เค็มมากขึ้นจนถึง 25 ดักริ และส่งน้ำเข้านาว่างซึ่งเป็นแปลงที่ 4 มีขนาดประมาณ 15 ไร่ มีความลึกประมาณ 3 เซนติเมตร เตรียมกักเกลือไว้ประมาณ 15 วัน ให้ได้ความเค็มขนาด 25 ดักริเพื่อเตรียมทำเป็นเกลือโดยการคราดเกลือ

2) การคราดเกลือ เป็นขั้นตอนหนึ่งที่มีความสำคัญที่กำหนดว่าจะได้เกลือมากหรือน้อย เริ่มจากเมื่อเกลือในนาว่างแห้งพอที่จะคราด ให้ใช้หั่วมาเคาะเกลือให้แตก ถ้าเกลือมีชั้นหนามากให้ใช้คทาหรือคราด ที่มีลักษณะคล้ายกับช้อนขนาดใหญ่มาเคาะเกลือให้แตกก่อน เมื่อเกลือแตกเป็นขุยแล้วจะใช้วัวมาลาก เรียกว่า ตะเข้ มีลักษณะคล้ายเครื่องไถนา แต่ใช้คนเดินแทนควาย และใช้คทากวาดเกลือให้มากองรวมกัน แล้วให้คนมาขนเกลือไปเก็บที่ยุ้ง เพื่อเตรียมขายต่อไป

3) ตะเข้ เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการทำนาเกลือ ตะเข้ทำจากไม้มีลักษณะเหมือนเครื่องไถนา เวลาใช้จะมีคนยืนอยู่ด้านหน้าคอยจับไม้ คนนี้มีความสำคัญมาก คือถ้ากดไม้มากเกินไปจะขุดเกลือขึ้นมามากเกินไป ซึ่งเกลือที่อยู่ลึกเกินไปจะมีชั้นดินสกปรกติดขึ้นมาด้วย สีของเกลือจะไม่ขาวสะอาด จะขายยากกว่าเกลือที่มีสีขาวสะอาด เกลือที่ดีจะต้องมีเม็ดใหญ่ และมีสีขาวสะอาด ถ้าคนกดเครื่องตะเข้กดน้อยเกินไป ทำให้ได้เกลือน้อยลง ซึ่งทำให้ได้กำไรลดลง การกดเครื่องตะเข้จึงมีความสำคัญและเป็นความชำนาญอย่างหนึ่ง ตะเข้จึงเป็นเครื่องมือที่ประดิษฐ์จากภูมิปัญญาชาวบ้านที่เหมาะสมกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอีกประเภทหนึ่งที่น่าสนใจ

2.2 ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาเกลือ

การทำนาเกลือเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ คนที่ทำนาเกลือจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับดินฟ้าอากาศ จะทำให้สามารถรู้ได้ว่าฝนจะตกเมื่อไร วิธีการสังเกตฝนของผู้ที่ทำนาเกลือจะดูจากลักษณะก้อนเมฆ แดด และลม ถ้าวันที่มีแดดมากมีเมฆสูงมีลมเบาๆ โอกาสที่ฝนจะตกน้อยกว่าวันที่มีแดดน้อยมีเมฆมาก และมีลมแรง

การวัดความเค็มของน้ำเกลือที่อยู่ในนาเกลือ ผู้ที่มีความชำนาญในการทำนาเกลือจะสามารถใช้นิ้วชี้จุ่มน้ำเกลือและมาถูกับนิ้วหัวแม่มือ ถ้า น้ำเกลือมีความเหนียวมาก มีผงเกลือมาก แสดงว่าความเค็มของเกลือจะมากกว่าน้ำเกลือที่มีความเหนียวน้อยกว่า มีผงเกลือน้อยกว่า เจ้าของนาเกลือบางคนใช้เม็ดมะขามเปรี้ยว และเม็ดมะขามเทศโยนลงในนาดอก ถ้าเม็ดมะขามเปรี้ยวลอยถือว่าน้ำแก่ ส่วนเม็ดมะขามเทศถ้าลอยถือว่าน้ำปานกลาง

ในอดีตน้ำเกลือที่เหลือจากการทำนาเกลือ จะหมักเวียนไปใช้ในการทำนาเกลือครั้ง

ต่อไป แต่เมื่อน้ำเกลือถูกนำไปใช้หมุนเวียนหลายครั้ง ทำให้มีชีดินสกปรกติดอยู่ ปัจจุบันน้ำเกลือที่ถูกใช้แล้วหลายครั้งหรือเมื่อหมดหน้าทำนาเกลือก็สามารถนำน้ำเกลือไปขายให้กับคนเลี้ยงกุ้งในจังหวัดอื่นได้ คนเลี้ยงกุ้งจะเอาน้ำเกลือไปผสมน้ำเพื่อเลี้ยงกุ้ง ทำให้เจ้าของนาเกลือมีรายได้เพิ่มขึ้น

2.3 ระบบคุณค่า

ประเพณีและความเชื่อ

เจ้าของนาเกลือ ในตำบลบางขุนไทรจะมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยแสดงออกในรูปของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำขวัญและการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การทำพิธีลงนา เจ้าของนาเกลือจะทำพิธีลงนากันเดือน 10 ของไทยนิยมวันศุกร์ วันลอย วันพุธต้องไม่ตรงกับวันอุบาทว์ โลกาวินาศด้วย เจ้าของนาเกลือต้องจีบหมากพลู 3 คำ

คำที่ 1 มาที่พระภูมินาเกลือจุดธูปบอกกล่าว 9 ดอก บอกว่าวันนี้ลูกจะเอาฤกษ์เอาชัย ลงชุดคันทนาขออย่าได้มีสิ่งใดขัดขวางสิ่งดีๆ จะเกิดแก่นาข้าพเจ้า ถ้าข้าพเจ้าทำสิ่งใดผิด พลัดพลั้งไป ขอให้ท่านพระภูมินาโปรดอภัย

คำที่ 2 นำไปบอกกล่าวแก่ศาลตาทุกจุดธูป 7 ดอก บอกเหมือนพระภูมิเปลี่ยนจากพระภูมิมาเป็นตาทุก

คำที่ 3 เสียบที่ไม้เสียบลูกชิ้น มาที่หัวคันนากระทงที่จะทำขวัญ จุดธูป 9 ดอกหันหน้าสู่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือแล้วกล่าวว่าข้าพเจ้าขอเชิญพระอินทร์ พระพรหม พระเพลิง พระพาย พระพิรุณ พระอัคคี ยายกะลิตากะลา ตันนา ปลายนา กลางนา โปรดจงรับรู้ข้าพเจ้าจะลงชุดนาในวันนี้ จงอย่าได้มีอุปสรรคและสิ่งใดขัดขวาง โปรดอำนวยการให้ความสะดวกทุกประการให้กับข้าพเจ้าด้วยเถิด ถ้าข้าพเจ้าได้ล่วงเกินสิ่งใด พวกท่านไปข้าพเจ้าขออภัยแล้วจึงนำพลั่วที่ขุดดินจุ่มน้ำในหลอดนำพลั่วปักไปที่มุมในกระทงนาใช้เท้าถีบพลั่วเพื่อที่จะจัดดินขึ้นมา จัดดินมากองบนคันนา กองดินเสร็จเอาด้านหลังพลั่วตบดินให้เรียบ นำพลั่วจุ่มน้ำเพื่อจะขุดดินอีกทำทั้งหมด 3 ครั้ง เป็นเสร็จพิธี

2. พิธีวางนา ต้องดูวันพุธและไม่อุบาทว์และโลกาวินาศ ดูเวลาที่จะวาง หมากพลู 3 คำ ดอกดาวเรือง 1 กำ ธูปเทียน ธูป 9 ดอก หมาก 1 คำ ให้พระภูมินาเกลือแล้วกล่าวว่า พระภูมินาเกลือเจ้าข้า วันนี้ข้าพเจ้าจะทำพิธีวางนา ขอให้เกลือตกสวย ลมฟ้า อากาศเป็นใจและได้เกลือเม็ดใหญ่ เมื่อขึ้นแล้วขอให้คนมาแย่งกันซื้อ ถ้าลูกล่วงเกินท่านไปโปรดอภัย หมากอีกคำ ธูปอีก 7 ดอก ให้ศาลตาทุกกล่าวแบบพระภูมิเปลี่ยนจากพระภูมิเป็นตาทุก อีก 1 คำ เสียบกับไม้เสียบลูกชิ้น ตัดไม้ลวก 12

นิ้ว x .5 นิ้ว หลาวปลายให้แหลมนำดอกดาวเรือง รูป 9 ดอก เทียน 1 เล่มพร้อมหมากพลูยาเส้นที่เสียบไม้เสียบลูกชิ้นมามีคละรวมกับรูปเทียนไม่ต้องจุด นำรูปเทียนดอกไม้ หมากพลูเดินไปกลางกระถางที่จะทำขวัญคือกระถางที่ 1 ด้านซีกตะวันออกพอถึงกลางกระถางก็นั่งคุกเข่าลงหันหน้าไปทิศตะวันออกเจียงเหนือหน้าของที่เตรียมมาใส่มือพนมโม 3 จบ และกล่าวต่อไปว่า ข้าพเจ้าขอเชิญเทพยดาทั้งหลายตลอดทั้งพระอินทร์ พระพรหม พระเพลิง พระพาย พระพิรุณ พระอิศรี พระอากาศ ยายกะลิตากะลา ตันนา ปลายนา กลางนา เจ้าของยิ่งใหญ่และยังเล็ก จงมาเป็นสักขีพยานในวันนี้ ข้าพเจ้าได้วางนาขอให้เกลือกตมเม็ดใหญ่ๆ เกลือขาว เกลือน้ำหนักดี ราคาดี บริวารอย่าได้มีปัญหา ขอฝนฟ้าอย่าตก ขอให้สิ่งที่ข้าพเจ้าขอสัมฤทธิ์ผล ถ้าข้าพเจ้าได้ล่วงเกินท่านหนึ่งท่านใดไปขอให้โปรดภัยด้วยเถิด

พร้อมกับปล่อยน้ำจากนาดอกมา น้ำไหลมาได้ทันทีใช้พญานาคดูดหรือจักรีบีบมา พอลูกกลางที่กลางนาเดินไปที่หัวคันนาที่เคยทำพิธีจุด เพราะตรงนี้มีปากกะวาก ซึ่งมีตาเปี้ยะสัฟอยู่ให้ยกมือพนมบอกกล่าวหันหน้าไปทิศตะวันออกเจียงเหนือ แม่หัวคันนาพระแม่ธรณีลูกจะเปิดน้ำวางขอให้น้ำใสได้เกลือกขาว และเม็ดใหญ่ ยกมือลงกลั่นใจเอามือตบดินตรงคันนาระหว่างตาเปี้ยะตบ 3 ครั้ง และกล่าวว่า ธรณีเจ้าขาส่ายอยู่หรือยัง เราตอบเอง อยู่จ๊ะ ข้าพเจ้าจะเปิดตาเปี้ยะทั้ง 2 ข้างให้น้ำไหลเข้า พอน้ำเข้าเต็มก็ปิดตาเปี้ยะ เกลือกจะลอยเป็นละอองบนผิวน้ำ เราจึงใช้ไม้กะทาละดอกคือการกระแทกน้ำให้เป็นคลื่นจนทำให้ละอองเกลือกจมน้ำลงสู่พื้น

3. พิธีขึ้นเกลือก พอเกลือกครบกำหนดจะนำเกลือกขึ้นต้องดูวันทำขวัญมาก่อนดูวันฟู

และวันไม่อุบาทว์และโลกาวินาศ เอาขึ้นก่อนวันทำขวัญ 1 วัน เอาขึ้นเสร็จ ต้องทิ้งให้สกน้ำ 1 คืน สิ่งของที่เตรียมไว้ทำขวัญประกอบด้วย เข็มขัดนาค สร้อยทอง ผ้าลายไทย ผ้าไหม หรือผ้ายกดินดินเงิน ดิ้นทอง ผ้าอย่างใดก็ได้ มะพร้าวอ่อน 3 ลูก กลั้วน้ำว่าสีเหลืองกะดังงา คือเหลืองเหมือนดอกกะดังงา) 3 หวี ไข่เปิดต้ม 3 ฟอง ช้อนปากชาม 9 ช้อน ข้าว 3 ถ้วย ขนมต้มขาว 3 จานเล็ก ต้มแดง 3 จานเล็ก คันหลาว 3 จานเล็ก เข่งตระกวยพร้อมคานหาบ แป้งหอม น้ำหอม หนังสือพิมพ์ เชือกฟาง จันตี้ย 9 แผ่น ผ้าแดง 2 ชิ้น แต่ละชิ้นกว้างประมาณ 2.5-3 นิ้ว ยาวพันรอบเสาเอกในยุ้งเกลือกได้พอดี ด้ายดิบ 2 เชด อังคิ๋ว 1 แผ่น กิมฮวย 1 คู่ ตอนเย็นวันที่ขึ้นเกลือกเสร็จจุดรูป 9 ดอก บอกพระภูมิว่าวันรุ่งขึ้นจะทำขวัญนาจะนำของมาไหว้มาให้ท่านเสวย จุดรูป 7 ดอกบอกศาลตาพุก บอกแบบพระภูมิ เปลี่ยนจากพระภูมิเป็นตาพุก จุดรูปยังเล็กบอกว่าจะทำขวัญในวันรุ่งขึ้นให้ไปพร้อมกันที่ยุ้งใหญ่จะได้ทำพิธีพร้อมกัน จุดรูป 9 ดอกบอกยังใหญ่ว่า เจ้าของยิ่งใหญ่ยังเล็ก ยายกะลิตากะลา ตันนาปลายนา กลางนา จงโปรดมาพร้อมกันที่ยุ้งใหญ่ในวันรุ่งขึ้นข้าพเจ้าจะนำของมาไหว้และทำพิธีเชิญขวัญเกลือกเข้ายุ้งฉาง นำหนังสือพิมพ์มาหุ้มเสาเอกในท่ายาวแล้วผูกด้วยเชือกฟาง หนังสือพิมพ์จะกันผ้าเปียก สิ่งที่ต้องเตรียมเพิ่มคือสาวรุ่นที่เป็นพรหมจรรย์ 1 คน พานใส่ของ 2 ช้อน ดอกไม้ 3 กำ มะพร้าวทึนทึกประมาณ 2 ลูก แป้งข้าวเหนียว น้ำตาลปึก น้ำตาลทรายอย่างละ 1 กิโลกรัม ผ้าขาว 3 ผืน เศษสตางค์ เหรียญ 5, 10, 1

อย่างละประมาณ 100 อัน แบนค์ 20, 50, 100 , 500, 1,000 จำนวนเท่าใดก็ได้ เก้าอี้ 1 ตัว ปอกมะพร้าวอ่อนทั้ง 3 ลูกให้สวย ตอนเช้าทำขนม 3 อย่าง คือขนมต้มขาว ขนมต้มแดง และคันทลาว เสร็จแล้วนำเงินเตี้ย 9 แผ่น มาหุ้มที่เสาคอก หุ้มสูงประมาณศรีษะคนหุ้ม นำผ้าแดง ด้ายดิบมาพันและผูกทับเงินเตี้ย นำอั้งติ้ว และกิมฮวย และดอกไม้เสียบบนเงินเตี้ย นำผ้าห่มมาหุ้มที่เสาคอก นุ่งให้ต่ำกว่าเงินเตี้ยจับจีบข้างหน้าคาดทับด้วยเข็มขัดนาคมีผ้าสะไบมาคาดทับ 1 ผืน นำสร้อยคอทองมาแขวน นำแบนค์มาเรียงใส่พานเป็นวงกลมนำเหรียญมากองทับแบนค์ นำแก้วเอี่ยมวางหน้าพระภูมิปูทับด้วยผ้าขาว นำผ้าขาวมาปูด้านหน้าเสาคอกในยุ้งก่อนปูผ้าหาอะไรมาปูก่อนแล้วปูผ้าขาวทับ แล้วนำผ้าขาวไปปูที่ศาลตาทุกด้วย เกลือขวัญที่จะหาบจะกองอยู่ในแถวที่ตัดไว้เพียงแต่ชักดอกไม้ รูปเทียน หมากพลูที่เคยปักไว้กับดินมาปักบนยอดกองเกลือ พอฟ้าสว่างนำของที่เตรียมไว้มาไหว้พระภูมิและกล่าวว่า พระภูมิเจ้าชาเดียวข้าพเจ้าจะได้ทำพิธีเชิญขวัญเข้ายุ้งเข้าฉาง ขอพระภูมิโปรดรับทราบ ข้าพเจ้าได้นำของมาให้ท่านรับประทาน (มีสิ่งใดบ้างที่เตรียมไว้ให้พูดไป) ข้าวที่ใส่ถ้วยต้องนำไข่เปิดที่ต้มแล้ววางไว้บนยอดข้าว ขอให้ราคาเกลือดี ๆ เกลือเม็ดใหญ่และขาวทุกครั้ง ผู้ซื้ออย่าได้มีปัญหา เงินทองอย่าได้ขัดสน บริการอย่ามีปัญหา ศาลตาทุกกล่าวแบบเดียวกันเปลี่ยนจากพระภูมิเป็นศาลตาทุก พอไหว้พระภูมิและศาลตาทุกเสร็จ ก็นำของมาไหว้ในยุ้ง นำของมาวางบนผ้าขาว หาผ้าใบหรือเสื่อน้ำมันมาปูก่อนจึงปูผ้าขาว นำพานที่ใส่แบนค์และเหรียญมาด้วย จดรูป 9 ดอกแล้วกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอเชิญเจ้าของยุ้งเล็ก ยายกะลีดากะลา ต้นนา ปลายนา กลางนา และเจ้าของยุ้งใหญ่ จงมาพร้อมกัน ณ ที่นี้ ข้าพเจ้าขอเชิญมารับประทานอาหารที่ข้าพเจ้าได้เตรียมมา ขอเชิญรับประทานให้อิ่มหน้าสำราญและโปรดอำนวยการให้แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด ขอให้ข้าพเจ้าได้เกลือขาว น้ำหนักดี ปริมาณมาก ฝนอย่าตก แดดดี ลมดี บริวารดี เงินทองได้มาดี ผู้ซื้อให้ราคาดีไม่คดไม่โกง ขอให้สิ่งที่ลูกขอสัมฤทธิ์ผล สิ่งใดไม่ดีออกไปสิ่งใดดีจงเข้ามา ถ้าข้าพเจ้าทำผิดไป ข้าพเจ้าขอขมาไว้ ณ ที่นี้ และไปนำเด็กสาวรุ่นพรหมจรรย์แต่งตัวให้งามพร้อมแข่งตะกวยและไม้คานหาบมา ให้เด็กสาวหาบแข่งตะกวยแล้วเจ้าของนานำเด็กสาวลงไปพร้อมถือพานเปล่าไปด้วยพอไปถึง โถยกเกลือยอดกองใส่พานนำดอกไม้รูปเทียน หมาก พลูที่อยู่บนกองเกลือปักมาในพาน แล้วโยยกเกลือใส่เซ่งหาบจะต้องโยกให้พูนสูงเอาเคล็ด ทำอะไรจะได้พูนขึ้น (ปริมาณมาก) โยกเสร็จให้เด็กสาวหาบ เจ้าของนาเดินถือพานใส่เกลือเดินนำหน้า ปากก็พูดว่า ขวัญเฮ้ย ขวัญมา ขวัญอย่าแรมร้างไปไหน ขอเชิญแม่ขวัญเกลือเข้าไปข้างในยุ้งฉางเป็นมิ่งขวัญแก่เรา ขอให้เกลือข้าพเจ้าได้ปริมาณมากมาย พูดอยู่อย่างนี้จนเดินถึงเสาคอกที่ทำพิธี (เสาคอกต้องอยู่กลางยุ้ง) เทเกลือในเซ่งไว้ที่โคนเสาคอกให้รอบ แล้วนำเกลือในพานเทต่อแล้วกล่าว แม่มาเป็นมิ่งขวัญมาอยู่ตรงนั้นนะ นำดอกไม้รูปเทียน หมากพลูใส่พาน เดินนำสาวรุ่นลงไปในกระถางนาอีก ทำแบบเดิม 3 ครั้ง ครั้งสุดท้ายเทเสร็จเอาแป้งหอมโรยบนเกลือที่โคนเสาคอกพร้อมจิ้มน้ำหอมสมัยก่อนใช้น้ำอบปากพูดว่า ขอให้เกลือขาวดังแป้งหอมดังน้ำหอม มีคนมาแย่งกันซื้อให้ราคาดี ๆ เด็กสาวต้องกล่าวว่า เกลือขาวจิงเลย เม็ดก็ใหญ่เข้ายุ้งเข้าฉางเต็มเลย เจ้าของนานำเงินในพานให้เด็ก 200-300 บาท พร้อมเศษอีก 9 บาทเป็นเคล็ด

เศษสตางค์แจกคนหาบ แบ่งค้ให้นายนา 200 ลูกน้องคนละ 100 เป็นการให้ทาน พอเสร็จพิธีทิ้งไว้สักพัก จึงลาของใช้คำพูดว่า ขอให้สิ่งที่ลูกได้ของจงสัมฤทธิ์ผล ข้าพเจ้าขอลาของนี้มาให้เป็นทาน

ช่วงตรุษจีน สารทจีน เจ้าของนาเกลือจะไหว้นาเกลือ รวมถึงพระภูมิและตาพุกด้วย เนื่องจากเจ้าของนาเกลือส่วนมีเชื้อสายจีน

4. พิธีเหยียบรอยแตก ปัญหาที่พบในนาเกลือเป็นปัญหาสำคัญ คือนาแตก จะมี 2 แบบคือ แตกแบบน้ำแห้ง อีกแบบคือแตกแบบน้ำได้ดินพุ่งขึ้นมาจะเหม็นมาก นาที่แตกนี้สามารถเอนิ้วมือเหยยได้ จะแตกกลางกระทงนา บางนาข้ามไปอีกกระทงหนึ่ง สาเหตุประการแรกเอนิ้วมือเหยยเกินไป ดินจะขามาก อีกประการหนึ่งน้ำได้ดินสกปรกเพราะบ้านที่อยู่ติดกับนาปล่อยน้ำเสียออกมาทางนา ทำให้นาแตก สมัยก่อนถ้านาแตกต้องไปนิมนต์พระมาทำพิธีเหยียบรอยแตก และต้องทำบุญยังเชิงลุงศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องมาและขอขมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ ปัจจุบันยังใช้อยู่ แต่นาเกลือของครอบครัวคุณรุ่งรัตน์ สุขารมณ จะเหยียบรอยแตกกันเอง เพราะมีพระธุดงค์ท่านให้ไว้ ตกทอดมาจนปัจจุบัน โดยต้องกลั่นใจเขียนอักขระขอมแล้วกลั่นใจว่าคาถา พร้อมย่อเท้าเหยียบรอยแตกหลังพอจะหายใจให้เอนิ้วหัวแม่เท้าจิกแม่ธรณีไว้ เริ่มกลั่นใจและว่าคาถาพร้อมเหยียบรอยแตกใหม่จนเสร็จ

เมื่อ 2-3 ปีที่แล้วมีเจ้าของนาเกลือ 1 รายในตำบลบางขุนไทร นำเอาวิธีการทำนาเกลือจากประเทศจีนมาใช้โดยการเทปูนบนแปลงนา ก่อนทำนาเกลือ ต้องลงทุนกระทงละ 1 ล้านบาท ผลที่ได้คือเกลือขาวใสสะอาด ทำให้ขายได้ราคาดีกว่าเกลือที่ทำแบบเดิมที่บางครั้งไม่ขาวสะอาด แต่ความเค็มของเกลือสู้แบบทำกับดินไม่ได้ และยังไม่มีมีการพิสูจน์ว่ามีปัญหาของสารเคมีตกค้างหรือไม่ เจ้าของนาเกลือรายอื่นจึงไม่นิยมทำตาม

3. การทำนาข้าว

3.1 วิธีการและเครื่องมือที่ใช้ในการทำนาข้าว

การทำนาปี เริ่มประมาณเดือนกรกฎาคมสิ้นสุดในเดือนมกราคม เริ่มโดยการวิดน้ำเข้านาให้สูงประมาณตาคุ่มทิ้งไว้ประมาณ 1 อาทิตย์ หลังจากนั้นให้ไถดิน เพื่อพลิกดิน หมักไว้ประมาณ 2 อาทิตย์ เปิดน้ำแช่ให้ท่วม และเอาคราดไปคราดหมักไว้เรียกว่าตลบ ทิ้งไว้ประมาณ 1 อาทิตย์ และไถดิน เพื่อพลิกดิน หมักครั้งที่ 2 ทิ้งไว้ 1 อาทิตย์ และให้น้ำเม็ดพันธ์ที่เพาะไว้มาหว่านได้ การเตรียมเมล็ดพันธ์ นำเม็ดพันธ์อย่างดีมาแช่น้ำทิ้งไว้ 1 คืน นำมาเพาะ โดยการ

เตรียมที่เพาะกว้างประมาณ 1 เมตรยาวประมาณ 2-3 เมตร เทกลบลงไปบนลานดินที่เตรียมไว้สูงประมาณ 1-2 นิ้ว เอาเมล็ดพันธุ์ข้าวที่แช่น้ำไว้ 1 คืบ เทลงบนกลบและเกลี่ยเมล็ดพันธุ์บนกลบที่เตรียมไว้ให้เสมอกัน เอาฟางมาคลุมให้มิดชิด 2-3 วัน ต้องเปิดฟางออกมารดน้ำให้ชุ่มน้ำทุกวัน วันละ 2 ครั้ง เช้าและเย็น การรดน้ำต้องรดจนไอน้ำที่ออกมาจากกองฟางเย็นจึงจะใช้ได้ เมื่อเมล็ดพันธุ์งอกประมาณ 2-3 เซนติเมตร เอาไปหว่านในแปลงนาที่เตรียมไว้ ริดน้ำให้ท่วมข้าว แช่ทิ้งไว้ 1 คืบ เอาข้าวออก ทิ้งไว้ให้แห้ง 3 วัน แล้ววิดน้ำเข้าไปแปลงนาแช่ทิ้งไว้ 1 คืบ ประมาณ 20 วันใส่ปุ๋ยได้ ข้าวที่ปลูกจะเกี่ยวได้ประมาณ เดือนมกราคม

3.2 ระบบคุณค่า

ประเพณีและความเชื่อ

1) พิธีกรรมในการทำขวัญข้าว ชาวนาในตำบลบางขุนไทรในอดีตมีประเพณี การทำขวัญ 5 ขั้นตอน มีรายละเอียด ดังนี้

1. พิธีการแรกขวัญ หากฤกษ์วันที่เป็นมงคล เป็นวันธงชัย ตามตำราพรหมชาติ (คนที่ไม่รู้ให้ไปถามคนที่รู้) ปัจจุบันชาวบ้านบางรายจะทำพิธีแรกขวัญวันเดียวกับวันพระราชพิธีแรกนาขวัญ เนื่องจากถือว่าเป็นวันมงคล จะได้ไม่ต้องไปหาฤกษ์

เมื่อได้วันที่ฤกษ์ดีแล้ว เจ้าของนาข้าวจะไปที่กลางทุ่งจุดธูป (ไม่มีไม่ต้องจุดก็ได้) บอกเทวดา บอกเจ้าที่เจ้าทาง บอกยายกะลาตากลี (เจ้าของที่นาในอดีตที่เราไม่รู้จัก) บอกบรรพบุรุษของเราที่เคยเป็นเจ้าของที่ดิน (ถ้ารู้ชื่อควรพูดชื่อด้วย) ว่าเราจะเริ่มพิธีปลูกข้าวขอให้คุ้มครองให้ได้ข้าวที่อุดมสมบูรณ์ อย่าให้มีอุปสรรคในการทำนาเกิดขึ้น หลังจากนั้นก็ใช้จอบไปฟันดิน 3 ครั้ง บางคนทำพิธีไถ 3 รอบ เป็นเสร็จพิธี

2. พิธีทำขวัญรับท้องข้าว ทำพิธีตอนข้าวตั้งท้อง ให้เตรียมข้าวปลาอาหารไปทำพิธีที่เข่นไหว้เจ้าที่เจ้าทางที่กลางนา 1 ชุด และเตรียมผลไม้สำหรับไหว้แม่โพสพ 1 ชุด เพราะถือว่าแม่โพสพกำลังตั้งท้อง (ข้าว) คงต้องการกินผลไม้เหมือนผู้หญิงที่แพ้ท้องส่วนมาก ที่สำคัญนอกจากของที่เตรียมไปไหว้แล้ว ต้องเตรียมสร้อยคอทองคำ (ถ้าไม่มีให้ใช้ด้าย) ไปผูกรอบๆ ต้นข้าว และวนทำขวัญรอบกอข้าวที่กำลังตั้งท้อง 3 รอบ ขอให้ข้าวออกรวง ในพิธีให้พูดคำว่า พะเน้ยๆ ก่อนที่จะพูดขอหรืออธิษฐานอย่างอื่น

3. พิธีทำขวัญแรกเกี่ยว เมื่อถึงเวลาเกี่ยวข้าว ชาวนาจะต้องเอาหมากพลูรูปเทียน ไปขอขมาแม่โพสพก่อนที่จะเริ่มเกี่ยวข้าว เพราะกลัวแม่โพสพจะตกใจ ทำพิธีขอขมาเสร็จ เริ่มเกี่ยวข้าว 3 ก่า เป็นเสร็จพิธี เริ่มเกี่ยวข้าวจริงได้ โดยจะเกี่ยววันนั้น หรือวันต่อมาก็ได้ขึ้นกับเจ้าของนา

4. พิธีทำขวัญข้าวเข้าลาน เจ้าของนาต้องหาวันดีเป็นวันศุกร์ เพื่อทำพิธีรับขวัญข้าวเข้าลาน โดยเตรียมอาหารคาวหวาน รูปเทียน ทำพิธีไหว้แม่โพสพเพื่อเอาฤกษ์ชัยเรียกขวัญแม่โพสพให้มาเข้าบ้านเรา

5. พิธีรับขวัญยังข้าว เป็นการทำให้พิธีรับขวัญครั้งสุดท้ายในฤดูกาลทำนาปี นั้น ถือว่าการทำปิ่นเสร็จสมบูรณ์แล้ว โดยเตรียมอาหารคาวหวาน รูปเทียน มาทำพิธีเช่นไหว้ที่ยัง และต้องเตรียมใบเงิน ใบทอง ใบนาค และก้อนหิน มาใส่ที่กันยั้ง เอาข้าวเปลือกมาใส่ทับให้เต็มยั้ง เป็นเคล็ดลับว่าให้มี ข้าว เงิน ทอง นาค เต็มยั้ง หินหมายถึงให้มีน้ำหนักรับขวัญข้าว เงิน ทอง จะได้อยู่ในยั้งไม่ไปไหน สมัยโบราณ ถ้าเจ้าของยังไม่ขายข้าว จะเอาฟางปิดเอาข้าวจะลายนํ้ามาปิดไว้ กันไม่ให้หนู หรือแมลงอื่นเข้ามากัดกินข้าวในยั้ง

ปัจจุบันเนื่องจากวิธีการทำนาเปลี่ยนไป หลังจากเก็บเกี่ยวข้าว จะมีโรงสีมารับซื้อข้าวเปลือก ชาวนาปัจจุบันที่เกี่ยวข้องแล้วขายข้าวเลยจึงไม่มีพิธีการทำขวัญข้าวเข้าลาน และการรับขวัญยังข้าว และชาวนาได้ลดพิธีกรรมบางส่วนลงให้เหมาะสมกับความจริงมากขึ้น การรับข้าวที่ยังคงมีอยู่มี 2 ครั้งคือ การลงไถแรกขวัญ และการทำขวัญรับท้องข้าว เท่านั้น

2. ในขณะที่เอาข้าวเปลือกไปเข้ายั้ง ก็จัดพิธีทำขวัญที่ยัง ขอให้ปีต่อไปมีข้าวเต็มยั้ง อย่างให้มีสัตว์หรือแมลงมากินข้าวในยั้ง

2) การทำบุญ

ในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ปลูกข้าวโดยเฉพาะหมู่ 5 และหมู่ 6 จะมีประเพณีทำบุญทรงข้าวหลวง คล้ายประเพณีทำบุญทำยกานต์ในหมู่ 3 พิธีการทำบุญทรงข้าวหลวงจะทำพิธีที่ทุ่งนากลางแจ้งประจำหมู่บ้าน หรือที่กลางแจ้งทำนาตามที่จะกำหนดกันจะมีการนิมนต์พระมาทำบุญตอนเช้า ชาวบ้านจะนำอาหารใส่ปันโตมาร่วมกันทำบุญ หลังจากพระฉันเสร็จและให้พรแล้ว ชาวบ้านจะร่วมกันรับประทานอาหารจากปันโตนั้น โดยจะไม่นำอาหารที่เหลือกลับบ้าน ชาวบ้านจะร่วมกันทำกระทงขนาดใหญ่ และนำตุ๊กตาคนเท่ากับจำนวนคนในบ้าน และตุ๊กตาสัตว์เท่ากับจำนวนสัตว์ในบ้านมาใส่ในกระทง ทั้งหมู่บ้านทำกระทงรวมกัน 1 ใบก็ได้ หรือหลายหมู่บ้านทำกระทงรวมกัน 1 ใบก็ได้เพื่อความสะดวก ในกระทงจะใส่ข้าว อาหารประเภทต่างๆ น้ำ เงิน และสิ่งของต่างๆตามที่ต้องการ เมื่อทำพิธีเสร็จและเมื่อกินอาหารร่วมกันแล้วจะนำกระทงไปวางไว้ท้ายทุ่งนาของหมู่บ้าน เพื่อบวงสรวงเทวดาให้คุ้มครองผู้ประกอบอาชีพทำนาให้ได้ผลผลิตสมบูรณ์ไม่ขาดแคลนและขอให้คุ้มครองคนในบ้านให้ปลอดภัย

ภูมิปัญญาท้องถิ่น : นวัตกรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

ตำบลบางขุนไทรเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทั้งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งทางบกและทางทะเล และมีทรัพยากรมนุษย์ที่มีเชื้อชาติ วัฒนธรรม ประเพณีที่แตกต่างกัน ประกอบด้วยคนจีน คนลาว คนอิสลาม และคนไทย ที่มาอยู่ร่วมกันเป็นเวลานานกว่า 100 ปี ทำให้มีการผสมผสานวัฒนธรรม ภูมิปัญญา และความคิดในการดำรงชีวิตจนกลายเป็นภูมิปัญญาของคนใน

ตำบลบางขุนไทร คนในตำบลบางขุนไทรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพด้วยการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การทำประมงพื้นบ้าน การทำนาข้าว และการทำนาเกลือ เป็นต้น ชาวบ้านในตำบลบางขุนไทรมีความตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในพื้นที่ว่าเป็นรากฐานของชีวิต แนวความคิดในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติแบบรู้คุณค่า และไม่ทำลายธรรมชาติ โดยแสดงออกมาในรูปของภูมิปัญญาในด้านต่างๆ เช่น เครื่องมือในการประกอบอาชีพ ประเพณี และความเชื่อ เป็นต้น

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านตำบลบางขุนไทรในอดีตจึงใช้ภูมิปัญญาที่เกิดจากการตระหนักถึงคุณค่าของธรรมชาตินั้นและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ที่ยอมรับว่าคนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ด้วยแนวความคิดดังกล่าว การใช้ทรัพยากรธรรมชาติของคนในอดีตจึงไม่ใช่การใช้แบบทำลายล้างผลาญ แต่เป็นการใช้ให้พอดีกับความต้องการในชีวิตประจำวัน ไม่มีการสะสมทรัพยากรธรรมชาติเพื่อเป็นทรัพย์สินมากมาย จึงทำให้ยังคงมีทรัพยากรธรรมชาติคงเหลือให้ลูกหลานใช้ได้จนกระทั่งปัจจุบัน ต่อมาประเทศไทยเริ่มมีการพัฒนาโดยการใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 จนถึงแผนฯ ฉบับที่ 9 ในปัจจุบัน โดยเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ทำให้มีความต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มขึ้น ด้วยการใช้เทคโนโลยีต่างๆ เพิ่มขึ้น แม้ว่าจะชุมชนจะยังสามารถใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้น แต่การใช้องค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นถูกลดบทบาทลง โดยรัฐได้เข้ามามีบทบาทและหน้าที่ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของประเทศมากขึ้น และรัฐได้เปลี่ยนแนวความคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจากเดิมที่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ โดยมองว่ามนุษย์อยู่เหนือและควบคุมธรรมชาติได้ ธรรมชาติมีคุณค่าเป็นเพียงทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้เท่านั้น มนุษย์จึงสามารถจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้ตามที่ต้องการ แนวความคิดในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว ทำให้เกิดปัญหาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและปัญหามลพิษที่เป็นผลจากการพัฒนา ดังเช่น การเกิดปัญหาระหว่างชาวประมงพื้นบ้านกับชาวประมงเชิงพาณิชย์ที่แย่งกันเก็บหอยแครง ทำให้ดินเลนที่เป็นแหล่งอาหารและเป็นที่อยู่อาศัยของหอยแครงถูกทำลายลง ทำให้ปริมาณหอยแครงลดลง หรือเดิมในอดีตชาวนาในตำบลบางขุนไทรทำนาโดยใช้ปุ๋ยธรรมชาติ ผลจากการพัฒนาประเทศ ทำให้มีการสร้างระบบชลประทานทำให้ระบบคูคลองลำน้ำเดิมตื้นเขิน รวมทั้งการสนับสนุนให้ใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช ทำให้เกิดการสะสมของสารพิษที่เกิดจากปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชในดินและในน้ำ เป็นต้น

ผลของการพัฒนาว่า 40 ปีที่ผ่านมาได้พิสูจน์ให้เห็นว่า แนวความคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยภาครัฐทำให้เกิดปัญหาและผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างต่อเนื่อง ในปี พ.ศ. 2526 กลุ่มที่ทำงานองค์กรพัฒนาเอกชนได้ร่วมกันประเมินผลการดำเนินโครงการ พบว่าทั้งโครงการของรัฐและโครงการขององค์กรพัฒนาเอกชนไม่ได้เป็นไปตามที่คิดไว้

นักพัฒนากลุ่มนี้ได้เปลี่ยนกระบวนทัศน์ของการพัฒนา โดยการเข้าไปเรียนรู้ ศึกษาวัฒนธรรมชุมชน ศึกษากระบวนการคุณค่าในวิถีชุมชน ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นการเรียนรู้จากชาวบ้าน แทนที่จะไปสอนชาวบ้าน เป็นการพัฒนาเพื่อช่วยให้ชุมชนได้ค้นหาศักยภาพของตนเอง เป็นกรอบความคิดในการก่อตั้งมูลนิธิหมู่บ้านในปี 2531 และเป็นยุทธศาสตร์ในการดำเนินงานพัฒนาของมูลนิธิหมู่บ้านตลอดมา ในปี 2541 มูลนิธิหมู่บ้านได้สรุปบทเรียนจากการทำงานร่วมกับชาวบ้านมากกว่า 20 ปีพบว่า ชาวบ้านมีศักยภาพที่ยังไม่ได้พัฒนา และมีภูมิปัญญามากที่ยังไม่ได้ค้นหา การพัฒนาจึงควรเริ่มต้นที่การค้นหาตัวเอง ค้นหารากเหง้า ค้นหาศักยภาพของตนเอง เมื่อค้นพบศักยภาพและเห็นสภาพที่แท้จริงของตนเองแล้ว ชาวบ้านจะวิเคราะห์และเชื่อมโยงข้อมูล และหาแนวทางการพัฒนาออกมาเป็นแผนพัฒนาตนเอง เป็นแผนของชุมชนตนเอง เป็นแผนที่ชาวบ้านเห็นว่าพวกเขาทำได้และต้องทำ เครื่องมือการทำแผนชุมชนนี้เรียกว่า "การทำประชาพิจัยและพัฒนา (People Research and Development)"

การทำประชาพิจัยและพัฒนาในตำบลบางขุนไทร ทำให้ชาวบ้านตำบลบางขุนไทรได้มีโอกาสในการค้นหาภูมิปัญญาที่มีอยู่ หรือเคยมีอยู่ในตำบลบางขุนไทร ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาบางอย่างยังคงใช้อยู่ในปัจจุบัน บางอย่างมีการนำกลับมาใช้ใหม่ด้วยรูปแบบเดิม บางอย่างมีการประยุกต์ใช้ในรูปแบบอื่นแต่ยังคงคุณค่าและความหมายของภูมิปัญญาเดิมไว้ ผลของการทำประชาพิจัยและพัฒนาในตำบลบางขุนไทรทำให้เกิดแผนแม่บทตำบลบางขุนไทรขึ้น

แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร มี 4 ระบบ ในแต่ละระบบมีแผนงาน/โครงการ ที่สอดคล้องกับปัญหาและมีการนำภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมกลับมาใช้ใหม่ ดังนี้

1.ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

1.1 กลุ่มกระบวนเรียนรู้แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ท้องถิ่น ทั้งความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาเดิมและความรู้ในปัจจุบัน มี 1 แผนงาน คือ

1.แผนครูภูมิปัญญา เป็นการค้นหานักคนในชุมชนที่มีความรู้ ความชำนาญในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชุมชน มาเป็นครูภูมิปัญญาเพื่อถ่ายทอด ความรู้และประสบการณ์ให้เยาวชนและผู้สนใจต่อไป

1.2 กลุ่มท่องเที่ยวเชิงนิเวศ มี 2 แผนงาน

1.แผนการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทางทะเล เพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทั้งทางบกและทางทะเลในตำบลบางขุนไทร โดยถือหลักการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม มี 2 โครงการ คือ

1.โครงการพัฒนาป่าชายเลน มีกิจกรรมให้นักท่องเที่ยวเข้ามาดูชาวประมงพื้นบ้านเก็บหอยแครงด้วยมือ เป็นการสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน จะได้มีรายได้เสริมจากการท่องเที่ยว และชุมชนจะแบ่งรายได้ส่วนหนึ่งเพื่อใช้ในการพัฒนาและรักษาป่าชายเลนและพื้นที่ดินเลนในตำบล

บางขุนไทร และแบ่งรายได้ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายให้แก่กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลเพื่อเฝ้าระวังไม่ให้เรือประมงพาณิชย์เข้ามาคราดหอยแครงในพื้นที่นี้

2.โครงการป่ายาเลนชุมชนเพื่อรวมกลุ่มกันจัดการป่ายาเลนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาจัดการป่ายาเลน

2.แผนการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทางบก เพื่อเชื่อมโยงการท่องเที่ยวกับทางทะเล โดยการพาไปดูพื้นที่ทำการเกษตรแบบชีวภาพ แหล่งปลูกอาหารปลอดสารพิษ เป็นการเพิ่มสถานที่ท่องเที่ยวให้กับตำบลบางขุนไทรมากขึ้น

1.3 กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล เพื่อเฝ้าระวังไม่ให้เรือประมงพาณิชย์เข้ามาคราดหอยแครงในพื้นที่

2.ระบบการจัดวิสาหกิจชุมชนและอาชีพเสริม โดยการนำภูมิปัญญาที่เป็นความรู้ มาใช้สร้างอาชีพเสริมให้แก่ชุมชน มี 2 กลุ่ม คือ

2.1 กลุ่มแปรรูป มี 1 แผนงาน คือ แผนแปรรูปอาหารทะเลหมู 10 สนับสนุนให้ชาวประมงพื้นบ้านแปรรูปอาหารทะเล เพื่อเพิ่มมูลค่าสัตว์น้ำที่จับได้

2.2 กลุ่มผลิตของใช้ มี 1 แผนงานคือ แผนการผลิตของใช้ เพื่อผลิตสินค้าที่จำเป็นในครัวเรือนไว้ใช้เอง เป็นการลดรายจ่ายของครอบครัว เช่น สบู่ ยาสระผม โดยการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการใช้สมุนไพรมาผสม

2.3 กลุ่มการจัดการตลาดสินค้าในตำบล มี 1 แผน คือ แผนการหาพื้นที่ทำตลาด เป็นที่ขายสินค้าที่ผลิตได้ในครัวเรือน/กลุ่ม ให้แก่ชุมชนและนักท่องเที่ยวที่มาเที่ยว

3.ระบบการจัดการสุขภาพ มี 2 กลุ่ม คือ

3.1 กลุ่มเกษตรธรรมชาติ เพื่อผลิตปุ๋ยชีวภาพไว้ใช้ในการเกษตร โดยวางแผนที่จะให้ตำบลบางขุนไทรเป็นแหล่งปลูกอาหารปลอดสารพิษในอนาคต

3.2 กลุ่มพืชสมุนไพร เป็นการใช้ความรู้เดิมของบรรพบุรุษในการเอาพืชสมุนไพรมาเป็นยาเพื่อป้องกันโรคและใช้ประกอบอาหารประจำวัน

4.ระบบการจัดการทุน มี 1 กลุ่ม คือ

4.1 กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตตำบลบางขุนไทร เพื่อเป็นแหล่งสะสมทุนและแหล่งกู้ของตำบลบางขุนไทร และให้นำผลประโยชน์ที่ได้จากดอกเบี้ยส่วนหนึ่งมาพัฒนาตำบลบางขุนไทรในด้านต่างๆ เช่น การพัฒนากลุ่มกระบวนเรียนรู้แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร การพัฒนาครุภูมิปัญญา การพัฒนากลุ่มท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และการพัฒนากลุ่มสมุนไพร เป็นต้น

การทำประชาพิจัยและพัฒนาจึงเป็นเครื่องมือที่ทำให้เกิดการศึกษาและรื้อฟื้นความรู้ที่เป็นภูมิปัญญามาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เป็นจริงในปัจจุบัน เพื่อให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็น นวัตกรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

สรุป

1. ภูมิปัญญาที่พบในตำบลบางขุนไทรในรูปแบบต่างๆ เป็นความสัมพันธ์ของเวลา ที่ ฆี ชาวญ ที่หมายถึง

เวลา หมายถึง เวลาจะเป็นวัฏจักร หมุนเวียนในรอบ 1 ปี เช่น ใน 1 ปี จะพบสัตว์น้ำประเภทใดให้จับได้ ในเดือนใด ในฤดูใด

ที่ หมายถึง สถานที่

เวลากับที่ ต้องมีความสัมพันธ์กัน เช่น ในพื้นที่ใด เวลาใด มีสัตว์น้ำประเภทใดให้จับได้ หรือ ในสถานที่ใด เวลาใด ที่เหมาะสมในการปลูกข้าวนาปี หรือ การทำนาเกลือ

ฆี หมายถึง กฎเกณฑ์ที่ใช้บังคับในชุมชนนั้น เช่น วันพระห้ามไปจับสัตว์น้ำ เป็นกฎเกณฑ์ของการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ

ชาวญ หมายถึง การอธิบายถึงสิ่งที่มีอยู่ เช่น การทำบุญทำทาน การทำชาวญในการปลูกข้าว การทำชาวญในการทำนาเกลือ

2. รูปแบบของภูมิปัญญาที่พบในตำบลบางขุนไทร พบว่าบางครั้งความหมาย หรือวิธีคิดที่เหมือนกัน แม้ว่าบางครั้งจะมีวิธีการหรือรูปแบบที่แตกต่างกันบ้างเช่น

2.1 เครื่องมือที่ใช้ในการประกอบอาชีพ เช่น เครื่องมือที่ใช้ในการประมงพื้นบ้าน เช่น การเครื่องมือที่ใช้ในการทำนาเกลือ เครื่องมือที่ใช้ในการทำนาข้าว มีแนวความคิดเดียวกันคือ เพื่อรักษาสภาพแวดล้อม และไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เป็นเครื่องมือที่ใช้สำหรับการผลิตเพื่อให้พออยู่พอกิน เช่น การเก็บหอยแครงด้วยมือ เป็นต้น

2.2 ประเพณีที่ใช้ในการทำชาวญในการประกอบอาชีพต่างๆ เพื่อสร้างชาวญและกำลังใจให้กับผู้ประกอบการเหล่านั้น เพราะชาวชนบทที่ต้องอาศัยธรรมชาติในการทำมาหากิน จะไม่สามารถไปกำหนดกฎเกณฑ์และควบคุมธรรมชาติได้ ดังนั้นสิ่งที่ทำได้คือการสวดมนต์วิงวอน และขอพรให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองให้ได้ผลผลิตตามฤดูกาล

2.3 การทำประชาพิจัยและพัฒนาเป็นการส่งเสริมให้ท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเอง ซึ่งสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญไทย พ.ศ. 2540 ที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเอง

เสนอแนะ

1. การใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ควรต้องพิจารณาถึงสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากรัฐมีหน้าที่ในการดูแลจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การให้ชุมชนมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาทรัพยากรที่เป็นสาธารณะ และ

ปัญหาของการเข้าถึงทรัพยากรของท้องถิ่น รัฐต้องให้อำนาจหน้าที่แก่ท้องถิ่นอย่างชัดเจน ในการดูแลจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นด้วยตนเอง จึงจะทำให้การจัดการได้ผลอย่างเป็นรูปธรรม

2. แนวทางการส่งเสริมการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในปัจจุบัน มีได้หลายวิธี เช่น

2.1 การอนุรักษ์ เป็นการอนุรักษ์ รักษาความรู้ที่มีอยู่เดิมที่มีการปฏิบัติอยู่ เช่น การอนุรักษ์และส่งเสริมให้จัดพิธีตามประเพณีการทำบุญทำกุศล เพื่อให้คนในแต่ละหมู่บ้านมีกิจกรรมทำร่วมกันและมีความร่วมมือร่วมใจกันทำงานให้กับส่วนรวม การอนุรักษ์วิธีการเก็บหอยแครงแบบพื้นบ้านเพื่อป้องกันการสูญพันธุ์ของหอยแครงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ

2.2 การฟื้นฟู เช่น มีการฟื้นฟูประเพณีการแข่งขันวิ่งไล่จับ เดิมในตำบลบางขุนไทรมีประเพณีการแข่งขันวิ่งไล่จับ แต่ปัจจุบันประเพณีดังกล่าวหายไป เนื่องจากเหตุผลหลายประการ ควรมีการฟื้นฟูประเพณีการแข่งขันวิ่งไล่จับในตำบลบางขุนไทรขึ้นมาใหม่ เพื่อให้เกิดความสามัคคีในหมู่บ้านเพื่อให้ชาวบ้านมีการใช้ชีวิตร่วมกัน และเป็นการพัฒนาและส่งเสริมให้คนหันมาเลี้ยงวัวเพื่อเป็นรายได้เพื่อความสนุกและให้ความรู้

2.3 การประยุกต์หรือการปรับ หรือการผสมผสานความรู้เก่ากับความรู้ใหม่เข้าด้วยกัน ให้เหมาะสมกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การประยุกต์ใช้เครื่องมือในการทำประมงไม่ให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เดิมเคยใช้เซาะในการดักหอยแครง แต่เมื่อมีผลกระทบต่อหอยแครงที่เกิดขึ้นใหม่ก็ให้ยกเลิกการใช้เซาะในการดักหอยแครง หรือการประยุกต์เครื่องมือที่ใช้ในการทำนาเกลือ เช่น ลูกกลิ้งเดิมที่ใช้ในการกลิ้งดินในนาเกลือเดิมใช้คนเดินถือลูกกลิ้ง ปัจจุบันประยุกต์ใช้เครื่องยนต์เข้าไป คนก็จะขับเครื่องให้ลูกกลิ้งกลิ้งไปบนดินเค็ม ซึ่งเครื่องยนต์ที่ประดิษฐ์ขึ้นจะไม่กระทบกับสิ่งแวดล้อม

2.4 การสร้างใหม่ เช่น การรวมกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเล การจัดตั้งกลุ่มเยาวชนในหมู่ 6 เพื่อที่จะให้ภูมิปัญญาชาวบ้านมีขอบข่ายที่ขยายกว้างไปสู่ชุมชนให้เข้าใจในสิ่งที่มีอยู่ในชุมชนนั้นอย่างถ่องแท้และเป็นการส่งเสริมภูมิปัญญาและการเรียนรู้ของชาวบ้าน จึงควรมีเครื่องมือที่จะช่วยในการส่งเสริมการพัฒนาองค์ความรู้ของชาวบ้านดังนี้

1) การเผยแพร่ภูมิปัญญาชาวบ้านให้ชุมชนได้เข้าใจ เนื่องจากภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นความรู้ที่กลมกลืนจนเป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านที่แยกไม่ออก จึงควรให้ความรู้ในเรื่องของภูมิปัญญาชาวบ้านโดยการ

- จัดการประชุมสัมมนาเผยแพร่ความรู้
- จัดประชุม ชี้แจงหรือการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ความรู้
- พาไปดูงาน ทักษะศึกษา และการอบรมแลกเปลี่ยนประสบการณ์

2) พัฒนาองค์ความรู้ สร้างประสบการณ์ใหม่ๆ ให้แก่ชาวบ้านจะได้นำประสบการณ์นั้นมาประยุกต์ใช้กับความรู้เดิมของตนเอง

3) สร้างโอกาสในการนำความรู้ที่มีอยู่เดิมในพื้นที่มาทำให้เกิดประโยชน์

4) การให้คุณค่า ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นการสะท้อนองค์ความรู้ที่มีอยู่ในรูปของวิถีการดำเนินชีวิต ถ้าไม่มีการส่งเสริมคุณค่าแล้วภูมิปัญญานั้นก็อาจไม่มีความหมายก็ได้

บรรณานุกรม

กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม. ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรชีวภาพ บทพิสูจน์ความพร้อมของคนไทยกับอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ พิมพ์ครั้งที่ 1 มปป.

กองประสานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ. อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ : คิดในระดับโลกทำในระดับประเทศ. กรุงเทพฯ : บริษัท อินทิเกรเต็ด โพรโมชัน เทคโนโลยี จำกัด. 2539

กาญจนา แก้วเทพ. เครื่องมือการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ : สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2538.

กาญจนา แก้วเทพ และกนกศักดิ์ แก้วเทพ. การพึ่งตนเอง. กรุงเทพฯ : สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2530.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) จำกัด. 2544

ประภาส ปิ่นตบแต่ง และสุรินทร์ อ้นพรหม. การเชื่อมโยงความรู้และประสบการณ์ภาคสนามสู่นโยบาย กรุงเทพฯ : บริษัท จุฑทอง จำกัด, ธันวาคม 2544

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2545. กรุงเทพฯ : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด. 2546

ศุภจิต มโนพิโมกษ์. การประเมินค่าผลกระทบสิ่งแวดล้อมต่อภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม โดยวิธีทางเศรษฐศาสตร์, เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการ THAIREM-98-02, ณ โรงแรมรอยัลปรีนเซส กรุงเทพฯ, วันที่ 6-12 สิงหาคม 2542

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ภูมิปัญญาชาวบ้าน.

สถาบันวิจัยและพัฒนา. รายงานการสำรวจข้อมูลพื้นฐาน ตำบลบางขุนไทร อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี โครงการการสร้างเครือข่ายเพื่อการพัฒนาการจัดการข้อมูลท้องถิ่นของกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเลตำบลบางขุนไทร มหาวิทยาลัยศิลปากร 2545.

สถาบันไทยศึกษา. ภูมิปัญญาไทย. สัมมนาทางวิชาการเนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุครบ 36 พรรษา ระหว่างวันที่ 26-28

- มิถุนายน 2538 ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 สาทิส กุมาร. นิเวศวิทยาแนวคิดวิญญาน กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2540.
- เสรี พงศ์พิศ. ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1 และเล่ม 2. กรุงเทพฯ : บริษัท
 อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด. 2536
- เสรี พงศ์พิศ และวิชิต นันทสุวรรณ. แผนแม่บทชุมชน ประชาพิชัยและพัฒนา People Research and
 Development (PR&D) กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์. 2545
- เสรี พงศ์พิศ วิชิต นันทสุวรรณ และทีมงานมูลนิธิหมู่บ้าน. กระบวนการเรียนรู้สู่การพัฒนาที่ยั่งยืน
 กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์. 2545
- เสรี พงศ์พิศ. แผนชีวิตเศรษฐกิจชุมชน กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์. 2546
- ยศ สัตตสมบัติ และวิฑูรย์ ปัญญากุล. ความหลากหลายทางชีวภาพมิติทางสังคมและนิเวศ กรุงเทพฯ
 : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2536.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. ภูมิปัญญาชาวบ้านกับกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชาวบ้านไทย :
 ภาพรวมภูมิปัญญาไทย พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
 จำกัด (มหาชน), 2544
- Chayanov, A.V. The Theory of Peasant Economy. The University of Wisconsin Press, Printed
 in the United State of America, 1986.